

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — VII. — VOLUME.

Серія економічна, книга 2. — Serja ekonomiczna, zeszyt 2. —

Série économique, livraison 2.

В. САДОВСЬКИЙ

ПРАЦЯ В УССР

W. SADOWSKI

PRACA W UKRAINIE RADZIECKIEJ

V. SADOVSKI

LE TRAVAIL EN UKRAINE SOVIETIQUE

Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego.

- Tom I. Serja statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. R. R. Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytela, W. Sadowskiego i O. Czubanka. Cena zł. 6.
- Tom II. Serja statystyczna, zeszyt 2. Tymoteusz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. R. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 20.
- Tom III. Serja ekonomiczna, zeszyt 1. E. Głowiński, K. Maciejewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 6.
- Tom IV. Serja filologiczna, zeszyt 1. Dr. Konstantyn Czechowicz. Aleksander Potebnia. Ukraiński myśliciel-lingwista. Cena zł. 6.
- Tom V. Serja prawnicza, zeszyt 1. Prof. A. Łotocki. Ukraińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 12.
- Tom VI. Serja pamiętników, zeszyt 1. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Cena zł. 8.
- Tom VII. Serja ekonomiczna, zeszyt 2. W. Sadowski. Praca w Ukrainie Radzieckiej. Cena zł. 6.
- Tom VIII. Serja pamiętników, zeszyt 2. Wapomnienia L. Wasilewski-M. Galin-S. Stempowski-A. Topczybaszy-Tabouis. Cena zł. 6.
- Tom IX. Serja podręczników, zeszyt 1. Prof. D. Doroszenko. Daleje Ukrainy w zarysie. T. I (do połowy wieku XVII). Cena zł. 8.
- Tom X. Serja historyczna, zeszyt 1. A. Docenko. Wyprawa zimowa r. 1920. Cena zł. 10.
- Tom XI. Serja filologiczna, zeszyt 2. Dr. Mikołaj Puszkars. Najmłodsza palatalizacja spółgłosek w języku ukraińskim. Cena zł. 6.
- Tom XII. Serja pamiętników, zeszyt 3. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II (w druku).

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — VII. — VOLUME.

Серія економічна, книга 2. — Serja ekonomiczna, zeszyt 2. —
Série économique, livraison 2.

В. САДОВСЬКИЙ

ПРАЦЯ В УССР

ВСТУП

Розглядати питання про працю, одну з найскладніших та найповажливіших проблем сучасності, можна двома способами. Можна, вивчаючи цю проблему, висувати на перший план моменти соціально-політичного порядку — студіювати й досліджувати, наскільки становище робітничої класи відповідає вимогам соціальної справедливості або домаганням, які ставить собі робітничий рух. З другого боку можна в першу чергу підносити моменти народньо-господарського характеру — досліджувати, наскільки існуючий стан робітничої класи відповідає інтересам розвитку народнього господарства.

У великій мірі утрудненим і методологічно-невірним був би такий підхід до розгляду проблеми, який обмежився б виключним, ізольованим студіюванням її лише з одного погляду — тільки соціально-політичного або тільки народньо-господарського. Не можна забувати, що робітник — не пасивний учасник господарського процесу, який є лише слухняним знаряддям у руках його організаторів; це ж — людина, — представник певної соціальної групи, яка щодо свого становища в господарському процесі має певні домагання й дезидерати. З другого боку так само доводиться мати на увазі, що заходи щодо зміни становища робітничої класи, подиктовані вимогами соціальної справедливості або робітничого руху, завжди мусять рахуватися з тими межами, які ставлять їх здійсненню господарські обставини даного моменту. Розгляд проблеми, побудований на ізольованому й односторонньому підході до неї, не дає би повного образу дійсності, не вичерпав би всіх тих питань, які вона ставить. Та проте, при всій неправильності й неможливості такого одностороннього трактування проблеми, допустимо на нашу думку, висувати при розгляді її на перший план, робити більший натиск на підхід або народньо-господарський або соціально-політичний; допустимо прийняти один із них за основний, а другий за другорядний.

У нашій роботі в першу чергу висунемо момент народньо-господарський. Думаємо, що такий підхід до проблеми про працю на Україні має за собою певні рішачі аргументи. Висувати на перший план моменти соціально-політичного порядку, які в значній своїй мірі зв'язані з вивченням ролі окремих соціальних груп у розподілі національного прибутку, законно та необхідно тоді, коли вивчається робітничу проблему країн багатих, господарськи розвинених. А в таких господарськи відсталих та знищених країнах, як от Україна, на першому плані повинно стояти питання не розподілу, а виробництва, отже моменти не соціально-політичні, а народньо-господарські. Нереально й утопічно ставити на першому місці здійснення вимог соціальної справедливості там, де господарськи знищена й зруйнована країна

не має матеріяльних засобів для їх реалізації. Тим то розглядаючи питання про працю на Україні, необхідно висувати на перший план народньо-господарський момент і на нього робити головний натиск, вводячи соціально-політичне освітлення проблеми, як момент підпорядкований і другорядний.

Поскілки в нашій роботі в розгляді питання про працю на перший план висувається народньо-господарський підхід, доводиться нам її будувати конкретно, — розглядати становище робітника на Україні в світлі тих спеціальних обставин, які існують в українському народньому господарстві, і тих вимог, що їх висувають потреби його розвитку. Установлюючи цей підхід, ми розриваємо з досить поширеною у нашій літературі традицією, засвоєною під впливом російської економічної думки, — трактувати робітничу справу цілком абстрактно, розглядаючи її з боку відповідности становища нашого робітника становищу західно-європейської робітничої класи та залишаючи на боці питання про те, наскільки його можна досягнути при конкретних умовах українського господарського життя. Наша робота ставить собі за ціль дати конкретний підхід до української робітничої проблеми в тих її специфічних умовах, які виникають із обставин української господарської дійсности.

Відповідно до намічених завдань робота наша має складатися з таких розділів.

Початковий перший розділ має подати характеристику стану робітництва напередодні війни й революції так, як він утворився в результаті господарського розвитку України й політики російського уряду. В конспективному, в силу необхідности, перегляді ми спинимось на процесі формування робітничої класи на Україні, на її кількості, її національному складі, на ступні її відділення від інших соціальних груп та на джерелах її поповнення. Розглянемо той стан, в якому перебувала сформована в процесі господарського розвитку робітнича класа на Україні й спинимось на тих змінах, які викликали в стані робітництва події війни й революції.

Той стан, в якому перебувало робітництво напередодні опанування України совітською владою, з погляду інтересів розвитку народнього господарства України вимагає певної оцінки. Дані цієї оцінки мусілиб служити провідними точками для державної влади при намічуванні нею програми робітничої політики. Другий розділ нашої праці власне й має за мету, виходячи з фактичного на той час стану робітництва й критерію потреб розвитку українського народнього господарства, намітити ту програму в робітничій справі, яку державна влада України повиннаб узяти до уваги й виконання.

Третій розділ нашої роботи ставить за ціль подати характеристику в основних рисах совітської робітничої політики на Україні, подати її оцінку з погляду її відповідности вимогам розвитку українського народнього господарства й висвітлити сучасний стан робітничої класи на Україні таким, яким він утворився в результаті й загально-господарської, й спеціально робітничої політики совітської влади.

Внаслідок тих змін — і загально-господарських, і зокрема змін у стані робітництва, — які сталися за часів совітської влади, та програма в робітничій справі, що її намічено, виходячи з моментів розвитку продукційних сил при зарахуванні чинників досовітського походження, мусілаб під-

лягти певній зміні й пристосовуванню до нових обставин. Само собою намічати ці зміни цілком конкретно й повно можна буде лише тоді, коли совітська влада закінчить цикл свого існування. Покищо можливі лише певні спроби в цьому напрямі, які мають взяти під увагу лише дотеперішні етапи розвитку совітської робітничої політики. Таку спробу, розуміється, дуже неповну й невичерпну, й переводимо саме в останньому розділі нашої роботи.

Робота наша малаб за завдання охопити весь цикл питань, які входять у проблему праці. А проте, при тій стадії розроблення, в якому знаходяться окремі частини проблеми, і при умовах опрацювання цієї теми за кордоном, в роботі не може не бути цілої низки прогалин, з наявності яких ми вповні здаємо собі справу.

Наприкінці дві завваги щодо тих меж, які собі ставить наш дослід. Маючи на увазі студію над працею на Україні, ми в це поняття включаємо лише працю промислових робітників. Студія праці сільсько-господарських робітників має свої спеціальні особливості, які не дозволяють звязувати її в одну органічну цілість із дослідом праці промислового робітництва.

РОЗДІЛ І.

РОБІТНИЦТВО НА УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ Й РЕВОЛЮЦІЇ.

Обмеженість на Україні потенціальних кадрів робітництва, утворених попереднім економічним розвитком. — Брак робітників і висока питома вага поміж робітництвом кадрів перемінного складу. — Зв'язок робітників із землею й запізнення оформлення робітничої класи. — Цифрові дані щодо кількості промислових робітників та їх розподілу по території України. — Розподіл робітників по виробництвах. — Поділ за віком і статтю. — Зайшло робітництво. — Чисельність робітників української національності. — Зв'язок робітників із землею. — Постійні й перемінні кадри. — Робітниче законодавство. — Становище робітників: заробітна плата, житлові умови, робочий день, медична допомога. — Ідейне й культурне життя робітництва. — Робітничі організації й робітничий рух. — Вплив великої війни на оформлення робітничої класи.

Кожна соціальна група стає об'єктом соціальної політики в міру того, як вона відокремлюється й відділяється від інших соціальних груп. Ті складові елементи, що входять у склад нової соціальної групи, в значній мірі визначають і ті конкретні завдання, які стоять в обсягу соціальної політики відносно цієї групи. Ступінь відокремлення даної соціальної групи у великій мірі визначає для неї ступінь усвідомлення нею своїх потреб, визначає для неї можливість виступати не тільки об'єктом, але й суб'єктом соціальної політики.

Намічення конкретних шляхів, що ними мусіла й мусить іти українська робітничка політика, з необхідністю веде до з'ясування шляхів оформлення й виділення української робітничої класи. Маючи завдання намічати й зазначати основні напрямні української робітничої політики, оскільки їх визначили потреби народньо-господарського розвитку напередодні великої війни і в сучасному моменті, ми можемо поминути занадто віддалені екскурси щодо походження й історії робітництва на Україні. Ми можемо зосередити нашу увагу головним чином на аналізі ступня оформленості робітництва наприкінці XIX й початку XX віку, обмежуючись щодо попереднього лише короткими епізодичними згадками.

Історія розвитку капіталістичного ладу в Західній Європі знайомить нас із тими труднощами, які довелося переживати капіталістичній промисловості, що тільки народжувалася, внаслідок браку робочих рук і внаслідок того, що робітничка класа там на початку капіталістичного розвитку ще не була оформлена, як окрема соціальна група. Ці труднощі мали місце на Заході, де велика капіталістична промисловість почала розвиватися при існуванні розвиненого міського життя, цехового ремесла й хатньої промисловості. Навіть при цих умовах, сприятливих для скорішого оформлення

й виділення робітничої класи, цей процес мав довгий і затяжний характер. Розвиток капіталізму на Україні, який набрав більшої інтенсивності в другій половині XIX віку щодо забезпечення новоутворених капіталістичних підприємств робочою силою, стрінувся з значно більшими труднощами, ніж на Заході. Процес виділення й оформлення робітничої класи на Україні набрав особливо затяжного й довгого характеру.

При відсутності на Україні розвиненого міського життя, при незначному розвитку ремесел і хатньої промисловости, при загальному сільському й селянському характері країни утворення робітничих кадрів могло відбутися лише з великою повільністю та значними труднощами. До цього долучувався ще той факт, що в зв'язку з місцем осідку українських промислових підприємств у значній мірі поза межами міських осередків повстали труднощі для використання тих незначних потенціальних робітничих кадрів із міських груп, якими розпоряджала Україна. При цих умовах основним контингентом, з якого могла рекрутуватися робітнича класа на Україні, було селянство. Проте процес створення кадрів нової соціальної групи — робітництва — з селянських елементів так само натикався на ряд труднощів. Осередком промислового розвитку України став Степ, де інтенсивно й широко почала розвиватися металургічна й кам'яновугільна промисловість. Тимчасом Степ належав до найменш залюднених районів України, де до останнього часу були запаси вільних земель, де інтенсивно розвивалося сільське господарство в капіталістичних формах, яке вимагало великої кількості робочих рук. Ті лишки, які міг постачити район для потреб промисловости, були незначні. Правобережжя й Лівобережжя, де існувало аграрне перенаселення й великі лишки робітничої сили, в промисловості свого району, розвиненій незначно, використати їх не могли. Головна галузь промисловости тут — цукроварство — є промисловістю сезонного характеру й до створення постійних кадрів пролетаріату могла причинитися у незначній мірі. З другого боку, потенціальна наявність лишків робочої сили на Лівобережжі й Правобережжі лише в обмеженій мірі творила з них ті реальні кадри робітників, які могла використати промисловість. Перетворення цих потенціальних кадрів у кадри реальні вимагало цілого ряду заходів в обсягу аграрної й робітничої політики, яких імперський уряд не переводив. При тих конкретних обставинах, які мали місце на Україні, повний відрив від землі й перехід до нової соціальної групи не був привабливий для селянства у перелюднених районах. Виходу з того становища, яке утворилося в результаті аграрного перенаселення, селянство в першу чергу шукало в переселенні на вільні землі Сибіру, Туркестану й Далекого Сходу.

У зв'язку з усіма цими обставинами на прикінці XIX й початку XX віку треба відзначити для характеристики ступня відокремлення робітничої класи на Україні та її оформленості такі моменти. При інтенсивному переселенні з перелюднених районів Лівобережжя й Правобережжя, в українській промисловості, зокрема в українському Степу, не припиняються скарги на брак робітників. Кількість переселенців за Урал із України, передовсім із Лівобережжя й Правобережжя, підноситься з 1.004 душ у 1890 р. до 83.092 душ у 1900 р. і до 197.651 душ у 1910 р.*).

*) Україна 1928 р.

їнська промисловість, передовсім у Степу, аж до початку XX віку систематично відчуває брак робітників. Скарги на брак робітників постійне явище на з'їздах промисловців України майже до великої війни. У зв'язку з кризою робочої сили висувалося найрізноманітніші проєкти, починаючи від проєкту вживання на Донецьких копальнях праці каторжан і кінчаючи проєктом переселення на Донбас селян на основі фактичного їх закріпачення у власників копалень. Такі самі скарги й труднощі з робочою силою мають місце в українській металургійній промисловості аж до початку XX віку.

Ті кадри робітників, якими розпоряджала українська промисловість, лише в якійсь частині були кадрами постійного складу, що трактували промисловою роботу як постійне й основне заняття. Це зв'язане було почасти з самою структурою української промисловості, де займає видатне місце обробка харчових продуктів, що має в значній мірі сезонний характер і більші кадри робочої сили використовувє лише в певній частині року. Цей брак постійних кадрів робітництва, велика роля серед нього робітничих кадрів перемінного складу, спричиняється до того, що й така несезонна галузь промисловості, як кам'яновугільна, в літніх місяцях, через відхід певної частини робітничих кадрів, мусіла зменшувати свою продукцію. Питому вагу цих перемінних кадрів серед робітництва України ілюструють до певної міри дані перепису 1897 р., які вказують на низький процент серед робітництва осіб жонатих та на дуже велику кількість серед нього осіб, що живуть самотньо й поза родиною. Дані ці дають такий образ:

За переписом 1897 року було робітників:*)

	чоловіків	в %	жінок	в %
Всього	388.994	100	36.419	100
з того одружених	189.192	48.6	7.876	21.7
з того жило самотньо або поза родиною.	214.052	55.0	15.885	43.4

Треба думати, що низький процент жонатих і високий осіб, що живуть самотньо й поза родиною, зв'язаний із наявністю серед робітництва певної частини перемінних несталих кадрів, для яких як одруження, так і поворот до своєї родини означає відхід від робітництва.

При наявності серед робітництва України таких перемінних кадрів, які джерелом свого поповнення мали селянство, зрозуміло, що для певної частини робітництва мусів існувати зв'язок із землею й сільським господарством. Цей зв'язок із землею, ріжний для робітників різних професій, був для української промисловості фактом, який задержав своє значіння аж до великої війни й більшовицької окупації. При відсутності значніших підготованих кадрів робітництва й при набиранні нових його елементів із селянства, з цілком відмінними трудовими звичками й підготовою, ніж ті, що їх вимагає праця у великій промисловості, була неминуха низька кваліфікація українського робітника й низька продуктивність його праці.

Обмежений приплив тих робітничих кадрів, що їх могла постачати Україна, особливо при їх низькій кваліфікації, не міг задовольнити потреб

*) Численность и состав раб. Украины по данным всероссийской переписи 1897 г. Харьков, 1922.

української промисловости, надто при бурхливих темпах її розвитку в кінці XIX ст. Коли візьмемо на увагу, що новозорганізована українська промисловість у своїй величезній частині була збудована не на місцевому капіталі, і що її організатори ставилися до притягнення місцевого робітництва байдуже, а може й вороже, буде зрозумілий факт, що серед робітництва на Україні мусіла й мусить бути значна частина елемента зайшого, не звязаного з Україною ані територіально, ані національно.

Ці всі наші твердження ми спробуємо висвітлити статистичним матеріалом. Однак мусимо звернути увагу на те, що наші ілюстрації не можуть бути ані новими, ані цілком докладними. При тому стані, в якому знаходилася статистика праці в довоєнній Росії, не можна вимагати повноти й докладности. *)

За головні джерела статистики праці для досовітських часів служать „Своды отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ“. Ці своди єдині, що дають можливість слідкувати за щорічними ваганнями кількості робітників. Проте вони охоплюють лише ті підприємства, які підлягали доглядові фабричної інспекції. В них бракує даних з усіх дрібних підприємств та з гірничої промисловости. Окрім „Сводовъ“ треба відзначити матеріали перепису 1897 р., які подають відомості, зібрані шляхом безпосереднього допиту. Та ці відомості мають низку дефектів, на які не раз указувалося у відповідній літературі. Реченець перепису, як на українські обставини, був вибраний невдатно: січень місяць, коли переводився перепис, це час, коли сезонні галузі промисловости, такі, як напр. цукроварство, працюють у обмежених розмірах; через це кількість робітників у переписі подекуди зменшена. Умови реєстрації й розрібки матеріалів викликають низку сумнівів щодо правильности розподілу за окремими професіями, щодо докладности зазначування додаткових заробітків людности й правильности виділення самодіяльної й не-самодіяльної людности. Крім вищезгаданих відомостей слід відмітити й ті, що містяться в „Матеріалахъ Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по изслѣдованію вопроса о движеніи съ 1861 г. по 1900 г. благосостоянія сельскаго населенія средне-земледѣльческихъ губерній сравнительно съ другими мѣстностями Европейской Россіи“. Дані цих матеріалів щодо робітництва подають обрібку відомостей, одержаних від установ, відомостей не зовсім однородного характеру й різного ступня докладности. Так само мають різний ступінь докладности й не цілком однородні дані оброблені А. Погожевим адміністративної анкети про кількість і розподіл робітників у 1902 р. Цю роботу видала Російська Академія Наук у 1906 р. під заголовком „Учетъ численности и состава рабочихъ въ Россіи“. Факт видання праці Погожева саме Академією Наук надав їй популярности й викликав до вміщених у ній цифр більше довіря, ніж вони заслуговували. Проте справедливість вимагає зазначити, що за цією неповнотою й дефек-

*) Ось зразок докладности довоєнної статистики: за даними Погожева в 1902 р. в гірничій промисловості України було зайнято 136.896 роб.; за даними перепису 1897 р. в здобуванні руд і копальнях було зайнято 28.842 роб., а в виплюванні металів 1639 роб.; за даними „Сборника статистическихъ свѣдѣній по горнозаводской промышленности Россіи“ в 1903 році на Україні в гірничій промисловості було зайнято 152.362 роб. Ясно, що в цьому випадку різниця в цифрах це результат не зросту кількості робітників у звязку зі зростом промисловости, але насамперед недокладности даних.

тивністю даних стояли не тільки суб'єктивні причини — відсутність належно поставленої статистики праці, — але й об'єктивні: трудність реєстрації при відсутності різкої відмежованості робітничої класи на Україні.

Спершу ми подамо цифри, які характеризують зріст кількості робітництва на Україні та його питому вагу серед загалу населення України.

За матеріалами Комісії 1901 р. кількість фабрично-заводських робітників на Україні змінювалася так: *)

	Пересічно на рік за періодами в 10 років				
	1861—70	1871—80	1881—90	1891—900	1900
Правобережжя . . .	66.884	66.142	77.062	92.136	104.314
Лівобережжя . . .	57.018	40.518	42.917	56.329	71.338
Степ	18.702	23.731	50.413	110.666	151.772
Україна	142.604	130.391	170.442	259.131	327.424

Кількість робітників від 1901 до 1916 р. змінювалася так (у тисячах): **)

1901	360,2	1905	371,0	1909	441,7	1913	631,6
1902	354,7	1906	418,0	1910	481,0	1914	631,4
1903	370,7	1907	431,3	1911	513,4	1915	635,3
1904	372,4	1908	449,5	1912	549,4	1916	812,5

У наведені дані за 1901—4 рр. не увіходить число робітників, що працювали, добуваючи каміння, землю та глину. Крім того відносяться ці дані до промислових закладів, що мають не менше 16 робітників і механічний двигун, або не менше 30 робітників, коли двигуна нема.

Ось кількість робітників на Україні за даними перепису 1897 р.: ***)

	Чоловіків	Жінок	Разом
Правобережжя . . .	106.823	10.572	117.395
Лівобережжя . . .	94.150	12.062	106.217
Степ	188.021	13.780	201.801
Разом	388.994	36.419	425.413

На всі ці дані треба дивитися швидче, як на дані орієнтаційні, особливо це слід сказати про дані давніших років, — такі бо великі різниці між окремими джерелами. В кожному разі наведені дані встановлюють, що промислове робітництво у відношенні до загалу людности на Україні ввесь час становило лише незначний відсоток. У дев'ятох українських губерніях 1897

*) Україна взята тут, як і далі, в межах 9-ти губерній; дані взято у М. Порша, Роб. України. Записки Укр. Наук. Т. в Києві. Т. т. X—XII.

**) Україна 1925.

***) Численность и составъ рабочихъ Украины. Харьковъ. 1922.

р. було самодіяльної людности (не зараховуючи сюди війська): 4.679.310 чоловіків і 1.040.189 жінок*); при чому робітники становили 7,4% самодіяльної людности, зокрема серед чоловіків — 7,9, а серед жінок — 3,5. Питома вага цих даних виявиться ще краще, коли звернемо увагу на розподіл робітництва на Україні. За даними 1897 р. більша половина робітництва зосереджена в Степу; внаслідок цього питома вага робітництва на Лівобережжі й Правобережжі в порівнянні з пересічною загально-українською дуже низька.

Своєрідні характеристичні риси має розподіл робітників між містом і селом. За дослідями Погожева в окремих українських губерніях на міста й села в 1902 р. припадала така кількість робітників**):

Г у б е р н і ї	Число робітників по містах	Число робітників по повітах
Волинська	1.376	15.741
Катеринославська . .	10.925	32.167
Київська	10.465	40.767
Подільська	2.337	25.269
Полтавська	4.400	13.104
Таврійська	9.332	3.829
Харківська	11.559	25.418
Херсонська	22.290	2.941
Чернігівська	1.271	16.691
Разом	73.955	175.927

Таким чином коло 70% робітництва України було зосереджено на території повітів, в сільських місцевостях, і лише коло 30% в міських осередках. До цьогож робітники, скупчені в міських осередках, були розподілені між ними дуже нерівно: більша частина їх була зосереджена саме по небагатьох більших центрах, як Одеса, Лизавет, Катеринослав, Київ, Черкаси, Харків, Кременчук, Миколаїв. На ці 8 міст із загального числа робітників по містах припадало 49,8 тис.***).

Для характеристики робітництва важно вияснити його розподіл по окремих виробництвах. За даними перепису 1897 р. цей розподіл був такий:***)

	кількість робітників
Текстильна промисловість	8.837
Обрібка тваринних продуктів	7.663
Обрібка дерева	29.670
Обрібка металів	59.057
Обрібка мінеральних річей	9.733
Хемічна промисловість	6.325
Харчова промисловість	52.163

*) Дані взято з роботи Ю. Масютина: „Проф. стат. в Росії й на Україні” в „Демографічному збірнику”, вид. ВУАН. 1930.

**) Числ. и составъ раб. Украины. Харьковъ. 1922.

***) М. Порш. Робітництво України.

	кількість робітників
Поліграфічна промисловість	6.839
Виробництво одягу	59.133
Гірництво	30.481
Інші виробництва	20.667
Разом	290.568

Розподіл робітників по окремих групах виробництв в 1912 р. був такий*):

Виробництво:	Число робітників:
Видобуток та обрізка каміння, землі та глини	33.825
Гірничий й гірничо-заводська промисловість	240.848
Металлообробна промисловість	10.186
Виробництво машин, струменту та апаратів	39.322
Обрізка дерева	10.116
Хемічна промисловість	5.154
Виробництво харчових продуктів, напоїв та наркотиків	137.557
Обрізка твердих матеріалів тваринного походження	416
Шкіряна й хутрова промисловість	2.050
Обрізка бавовни	200
Обрізка вовни	1.682
Обрізка льону	84
Виробництва для обрізки конопель та інших волокнуватих річей	4.838
Одяг і туалетові річі	212
Виріб паперу	4.605
Поліграфічні виробництва	4.114
Мистецька й науково-прикладна промисловість	83
Разом робітників	495.292

Дані, наведені в цих двох таблицях, зібрані за різними принципами. Дані перепису дають число робітників на день перепису; тому для сезонних галузів промисловости число робітників зменшене; дані перепису охоплюють всі промислові заклади, в тому й ремісничі; тому по деяких виробництвах, як наприклад виробництво одягу, до робітників мабуть зараховано й ремісників. Дані другої таблиці подають число робітників пересічне за рік, а для сезонних виробництв за час сезону; кількість робітників дрібних закладів у другій таблиці поминена. Поділ виробництв на групи в першій і другій таблиці збудований теж на різних основах. Через це порівняння даних обох таблиць можна переводити лише дуже обережно. Дані обох таблиць указують на переважання значіння в українському народньому господарстві виробництв двох груп: гірництва й харчової промисловости, а в звязку з цим на найбільшу роль серед пролетаріату України робітництва саме цих двох груп. Галузі харчової промисловости належать переважно до сезонних; гірничо-промисловість це та галузь, що вимагає багато некваліфікованої робочої сили. І одна й друга обставина, звязані з структурою цих найважливіших у нас галузів промисловости, не сприяють виділенню значнішої кіль-

*) Україна, 1925.

кості кваліфікованих робітників і спричинюють припізнення формування робітничої класи на Україні.

Спинимосся далі на розподілі промислового робітництва на Україні за віком і статтю.

Перепис 1897 року дає щодо цього такий матеріал:*)

Групи робітників	Всього робітників	в т о м у						
		12 років і молод.	13—14 років	15—16	17—19	20—39	40—59	60 і більше
Чоловіків . . .	388.994	4.512	14.763	28.421	55.518	213.848	61.627	10.153
Жінок . . .	36.419	1.080	3.201	5.811	8.428	13.077	4.140	667
Разом . . .	425.413	4.592	17.964	34.232	63.946	226.925	65.767	10.820

Наведена таблиця охоплює ширші групи робітництва, ніж саме промислове робітництво. Сюди входять також робітники транспорту, торгівлі й будівництва; у зв'язку з способом переведення реєстрації слід зауважити, що зачислено сюди значний контингент ремісничих робітників. Натомість у трьох наведених нижче таблицях взято лише дані щодо промислових закладів, які підлягали доглядові фабричної інспекції. Отже дані з дрібної промисловості в них поминені.

Дані „Сводовъ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ“ дають такий образ для України:**)

Р о к и	малолітніх		підлітків		дорослих		загалом	
	чоловіків	жінок	чоловіків	жінок	чоловіків	жінок	чоловіків	жінок
1901	2.199	1.893	12.250	5.210	195.806	24.598	217.255	31.701
1911	1.622	940	19.020	9.197	218.087	38.848	238.729	48.985

Для останнього передвоєнного року, користуючися цим самим джерелом, ми дамо докладніші дані. В кінці 1912 р. склад робітників за статтю й віком по окремих українських губерніях був такий:**)

Г у б е р н і ї	малолітніх		підлітків		дорослих		разом	
	чоловіків	жінок	чоловіків	жінок	чоловіків	жінок	чоловіків	жінок
Волинська . . .	275	109	1.484	700	19.927	3.024	21.686	3.833
Катеринославська . . .	429	243	3.716	606	33.283	981	37.428	1.830
Київська . . .	543	278	4.489	2.428	58.512	11.667	63.544	14.373
Подільська . . .	9	14	1.493	454	25.918	2.946	27.420	3.414
Полтавська . . .	131	37	767	866	10.141	2.873	11.038	3.776
Таврійська . . .	153	55	863	380	8.870	1.837	9.886	2.272
Харківська . . .	302	225	3.676	2.244	37.598	9.180	41.576	11.649
Херсонська . . .	120	47	4.354	1.737	36.635	7.462	41.109	9.246
Чернігівська . .	343	368	1.615	1.471	18.534	5.629	20.493	7.468
Разом . . .	2.305	1.376	22.458	10.886	249.417	45.599	274.180	7.861

*) Числ. п. сост. раб. Украины. Харьк. 1925.

**) Труд на Украине по данным „Сводов отчетов фабричных инспекторов за 1901—1914 г. г.“. Ц. С. У., Харьков.

На кінець 1913 р. маємо в окремих групах виробництв по підприємствах, що підлягали доглядові фабричної інспекції, такі взаємовідносини*):

Г р у п и виробництв	малолітніх		підлітків		дорослих		разом	
	чоло- віків	жінок	чоло- віків	жінок	чоло- віків	жінок	чоло- віків	жінок
Обрібка ба- вовни	-	—	7	3	152	47	159	50
Обрібка вовни .	31	27	327	338	3.862	1.635	4 220	2.000
Обрібка льону, коно- пель, джуту .	29	3	213	636	2 490	3.656	2.732	4.296
Мішан. вироб. обріб. волоки. річовин . . .	—	—	1	47	191	443	192	490
Виріб паперу, вироби з папе- ру й полігр. .	463	300	1.669	736	7.608	2.031	9.740	3.067
Механ. обрібка дерева	47	2	1.047	299	11.850	1.432	12.944	1.733
Обрібка метал., вироби машин, апар. та зна- ряддя	289	7	8.374	289	57.325	842	65.988	1.138
Обрібка мінер. річовин . . .	790	566	3.656	1.824	27.594	4.958	32.040	7.348
Обрібка тварин. продуктів . .	7	17	115	57	2.489	217	2.611	291
Обрібка харч. і смак. річов.	325	96	6.302	5.860	127.780	28.227	134.407	34.183
Хем. вироб. . .	322	358	668	797	6 067	1.923	7.057	3.078
Інші виробн. що не ввій- шли в попе- редню групу	2	—	79	—	2.009	188	2.900	188

Наведені дані, не зважаючи на їх неоднородність, дозволяють зробити певні висновки. Насамперед можемо ствердити постійний зріст кількості робітників на Україні; хоч цей зріст і не має дуже інтенсивного характеру, проте він із безсумнівною веде до того, що серед робітників зростають ті кадри, які становлять у ньому постійний елемент. Загальна кількість робітників-чоловіків від 1901 до 1913 р. по підприємствах, що підлягали доглядові фабричної інспекції, зросла на 30%. Характеристичне, що кількість робітників-жінок зросла протягом цього періоду інтенсивніше, ніж кількість робітників-чоловіків. Зріст кількості робітників-жінок від 1901 до 1913 р. рівняється 81%. Так само серед робітників-чоловіків зріст кількості робітників-підлітків ішов інтенсивніше, ніж зріст кількості дорослих робітників. Кількість підлітків від 1901 до 1913 р. зросла на 83% при зрості кількості дорослих робітників лише на 20%. Маємо право припустити, що цей інтенсивний зріст кількості робітників-підлітків і робітників-жінок відбувався завдяки зростові серед робітників сталих кадрів, які могли постачати для

*) Труд на Украине по данным „Сводов отчетов фабричных инспекторов за 1901—1914 г. г.”. Ц. С. У., Харків.

промисловости робочу силу підлітків і жінок у більшій кількості. Проте, не зважаючи на такий зріст числа робітників, питома вага його серед усього населення лишається незначною. Максимальна кількість робітників, яка припадає на губернію в підприємствах, що підлягають доглядові фабричної інспекції, була на Київщині, а саме: 63.544 роб. чоловіків і 14.373 роб. жінок.

Цілком зрозуміло, що серед робітництва України значну роль мусів відігравати зайшлий елемент. Питання про національний склад робітництва має для нас виключний інтерес. Проте для його освітлення розпоряджаємо лиш обмеженими даними, що їх дає нам перепис 1897 р. Ці дані дозволяють вяснити лиш один із моментів розвитку процесу; поскільки захоплюють вони лиш один період, не висвітлюють вони напряду еволюції у взаємовідносинах між місцевим і зайшлим елементом серед робітництва України. Проте, низка інших матеріалів дозволяє твердити, що напруд розвитку процесу полягає в збільшенні серед робітництва ролі місцевого елемента й зменшенні ролі зайшлого. Історія окремих галузів української промисловости доводить, що на початкових стадіях розвитку промисловости ролі зайшлого елемента була незвичайно велика. Цукроварська промисловість у широким розмірах використовує працю зайшлих робітників із Білорусі та російських центральних хліборобських губерній*). Приблизно до 80-их років минулого віку ціла Донецька кам'яновугільна промисловість майже цілком черпала свою робочу силу ззовні. Шостий з'їзд вуглепромисловців у 1881 р.***) визначає відсоток місцевих робітників лише на 12%. Коли навіть узяти на увагу, що до немісцевих робітників могли потрапити робітники інших українських губерній, з виїмком степових, всетаки відсоток українських робітників буде дуже низький. Так само в незначній мірі на місцевому контингенті була оперта при своєму зародженні українська металургічна промисловість. Перші підприємства притягали робітників, особливо кваліфікованих, із інших районів — із центрально-промислового й з Польщі. Полуднево-Дніпровське Товариство, наприклад, що мало одно з найстарших підприємств у Донбасі, перенесене сюди з Польщі; перевело звідти й значну частину своїх робітників. Так само притягали робітників іззовні й інші підприємства, що повстали в кінці вісімдесятих і початку дев'яностих років**).

Таким чином дані перепису 1897 р., де так само серед робітництва України дуже значно репрезентований зайшлий елемент, уявляють уже певну посунену наперед стадію формації на Україні місцевої робочої сили. З матеріалів перепису 1897 р. ми подамо отсі дані:***)

Піділ робітництва України на місцеве й немісьцеве:

*) Ак. К. Воблий, Нариси з історії російсько-української пром., т. I, вид. 2, Київ 1928.

**) Е. Шатап, Проблема рабочей силы в основных пром. районах СССР, Госплан УССР. Харків 1927.

***) М. Порш, Роб. України. Нагадуємо, що в дані включено не лише промислових робітників, а також робітників транспорту, торгівлі й будівництва, почасти також ремісничих робітників.

Г у б е р н і ї	Загальна кількість робітників	в тому німецького
Волинська	30.108	4.619
Київська	61.424	22.139
Подільська	25.863	4.609
Правобережжя	117.395	31.361
Полтавщина	23.410	4.989
Чернігівщина	45.825	16.100
Харківщина	36.982	5.051
Лівобережжя	106.217	26.140
Катеринославщина	84.408	61.280
Херсонщина	82.024	43.252
Таврія	35.369	26.735
Степ	201.801	131.276
По Україні	425.413	188.783

Дані ці вказують, що ще в 1897 р. українська промисловість лише в обмеженій мірі спиралася на місцевій робочій силі. Значна частина робітництва України, особливо в районах більшого її розвитку, передовсім у Степу, складалася з німецьких робітників.

На підставі даних дослідів Погожева, які наводить у своїй роботі М. Порш, можна думати, що більша частина німецького робітництва зосереджувалася по великих підприємствах. За цими даними в 1902 р. розподіл робітництва на місцеве й зайшло в окремих українських губерніях був такий*):

Р а й о н и	підприємст. 35—49 роб.		підприємст. 350—499 робітників		підприємст. 350—1000 робітників		підприємст. понад 1000 робітників		разом	
	зайшлих роб.	в $\frac{\%}{100}$ до всієї кількості роб.	зайшлих роб.	в $\frac{\%}{100}$ до всієї кількості роб.	зайшлих роб.	в $\frac{\%}{100}$ до всієї кількості роб.	зайшлих роб.	в $\frac{\%}{100}$ до всієї кількості роб.	зайшлих роб.	в $\frac{\%}{100}$ до всієї кількості роб.
Право- бережжя	2.676	19,2	13.667	27,4	5.634	23,7	3.514	33,9	25.511	26,7
Ліво- бережжя	3.120	25,2	12.816	43,2	6.417	56,2	5.034	43,7	27.397	42,3
Степ	5.892	50,9	10.413	48,5	1.756	48,5	63.856	88,3	76.365	67,3
По Україні	11.688	31,0	37.896	39,1	13.827	35,6	72.404	73,3	135.825	49,7

Під німецьким зайшлим робітництвом перепис 1897 р. розуміє робітництво, яке походить із інших губерній. Таким чином, у категорію зайшого робітництва в окремих українських губерніях увійшла певна частина робітників і з інших губерній України. Наведені нижче дані дають можли-

*) М. Порш. Роб. Україна.

вість виділити з немісцевих робітників робітників з інших губерній України. Ці дані охоплюють ціле робітництво України. За даними перепису 1897 року було*):

Р а й о н и	всіх робітників	місцевих робітників	з инш. укр. губерній	з неукр. губерн. і районів	з инш. держав
Правобережжя	499.426	409.260	39.253	42.270	8.640
Лівобережжя .	425.677	368.212	15.072	41.949	444
Степ . . .	553.695	264.694	139.560	139.490	9.958
Україна . . .	1,478.798	1,042.166	193.885	223.709	19.050

Робітнича імміграція на Україну йшла за даними перепису 1897 р. з отсих районів: Центральний хліборобський**) 115.968, Центральний промисловий — 31.798, Білорусь — 24.571, Польща — 17.748, Північно-західн. — 10.986, південний — 9.152, північний — 2.637; інші райони імперії давали меншу кількість іммігрантів*).

Спробу виділити з загалу промислового робітництва України робітництво української національності робить М. Порш*). Його обрахунки кількості українського робітництва на підставі даних перепису 1897 р. наведені в поданій нижче таблиці, що складена так: графа перша таблиці подає відсоток українців у кожній окремій професії; графа друга подає кількість українських робітників кожної окремої професії, причому припущено, що національний склад робітництва даної професії тотожний із національним складом професії загалом; графа третя вказує відсоток українців серед самодіяльної людности в кожній професії; графа четверта подає кількість українців у кожній професії при припущенні, що склад робітників відповідає національному складові самодіяльних у даній професії. Таблиця має такий вигляд:

Г р у п п в и р о б н и ц т в	На 100 душ всієї люд- ности України	Укр. робітн. за графою першою	На 100 душ самодіяльн. укр.	Укр. робітн. за графою другою
Рудники й копальні .	33,8	9.748	30.1	8.683
Витоплювання металів	14,4	236	13,9	228
Текстильна пром. . . .	47,7	4.225	51,3	4.533
Обрібка твар. прод. .	35,3	2.705	34,6	2.651
Обрібка дерева . . .	35,9	10.652	34,6	10.166
Обрібка металів .	32,8	19.360	31,6	18.662
Обрібка мінер. річей .	56,6	5.409	57,2	5.567
Хемічна продукція . .	24,9	1.575	23,6	1.493

*) М. Порш. Роб. Укр.

**) Центр. хліб.—губ. вор., кур., орл., пенз., ряз., сарат., сиб., тамб., тульськ.; центр. пром. — волод., казуж., костр., нижегород., моск., смол., тверськ., яросл., Білорусь — мог., витеб., мін.; півн. зах. — віл., грод., ков.; південний — астр., бес., донськ.; північний — арх., волог., новгор., олон., псковськ., петерб.

Г р у п и в и р о б н и ц т в	На 100 душ всієї люд- ности України	Укр. робітн. за графою першою	На 100 душ самодіяльн. укр.	Укр. робітн. за графою другою
Продукція пива, меду та вина	30,7	1.854	42,0	2.536
Продукція іншого питва	13,3	73	21,9	120
Обрібка рост. та тва- ринних харч. прод. .	30,3	12.052	31,0	12.341
Тютюнове вироб. . . .	6,6	380	5,9	340
Поліграф. вироб. . . .	8,1	554	8,5	581
Виробн. різн. інструм.	4,8	52	3,8	41
Ювел. пр., малярство .	20,5	506	19,6	483
Виробництво одяжі . .	35,2	20.815	34,7	20.519
Будівельне виробництво	37,8	17.944	33,9	16.093
Виробництво екіпажів .	21,4	198	19,3	179
Підприємства, що не ввійшли в попередні групи	32,9	2.737	27,7	2.205
Почта, телеграф і теле- фон	23,0	207	23,5	212
Водяна комунікація . .	33,9	2.276	31,8	2.155
Залізниці	41,5	13.021	41,2	12.927
Кінна комунікація . .	25,7	3.640	27,3	3.672
Інші засоби комунікації	17,8	796	20,9	934
Торговля взагалі . . .	10,6	1.784	12,6	2.093
Ресторани, готелі й т. и.	11,7	972	12,1	1.005
Торговля питвом . . .	43,6	1.696	41,3	1.608
Підприємства, дотичні чистоти й гігієни тіла	28,9	2.276	31,2	2.457
Разом	32,4	137.743	32,2	134.444

Наведений підрахунок числа українських робітників, само собою, носить дуже приблизний характер. Для нас має вагу не так абсолютний розмір наведених даних, точність яких є дуже сумнівна, як вияв у них певної тенденції — наявності серед робітників на Україні дуже сильно представленого неукраїнського елемента, який обертає робітництво української національності в національну меншість серед загалу робітництва України.

Для вияснення ступня оформленості робітничої класи України дуже важно з'ясувати питання про зв'язок окремих груп робітництва з землею. При тих умовах, коли переважна частина робітництва виходила з села, наявність чи відсутність зв'язку з землею, з сільським господарством узагалі, далаб представлення про ступінь розвитку процесу відмежування робітництва в окрему суспільну групу. На жаль, для освітлення цього явища ми маємо лише дуже обмежений матеріал. З певністю можна ствердити все зростаючий вплив селян з села на заробітки, при чому особливо по-

мітний був відхід селян на заробітки до промисловости, що доводив до відриву певної частини селян від села, від землі та до переходу їх у групу промислового робітництва. Використовуючи дані про зріст числа виданих селянам паспортів, матимемо на Україні такий образ*):

Вибрано паспортів на 1000 сільських мешканців:

	Вибрано паспортів періодично за рік у тисячах:				На 1000 сільських мешканців вибрано паспортів:			
	1861— 1870	1871— 1880	1881— 1890	1891— 1900	1861— 1870	1871— 1880	1881— 1890	1891— 1900
По Україні	116,4	413,2	796,9	1.152,9	10	30	49	59

Про цей самий зріст відходу на заробітки свідчать дані земських обслідувань. Так, на Полтавщині перепис 1900 р. зареєстрував у селянських господарствах 44.030 чоловіків і 12.159 жінок, які відходили на заробітки; а перепис 1910 року, правда при трохи відмінній системі реєстрації, ствердив значний зріст такого відходу: в 1910 р. відходило на заробітки 59.276 чоловіків і 23.399 жінок. На Харківщині земельний перепис 1913 р. в десяти повітах у селянських господарствах, без безпосівних господарств, зареєстрував чоловіків-промисловців у робочому віці 260.997, жінок у робочому віці 131.498; серед них цілком відірвалися від хліборобства: чоловіків у робочому віці 51.160, жінок у такому самому віці 20.700; таких, що відриваються від хліборобства часово: чоловіків у робочому віці — 81.581, жінок — 46.757; таких, що не відриваються від хліборобства: чоловіків у робочому віці — 75.545, жінок — 41.103**). Наведені цифри ілюструють розвиток процесу збільшування робітничої класи коштам села. Натомість другий бік цього процесу — завершення відриву від села і остаточний перехід сільських заробітчан до робітництва — можна ілюструвати дуже обмеженим числом даних. Можемо вважати, що для досить значної частини робітництва України остаточний відрив від землі, зірвання звязків із селом у першому десятилітті ХХ віку ще не наступило. В кам'яновугільній промисловості літні скорочення виробництва, викликувані відходом частини робітників на сільсько-господарські роботи, констатується ще й у 1906 році*).

Досліди над бюджетами київських робітників***), визначають %/о робітників, що мають землю, на 25.3%/о, при чому серед „руських“ робітників (дослід об'єднує в одну групу робітників росіян, українців і білорусів) цей відсоток відноситься до 37.4%/о; характеристичне, що для робітників у віці до 25 років відсоток тих, що мають землю, підноситься до 58.5%/о.

*) Е. Шатан, Проблема рабочей силы в основных пром. районах СССР. Х. 1927.

**) Земские подворные переписи 1880—1913, сост. З. М. и Н. А. Свапицкие, 1926.

***) Г. Наумовъ. Бюджеты рабочихъ г. Киева, К. 1914. Слід відмітити, що автор зазначає в своїй роботі, що „про одержані нами підсумки не можна говорити, як про характеристичні для робітничого Кієва“. В матеріалі дуже значно репрезентовані ремісничі робітники; через це мабуть звязок із землею для промислових київських робітників був ще більший.

тимчасом, як для групи в 25—30 років він спускається до 29,9%; цей спад свідчить, що молодша віком група серед робітників рекрутується в значній частині з селян, для яких відрив від сільського господарства ще не наступив.

Проте наведені дані, при всій їх різнородності, неповноті й недовкладності, стверджують тези, що їх ми зазначили на початку цього розділу. Процес оформлення й виділення робітничої класи на Україні на початок XX століття ще в великій мірі був незакінчений. Була незначна питома вага робітництва серед загалу населення України. Була незначна не лише числом. При наявності серед робітництва на Україні значних кадрів робітництва перемінного складу, для яких праця в промисловості була лише тимчасовим заняттям, при існуванні з другого боку так само значних кадрів робітництва зайшлого, яке не могло бути тісно пов'язане з краєм, стає ясным, що так само низько мусів стояти рівень класової свідомості, почуття відмежованості робітництва від інших суспільних груп.

Можна зробити дуже ймовірне припущення, що в період часу від початку XX віку до великої війни процес відмежування й оформлення робітництва на Україні пішов уперед. Зріст аграрного перенаселення за цей час, розвиток промисловості й зріст міст мусіли зробити своє діло. В зв'язку з цим очевидно зросла постійна частина робітництва на Україні коштом зменшення значіння його перемінних кадрів; так само мусіло зрости значіння української частини робітництва на Україні. Та цього твердження, через брак матеріалів, подібних до матеріалів перепису 1897 р., ми не маємо змоги довести. В кожному разі, думаємо, нема сумніву, що ступінь оформленості робітничої класи на Україні не міг і тоді йти в порівняння зі ступнем оформленості робітничої класи в Західній Європі. Тих різких і виразних меж, які існували в Європі між робітництвом та іншими суспільними групами, зокрема між робітництвом і селянством, на Україні ще не виробилось. Молодості капіталізму на Україні відповідала молодість його робітничої класи. Українське робітництво, навіть у тій його частині, що цілком відірвалася від землі, переважно складалося з осіб, які вирости на селі, з осіб, на психіці й світогляді яких ще заховали свій слід впливи села.

Примітивізмowi господарських відносин та відсутності усталених відносин серед самого робітництва відповідав примітивізм у трактуванні робітничої справи державною владою. Спроби регулювання владою відносин між робітниками й підприємцями припадають на той час, коли Україна творила інтегральну частину імперії й коли до неї механічно пристосовувалося загально-імперське законодавство, яке цілком не брало під увагу спеціально українських потреб.

Для розвитку імперського робітничого законодавства найбільш характеристичні отсі два моменти. Законодавство це в своєму розвитку дуже спізнилося. В російській державній ідеології дуже довго панувала думка про те, що в зв'язку з особливостями економічного розвитку Росії в ній нема й не може бути робітничого питання. Ця ідея, висунута російським міністром фінансів Канкріним у тридцятих роках XIX в., заховувала свій вплив серед урядових кол дуже довгий час. Ще в половині дев'ятих років XIX в. в керуючому урядовому обійнику фабричній інспекції з 5 грудня

1895 р. зазначається: „В Росії, на щастя, не існує робітничої класи в тому розумінні й значінні, як на Заході, і через те не існує й робітничої справи; і та, і друга не будуть і не можуть мати у нас ґрунту для свого народження, коли поруч із фабрикантом, який дбає про добробут робітників, ви доложите з свого боку всіх зусиль до скріплення законності й почуття морального обов'язку серед робітників“^{*)}). При поширеності такого трактування робітничої справи й при зв'язаній з нею відсутності певної розробленої програми щодо робітничого законодавства вона не могла не обернутися лише в запізнену реакцію урядової влади на виступи робітників. Цей зв'язок урядових актів із робітничим рухом стверджує більшість дослідників історії робітничого законодавства в Росії.

Виступи робітників, які привернули до себе увагу урядових кол, як і треба було того сподіватись, мали місце в найбільш розвинених і старих промислових районах імперії — в московському й петербурзькому. Робітниче законодавство як у своїх початках, так і в дальшому розвитку орієнтувалося на потреби саме цих районів. Ті спеціальні завдання й потреби, які мала промисловість України щодо урегулювання робітничої справи, при такому характері робітничого законодавства в Росії могли бути взяті під увагу лише в незначній мірі. Запізненість розвитку цього законодавства, поліцейський характер окремих його частин ішли поруч із його централістичною настановою.

Початок дев'ятисотих років застав робітниче законодавство на Україні в такому стані. Закони 1 червня 1882 р. й 3 червня 1885 р., з'єднані разом і змінені законом 24 квітня 1890 р., урегульовували робочий день для жінок і підлітків та встановлювали правила доступу до промислової праці малолітніх. Закон 2 червня 1897 р. урегулював робочий день дорослих робітників. Правила 3 червня 1886 р. встановлювали загальні норми регулювання умови про працю. Фабричну інспекцію заведено в 1882 р., при чому ті норми, якими мала кермуватися фабрична інспекція в своїй діяльності, підпали протягом часу численним змінам. В результаті цих змін із фабричного інспектора зроблено урядовця, що був у великій залежності від адміністративної влади й мав дуже обмежену ініціативу й волю діяння. Протягом першого десятиліття ХХ віку робітникам надано в дуже обмеженій формі право коаліцій. В 1906 р. скасовано карну відповідальність за мирні страйки й тодіж таки виданням закону 4 березня про спілки й товариства створено можливість організацій легальних професійних спілок. На цей самий період припадають спроби організації забезпечення робітників. Закон 3 червня 1903 р. заводить відповідальність підприємців за каліцтво, яке сталося підчас праці робітникові, а закон 23 червня 1912 р. передбачає організацію забезпечення робітників на випадок хвороби, каліцтва й смерті. Переведенню в життя в повному об'ємі цього останнього закону перешкодила війна.

Це законодавство назагал було збудоване за західньо-європейськими зразками, правда, значно погіршеними як самими законодавчими нормами при їх виданні, так особливо практикою їх переведення. Недостатня контролю над переведенням у життя виданих законів, поліцейне трактування

*) К. Пажитновъ. Положеніе рабочаго класса в Россіи. Изд. 2-ое. 1908.

робітничої справи, яке вело до того, що в практиці приложення робітничих законів кольосальну роль відігравала адміністративна влада, — все це мало той наслідок, що робітниче законодавство відігравало підрядну роль в поліпшенні становища робітничої класи. Видане в загально-державному масштабі, при відсутності у центральній владі хоч трохи ясної й виробленої програми щодо робітничої справи, це законодавство, природно, не брало під увагу тих спеціальних завдань, які стояли щодо робітництва в зв'язку з потребами українського народного господарства. Воно лише в обмеженому ступні підходило до проблеми необхідності створення для робітництва таких умов, при яких українське народне господарство було б забезпечене кадрами робочої сили постійного складу, які єдині могли б піднести продуктивність праці до західно-європейського рівня. Про якусь державну політику, скервану до того, щоби створити приплив робочої сили з перенаселених районів Правобережжя й Центральної України у промисловий Степ, не було жадної думки. Навпаки, до самої революції 1905 р. селянське законодавство робило труднощі тим, хто з власного почину хотів залишити село. В мінімальній мірі зверталось увагу на необхідність певної шкільної політики, скерваної на розвиток професійного шкільництва, яке могло б піднести продукційний рівень українського робітника й дати професійну підготовку певним кадрам зайвої хліборобської людності на селі. Тимчасом, коли при слабому розвитку міст і осідку значної частини українських промислових підприємств поза межами міських осередків особливе значіння для робітників мала житлова проблема, на цю останню законодавство звертало мінімальну увагу. Заразом при пануванні в імперії поліційного режиму панувало вороже й у високій мірі підозріле відношення до всяких спроб самоорганізації робітників із метою поліпшити свій матеріальний стан.

Не дивно, що становище робітництва при всіх цих умовах і обставинах не заохочувало нові кадри робітників цілком поривати з тими суспільними групами, з яких вони виходили, не давало стимулу до інтенсивного зросту постійних кадрів робітничої класи на Україні. Для характеристики становища робітництва ми спинемося на освітленні окремих моментів, які малюють його загальний стан. Спочатку наведемо дані щодо заробітної платні. За тими неповними й недокладними відомостями про розміри пересічного річного заробітку робітників в окремих галузях промисловості, які підлягали доглядові фабричної інспекції, що їх дають „Своды отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ“, річний заробіток у 1913 р. був такий*):

*) Труд на Украине.

Групи виробництв	Дані про пересічний річний заробіток	
	Число робітників, що про їх заробіток є відомості	Пересічний річний заробіток цих робітників у карбованцях
Обрібка бавовни	97	235
Обрібка вовни	4.379	177
Обрібка льону, конопель та джуту	6.262	195
Мішані виробництва обрібки волокнистих річовин	320	215
Виробництво паперу, папіряне й поліграфічне	4.903	198
Механічна обрібка дерева . . .	4.973	207
Обрібка металів, вироб. машин, апаратів і ремісничого знаряддя	51.624	347
Обрібка мінеральних річовин . .	18.417	247
Обрібка тваринних продуктів .	1.521	393
Обрібка харчових і смакових річовин	86.976	139
Хемічні вироби	8.901	228
Інші виробництва	1.702	360

Наводячи ці дані, мусимо підкреслити, що вони лише приблизно відповідають фактичному станові річей. З таблиці бачимо, що пересічна для окремих галузів виведена для деяких груп виробництв на основі дуже обмеженого числа відомостей. До цього треба додати, що не завжди зібрані відомості про заробіток розподіляються рівномірно по цілій території України. Треба так само мати на увазі, що наведені дані подають пересічний заробіток робітника, без уваги на різниці між заробітком дорослого робітника, підлітка й жінки. Тому різниця в висоті пересічного річного заробітку в окремих групах виробництва може відноситись не тільки на рахунок дійсної різниці в заробітку в окремих виробництвах, але також на рахунок різниці у віці й статі робітників в окремих групах виробництва. Можна припускати, що в цих даних взято під увагу в дуже обмеженій мірі й заробітну платню сезонних робітників, нижчу від заробітку постійних робітників; через це розміри заробітків для тих груп виробництв, де сезонна праця відіграє більшу роль, збільшені. Проте при всій неповноті наведених даних дають вони матеріал для певних висновків. Коли виключити з цієї таблиці останню групу („інші виробництва“), де високу норму заробітку треба пояснити віднесенням до цієї групи електричних станцій, дані яких не можуть уважатися за характеристичні, то більші розміри заробітної платні матимемо лише в металообробній та машинобудівельній промисловості*), що зосереджується головним чином у Степу. Позатим

*) Бачимо, що також і в групі виробництв для обрібки тваринних продуктів річний заробіток вищий від пересічної норми. Розглядаючи дані з цієї групи по окремих губерніях, можемо ствердити, що цей високий заробіток є результатом включення сюди високих даних

для промислових підприємств зпоза території Степу й великих міст річна заробітна платня хитається в розмірах коло 200 карб. річно. В групі виробництв для обробки харчових і смакових річовин, яка в українській промисловості відіграє таку значну роль, пересічний річний заробіток робітника спадає до 139 карб. Щодо гірничої промисловості, то за даними 1903 р. висота заробітної платні в пересічі виявлялася в таких числах:*) річна заробітна платня в здобутку руди 286,7 карб., в здобутку вугля й випалюванні коксу 284,7 карб., в обробці руд і металів 386,6 карб., в обробці металів — 389,4 карб. Заробітна платня в гірничій промисловості України була вища, ніж на Уралі.

Згідно з иншим джерелом зміна в рівні заробітної платні визначається так:**) в кам'яновугільній і в металургічній промисловості на Півдні заробітна платня від семидесятих років до революції 1905 р. лишалася без змін. Від 1905 року почалося піднесення пересічної заробітної платні, яке йшло так: у 1904 р. річна заробітна платня гірничого робітника становила 267 карб., в 1905 р. — 283 карб., в 1906 р. — 357 карб. Треба мати на увазі, що рівночасно йшло піднесення цін на харчові продукти, які в 1906 р. стояли на 25% вище цін 1890—99 рр.

Норми заробітної платні дев'ятисотих років у порівнянні з її висотою в попередньому часі вказують деяке збільшення, деякий поступ. Дані земських обслідів Катеринославщини, переведених у 1883 р., дають ще нижчі розміри заробітної платні. У Бахмутському повіті на кам'яновугільних копальнях, як звичайну платню, зазначають у тому самому часі суму 12 карб. місячно, або 50 копійок денно на хазяйських харчах при завданій роботі; при акордовій — 1 карб. від аршина вибитого вугля. При тому місцеві робітники часто наймаються й за нижчі ціни: на своїх харчах — 8—12 карб. місячно, 40—50 коп. денно; акордово — 7—8 (в літі 10) карб. за один кубічний сажінь вугля. Земські досліди в Бахмутському повіті зазначають, що місцеві селяни наймаються на копальні лише тимчасово й одинцем, а не артільно, як російські робітники; вони вимагають платні грішми, а не марками; тому вони для копалень менш вигідні, ніж російські артільні робітники, їх приймають на працю не так охоче. На Юзівському металургічному заводі ті самі досліди дають такі розміри заробітної платні: для помішників машиніста, молотобойців і т. п. від 40 коп. до 1 карбованця денно, 12 карб. місячно. Для модельщиків, правильщиків (шин), горнових від 25 коп. до 1 карб. 80 коп. денно, 15 карб. місячно; для робітників, що підвозять матеріяли — 20 коп. — 1 карб. 40 коп. денно, 17 карб. місячно. Тільки вищої категорії робітники, як майстри й машиністи, відливники

щодо Одеси й Київа; підприємства по инших губерніях. положені поза великими містами з їх дорожнечю, дають нязьку пересічну річного заробітку. Дані за 1913 р. по окремих губерніях такі: Волинська — 43 даних, пересічний заробіток 65 карб.; Катеринославська — 95 даних, 132 карб.; Київська — 719 даних, 336 карб.; Подільська — 137 даних, 252 карб., Херсонська — 504 даних, 399 карб.; Чернігівська — 32 даних, 325 карб.

*) Зайцевский. О влиянии войны на производительные силы предприятий горной и горнозаводской промышленности России. Горный Журнал 1905, т. III., цит. за Балабановим: Очерки по истории рабочего класса в России, ч. III.

**) Dr. S. Köhler. Die Russische Industriearbeiterschaft von 1905—1917.

і вальцівники, слюсарі й токарі, мають платню, що досягає 30—60 карб. місячно*).

Пересічна поденна платня сільськогосподарських робітників на своїх харчах у цьому періоді в Степу мала такі розміри (в коп.):**)

	На весні		Улітку	
	1881—90	1891—900	1881—90	1891—900
Катеринославщина .	38	46	106	95
Таврія	46	58	118	90
Херсонщина	41	42	83	75

Порівнюючи ці дані з даними про заробіток промислових робітників, можна твердити, що дуже довгий час для цілої низки промислових робітників, особливо нижчих кваліфікацій, заробітна платня рівнялась, якщо не була нижча, платні сільськогосподарського робітника. Ясно, що все це мало могло сприяти інтенсивнішому створенню постійних кадрів робітництва на Україні.

Практично більшу роль грає не номінальна, а реальна заробітна платня, тому важно в'яснити загальні умови життя робітника, при яких йому доводиться витрачати зароблені гроші. З них насамперед слід розглянути житлові умови. В цій справі треба розрізняти становище промислових робітників у міських центрах і робітників підприємств, які лежать поза межами таких центрів. Розмірно краще стояло забезпечення робітників житлом у тих промислових закладах, що знаходилися в міських осередках, хоча й там умови були такі, що їх тяжко було вважати за нормальні. Міське будівництво на Україні не було розраховане на інтенсивніший зріст міського населення. Там, де такий зріст мав місце, створювалася значна житлова скрута, особливо для мало забезпечених верств людности: виникав брак помешкань та їх дорожнеча***).

В сприятливішому світлі малюють житлові відносини серед київських робітників бюджетові досліді 1913 р., хоч їх результати навряд чи можна поширити на ціле київське робітництво. Згідно з цими дослідями розподіл робітників, що були об'єктом обсліду, за типом квартир, що вони займали, був такий:

	Самітні	3 родинами
Окрема квартира	11,3%	67,0
Кімната	28,0%	30,5
Пів кімнати	15,8%	0,9
Куток	39,0%	1,5
Ліжко	5,9%	—
	100	100

*) Сборникъ стат. свѣд. по Екатериносл. губерніи, том II. Бахмутскій уѣздъ. Цит. за Пажитновим: Положеніе рабочаго класса в Россіи.

**) Матеріали Комиссії по оскуднѣнію центра. Цит. за Воблим, Нариси з історії рос.-укр. цукр.-буякової промисловости.

***) В Києві, за даними, зібраними лікарями лічниці Товариства допомоги хорим дітям

Пересічна плата за окрему квартиру становила 12 карб. 80 коп., за кімнату — 8 карб. 85 коп., за пів кімнати — 4 карб. 36 коп. За куток 2 карб. 99 коп., за ліжко — 4 карб. 33 коп.

(Г. Наумовъ. Бюджеты рабочихъ г. Киева).

Та житлові умови для робітників укладалися тут усеж таки краще, ніж для робітників тих промислових підприємств, що знаходилися поза межами міст. Часто при промислових підприємствах не було поблизу жадних помешкань, і робітники оселялися по околишніх селах, витрачаючи щодня на дорогу силу часу.

Чи не найгірші житлові умови були в районі нашої кам'яновугільної й металургійної промисловости. „На копальнях Донецького басейну житлові умови“, констатує М. Балабанов*), „залишилися такими самими в 900 роках, якими були під час земських дослідів в 1883 р. Гірничі промисловці Донецького басейну беззастанно твердили, що вони не шкодують засобів на поліпшення побуту робітників, а спеціально для поліпшення помешкань для робітників. Та до таких заяв ставилося скептично навіть міністерство фінансів. Коли гірничі промисловці вдалися до Вітте з проханням про заснування в Харкові комітету для підшукування робітників, він (у березні 1900 р.) зазначив, що незначний приплив робітників на гірничі промисли пояснюється також „важкими умовами побуту вуглекопів“. Зокрема Вітте вказав на те, „що хоч при урядженні нових промислів і звертають більше уваги на улаштування помешкань для робітників, проте кепські помешкання, як землянки, існують не лише по дрібних, але подекуди й по великих підприємствах“. На це звертала увагу також і особлива нарада при міністерстві фінансів під головуванням Ковалевського. „Відомості департаменту торгівлі й мануфактур на підставі донесень фабричної інспекції й на підставі інших, не менш певних джерел“, — читаємо в журналі особливої наради, — „вказують на все ще незначну увагу залізо-промисловців до становища їх робітників, без сумніву дуже важкого як з огляду на умови роботи, так і з огляду на умови побуту. Досить вказати на те, що й досі значний відсоток робітників міститься в землянках, незабезпечений лікарською допомогою; відсоток випадків смерті й каліцтв на наших копальнях значно вищий, ніж на відповідних промислах за кордоном“. Той самий автор наводить*) конкретні дані щодо стану помешкань для робітників на окремих підприємствах. На Каменській копальні за даними 1902 р. помешкання робітників із родинами були без стель, укригі землею, з земляною долівкою, з одним віконцем у $\frac{3}{4}$ — $\frac{1}{2}$ аршина. У таких „каютках“ жили чоловік, жінка, троє дітей, та один-два столівники. Об'єм такої квартири — менш 2 куб. сажнів, перегород нема, двері не зачиняються. На копальнях Успенського Т-ва (1903 р.) є досить велика кількість хат, збудованих в одну дошку й обмашених глиною так, що грубість стін має всього 8 сантиметрів. Розміри цих хат, збудованих в одну дошку,

у 1897 р., в одноположових квартирах містилося по 4,6 чол. на кімнату. Пересічна місячна платня за однокімнатне помешкання була 6,3 карб., за куток — 2 карб. (Пажитновъ, „Положеніе рабочаго класса в Россіи“).

*) М. Балабанов, Очерки по истории раб. класса в Россіи. ГОСИЗД. М. 1926, ч. III, ст. 162.

такі: площа долівки 5,92 кв. сажнів, а об'єм — 5,53 куб. саж. Коли виключити об'єм печі й меблів, то одержимо 4,75 куб. саж. І в такій хаті мешкало від 10 до 15 і навіть 18 осіб, так що на кожного припадало від 0,47 до 0,31 куб. сажня повітря й від 0,59 до 0,32 кв. саж. долівки. Треба додати, що долівки в таких хатах глиняні, які дають багато порошу, і що напалити таку хату підчас сильних морозів майже неможливо, бо окрім тонких стін, крізь які дме, такі хати мають дуже часто двері й вікна, які щільно не зачиняються. Щодо артільних будинків цієї копальні, то „бруд у таких касарнях страшний і опріч того нема ані сушилень, ані окремої кухні і раз-у-раз мокру одержу й білизну сушать просто в помешканні, де живуть, отруюючи помешкання випарами“. Отсі всі дані дозволяють припустити, що житлові умови робітників в дуже багатьох випадках були непереносні навіть для середньо-заможного українського селянина, який жив, як знаємо, в дуже неблизких житлових умовах.

Переходимо тепер до питання про довжину робочого дня. Безумовно, що на довжину робочого дня у передвоєнному періоді деякий вплив зробило робітниче законодавство, головні етапи якого ми переповіли вище. Проте збільшувати впливи й значіння робітничого законодавства не слід. Хоча відносини щодо довжини робочого дня, порівнюючи з 80-ми роками, змінилися на краще, проте, назагал беручи, робочий день був довший ніж установлював закон. Відомості про довжину робочого дня зібрала фабрична інспекція київської округи, до якої належали губернії: Київська, Херсонська, Подільська, Волинська, Минська, Могилівська, Чернігівська, Полтавська, Бесарабська й Таврійська. За цими відомостями довжина робочого дня в р. 1899, на підставі даних 1391 підприємства з 154.146 робітниками дає таку таблицю*):

	Відсоток зайнятих робітників	
	при однозмінній праці	при двозмінній і більш
12 год. і більше	1,0	88,7
11 1/2 г.	45,2	—
11 г.	17,9	0,6
10—10 1/2 г.	34,9	7,6
9 1/2 г. і менш	1,0	3,1

Для оцінки цих даних треба мати на увазі, що на території київської фабричної округи були поширені підприємства, що працювали з змінами; сюди насамперед належить 157 цукроварень. Таким чином дуже значний відсоток робітників працював 12 годин. Далі, в таблицю заведено лише дані про нормальний робочий день і не залучено даних про додаткові роботи. По Київській окрузі в 1899 р. додатково працювало 22,1% робітників, з них 2,9% обов'язково, а 19,2% необов'язково. На одного робітника припадало коло 21,5 годин на місяць обов'язкової додаткової роботи й коло 25,9 годин необов'язкової. Отже коло 1/3 робітників працювало фактично не 11,36 год. (така була тоді пересічна довжина нормального робочого дня

*) Друкована записка „Продолжительность нормального рабочего времени рабочихъ въ течение сутокъ въ промышленныхъ заведеніяхъ Киевскаго фабричнаго округа“. Цит. за Балабановим.

в окрузі), а 12,36 год.*). Загально-імперська довжина робочого дня в 1904 і в 1905 рр. в виробництвах, що підлягали доглядіві фабричної інспекції, без додаткових годин, була така: для дорослих чоловіків у 1904 р. — 10,6 г у 1905 р. — 10,2 г.; для жінок і підлітків у 1904 р. — 10,3 г. у 1905 р. — 9,9 г.; для малолітніх у 1904 р. — 7,63 г. у 1905 р. — 7,6 г.; для всіх робітників у 1904 р. — 10,5 г. у 1905 р. — 10,0 г. Наводимо опріч того дані в виробництвах для обрібки харчових і смакових річовин, поширених більше на Україні, які через те мусіли значніше відбитися на загально-імперській пересічній. Вони такі:**) для дорослих чоловіків: 1904 р. — 11,9 г., 1905 р. — 11 г.; для жінок і підлітків: 1904 р. — 11,2 г., 1905 р. — 10,4 г.; для малолітніх: 1904 р. — 7,9 г., 1905 р. — 8 г.; для всіх робітників: 1904 р. — 11,7 г., 1905 р. — 10,8 г. В 1913 р. за загально-імперськими даними в підприємствах, підпорядкованих фабричній інспекції, найзначніший відсоток робітників працював таку кількість годин:**) 10 г. — 29,5%, 9 г. — 27,9%; більше 11 год. — 15,5%; від 10 до 11 годин — 10,0%; 8 год. — 7,1%. В підприємствах, підпорядкованих гірничій інспекції, розподіл значніших категорій робітників за довжиною робочого дня був такий: 10 год. — 50,5%, більш 11 год. — 33,1%, 8 год. — 14,3%; 10—11 г. — 9,4%. Виділимо з цих загальних даних відомості про найбільш поширені на Україні — виробництва для обрібки харчових і смакових річовин та кам'яновугільну промисловість. У виробництвах для обрібки смакових та харчових річовин 48,6% робітників працювало більш 11 годин. 18,8% — г., 12,9% — 8 г., 7% — 10—11 г., 4,4% — 11 г.; 5,4% — 9—10 годин. При здобутку кам'яного вугілля на підземних роботах 58,8% працювало 10 г.; 15,8% — більше 11 г.; 11,9% — 8 г.; 11,7% — 10—11 г.**). Майже в усіх наведених даних ми можемо констатувати, що виробництва, поширені передусім на Україні, дають довший робочий день і знижують загально-імперську пересічну.

Спинимось тепер на вясненні інших боків робітничого побуту. Економічне становище робітників погіршувалося часто неакуратною виплатою заробітної платні, виплатою її богами або товарами. Розміри заробітку зменшувались у зв'язку з уживанням штрафів. Медична допомога робітникам була поставлена незадовільно; фабрична медицина навіть у дев'ятидесятих роках знаходилася на початковій стадії свого розвитку. За даними анкети 1907 р.***) про безпеку робітників методичною допомогою в підприємствах, підпорядкованих фабричній інспекції, безпека робітників лікарською допомогою виглядала так:****)

*) А. Микунічъ. Сверхурочныя работы въ пром. завед. Киевск. фабрич. округа въ 1899 г. Пром. и здор. 1904. № I. Цпт. за Балабановим.

**) Рабочий день в фабрично-заводской промышленности. Госплан. СССР 1930.

***) Анкету розробило й видало міністерство торгу й промисловости під заголовком: „Врачебная помощь ф. з. рабочимъ въ 1907 г.“. Анкету про гірничих робітників перевів в 1905 р. і видав у 1907 р. гірничий департамент. Дані цієї анкети не зведено по губерніях.

****) Страхование рабочихъ въ Россіи и на Западѣ. Подъ редакцію Б. Г. Данскаго. Т. I. Вып. II. СПб. 1913.

Губернії й міста	Відсоток робітників, забезпечених лікарською допомогою		Відсоток робітників, незабезпечених лікарською допомогою	Відсоток підприємств, що забезпечували робітників лікарською допомогою		Відсоток підприємств, що не забезпечували робітників лікарською допомогою	Видатки підприємств на лікарську допомогу (в карб. на 1 робітника)
	в фабричних лікарнях	в амбулаторіях або по згоді з громадою або приватною лікарнею		в фабричних лікарнях	в амбулаторіях або по згоді з громадою або приватною лікарнею		
Поділля	79	5	16	2	25	72	7,24
Київщина . . .	71	18	11	18	9	73	5,26
Чернігівщина	59	14	27	4	6	90	4,15
Катеринославщина	54	32	14	25	15	60	9,98
Волинь .	42	23	35	4	10	86	7,48
Харків .	22	49	29	1	37	62	7,93
Херсонщина . .	13	70	17	2	40	58	6,59
Харківщина .	13	70	17	22	6	72	10,0
Київ	13	52	35	1	25	74	6,0
Полтавщина	9	37	54	1	10	89	4,79
Одеса .	7	86	7	1	85	14	5,65
Таврія .	—	60	40	1	24	75	4,05

Треба відмітити, що кількість захворювань серед робітників як загального, так і професійного характеру в зв'язку з мало сприятливими санітарними умовами праці була дуже значна. Так само був дуже значний відсоток нещасливих пригод із робітниками, який знаходив своє пояснення в невідповідному урядженні підприємств і недодержанні в них усіх умов для досягнення безпеки процесу праці.

На ґрунті всіх цих побутових умов мусіло розвиватися культурне й духове життя робітників на Україні. Очевидно, зовнішні матеріальні й побутові умови, зхарактеризовані вище, творили для цього мало сприятливе тло. При низькому заробітку, при невідповідних житлових умовах, при зосередженні значної частини робітників поза межами міських осель, при низькій культурності тих мас, які увіходили до шарів робітництва, культурне й духове життя серед робітників не могло набрати хоч трохи інтенсивніших форм. Спеціально не могло воно розвиватися хоч трохи нормально в зв'язку з умовами поліційного режиму, який панував у цілій російській державі й на Україні.

Нормальним виявом культурного й духового життя робітників на Заході є робітничі організації й товариства, робітнича преса, тощо. Про існування робітничої преси на Україні до революції 1905 р. не могло бути й мови. Спроби організації такої преси припадають на період після 1905 р. Спроби ці проте не могли набути хоч трохи тривалого характеру в зв'язку з поширенням реакції. Не вийшли вони поза межі відокремлених і розріжнених заходів, які ґрунтувалися передусім на ініціативі російської соц. дем. інтелігенції та окремих одиниць із верхів робітництва; вплив їх на широкі маси робітників на Україні був обмежений. Приблизно той самий образ ми маємо й що до робітничих організацій. До революції 1905 р. законодавство не знало явочного порядку для засновування товариств і спілок. У зв'язку з цим засновування легальних робітничих товариств до 1905 р. було в високій мірі утруднене. Існував до того часу лише певний сурогат робітничих товариств — товариства взаємної допомоги; вони були поширені передусім серед друкарів і прикажчиків. Серед товариств цього типу відмітимо: Товариство взаємної допомоги друкарів у Харкові (засноване в 1881 р.). Одесі (1885 р.), Києві (1890 р.), Катеринославі (1903 р.); товариства взаємної допомоги прикажчиків в Одесі, Харкові, Києві, Житомирі й цілому ряді інших міст; товариства взаємної допомоги офіціантів в Одесі (1881), шевців у Києві (1892), ремісників у Дунаївцях (1899), зайнятих ремісничою працею у Харкові (1898); касу допомоги при машино-будівельному заводі Гельферих Саде у Харкові (1898); товариство допомоги службовців на тютюнових фабриках у Харкові (1902). Ці товариства взаємної допомоги можуть бути віднесені до роб. товариств лише з певними обмеженнями. До них здебільшого належали не тільки робітники, але й підприємці та й стояли ці товариства під впливом і в залежності від цих останніх. Серед робітничої маси такі товариства знаходили мале заінтересування й об'єднували лише краще оплачувану верхівку робітництва. На робітничі маси, тим більше на маси робітництва українського мали вони мінімальний вплив. Так само обмежений вплив могли мати й ті зародки нелегальних робітничих організацій професійного типу, які почали творитися головню під впливом російської соц.-дем. агітації по окремих містах України (Київ, Харків, Катери-

послав, Одеса). Ширшого характеру спроби створення робітничих організацій набрали підчас революції 1905 р., спочатку явочним порядком, пізніше на підставі закону 4 березня 1906 р. Проте ці спроби так само не дали тривалих наслідків. Нормальному розвитку професійного руху перешкодила реакція, яка що далі, то більш утруднювала існування робітничих організацій*).

З другого боку перешкоджала розвитку їх низька культура тих мас, що їх вони мали об'єднувати, відсутність достатньої кількості робітничої інтелігенції, що могла б належно провадити справи організації. В результаті перед великою війною існували лише рештки професійних союзів, які на ширшій масі мали обмежений вплив.

Загалом, як характеристичну рису й історії робітничої преси й робітничих організацій треба відмітити той факт, що вони захоплювали не-

*) Дані про розвиток професійного руху, які існують в літературі (В. Святловський, Професіональное движение в России й Б. Гриневич, Професіональное движение рабочих в России) між собою розходяться та й не дають погуберніяльних даних. Погуберніяльні дані дає офіційна друкована записка про професійний рух в імперії, уложена міністерством внутрішніх справ. Із неї виймаємо отсі дані про професійний рух в українських губерніях:

Волинська (до 16 жовтня 1907 р.). Зареєстровано лише „Товариство робітників друкарської справи волинської губернії“, діяльність якого припинив губернатор. „Товариство допомоги прикажчиків“, затверджене до закону 4 березня 1906 р., закрито за змагання обговорювати на зборах політичні справи. Є три відділи товариств, що зареєстровані в Києві. Нелегалізованих товариств тринадцять: друкарської справи, прикажчиків і конторщиків, робітників тютюнових і гільзових фабрик, робітників гнутих меблів, столярів, робітників для виробу кавказького срібла, бляхарів, кравців і шалочників. Годипникарів та ювелірних майстрів, прасувальників у пральнях і пральників.

Катеринославщина (до 3 листопада 1907 р.). Зареєстровано 50 товариств; із них 4, а саме робітників друкарської справи, робітників залізничних заводів, робітників електричної комунікації й товариство для купівлі й продажу лісових матеріалів закрито за протигуртову діяльність (за удушення своїх примішень для соц.-дем. зібрання): в 1907 р. 15 товариств, з яких 2 зареєстровані в квітні й травні, ще не функціонують. Нелегалізованих товариств 2: спілка учителів і спілка залізничних працівників.

Київщина (до 29 грудня 1907 р.). Зареєстровано 32 товариства, з яких 1 (Київська спілка друкарських робітників) закрито, а 3 самі не функціонують. Із нелегалізованих товариств у Києві — одно „Центральне бюро київських професійних спілок“ уже припинило свою діяльність; в Умані 2: „Спілка друкарів“ і „Спілка робітників чавуно-літейного заводу Пінеса“, які також тепер не існують; в Бердичеві — 4 бундівські: „Спілка прикажчиків, бухгалтерів і конторщиків“ (найчисленніша), „Спілка шкуряників“, „Спілка кравців“. „Спілка робітників друкарської справи“, остання найвпливовіша. Ці останні нелегалізовані спілки (бердичівські окрім шкуряників) переводять страйки й бойкот, накладають штрафи на підприємців, призначають робітників із безробітних проти волі підприємців і допускають умисне недбалу роботу (саботаж).

Подільська (до 24 серпня 1907 р.). Зареєстровано 3 товариства. Нелегалізованих нема.

Полтавщина (до 29 грудня 1907 р.). Зареєстровано 4 товариства, з них 1 зачинено. Нелегалізованих товариств 1 — спілка робітників кравецького цеху.

Полтавщина (до 29 грудня 1907 р.). Зареєстровано 4 товариства, з них 1 за 10 товариств самі припинили свою діяльність. Нелегалізованих товариств 1 — в Смиферополі „Крайовий осередок кримських професійних спілок“.

Харківщина. За даними начальника охоронного відділу в губернії зареєстровано 16 товариств.

Херсонщина (до 10 жовтня 1907 р.). Зареєстровано 9 товариств, з яких 1 (взаємної допомоги прикажчиків) закрито, а 2 „фармацевтів“ та „робітників машино-буді-

українську національну або зрусифіковану верхівку робітничої класи*); змагання наблизитися до мас, використовуючи як засіб до того українську мову, їм було цілком чуже, а часами стрічало з їх боку навіть вороже відношення. Ці тенденції треба пояснити тими ворожими до національного українського руху позиціями, які займали ідейні керманічі цих організацій — особи, зближені до урядових і підприємницьких кол, як це здебільшого мало місце в товариствах взаємної допомоги, або люди, ідейно зв'язані з російською соціал-демократією, як це мало місце в професійних спілках, що повстали після революції 1905 р. Український робітничий рух пускав серед українського робітництва перші парости, єднаючи коло себе лише невеликі групи робітників; більшими ці групи були в Катеринославі, Києві й Полтаві**).

При мінімальних впливах робітничих організацій, при відсутності серед робітників праці на ширший розмір якихнебудь інших культурних і освітніх організацій, робітнича маса була залишена сама на себе. Не диво, що при всіх цих умовах культурний рівень її лишається невисокий. Дуже поширеним способом використання робітництвом свого вільного часу було піяцтво. Про поширення серед робітників кам'яновугільної промисловості піяцтва в дуже широких розмірах знаходимо цілу низку даних у протоколах з'їздів гірничих промисловців; до піяцтва робітників і зв'язаних із ним прогулів з'їзди вертаються раз-у-раз. Нехай ці матеріали тенденційні й прибільшені, проте в основі їх лежать без сумніву певні факти***).

вельних заводів" не функціонують. Нелегальних товариств 4: пекарів, кравців, шевців і „Спілка учителів" — в оригіналі „Союз учителей" („Спілка"); очевидно, мова йде про якесь українське товариство.

Градоначальство Керч-Єнікальське (до 22 вересня 1907 р.). Зареєстровано 13 товариств; окрім того 2 товариства повстали явочним порядком, а саме: „працьників" і „службовців торговельно-промислових закладів".

Миколаївське (до 20 вересня 1907 р.). Жадних товариств не існує.

Севастопольське (до 4 лютого 1908 р.). Зареєстрованих товариств нема. Існує нелегалізована: „професійно-політична спілка робітників коло дерева".

Одеське (до 31 грудня 1907 р.). Зареєстровано 89 товариств, з них 17 не функціонують, 17 закрито.

Даних по Чернігівщині в зазначених матеріалах нема. (Архив истории труда в России, т. II.).

*) З цього погляду характеристичні відомості про першу спробу організації професійної спілки й перший страйк серед пекарів у Києві в 1900 р.: „Величезна більшість цих страйкарів, — пише в своїх згадках один із учасників, — складалася з курських, орловських і калужських мужиків („мужиков" в оригіналі), що лише на кілька місяців прийшли до міста". (История Киевского Губотдела Всероссийского союза „Пищевкус". Киев. Изд. Губотдела В. С. Р. П. В. П.).

**) Як ілюстрацію ступня національної свідомості українського робітництва наводимо факт, що його подає Г. Наумов у своїй праці про бюджети київських робітників. В анкетному листку, що по ньому збиралися відомості про бюджет, було запитання про національність робітника; задовільні відповіді дали лише робітники-жиди; „малоросами" називали себе всього коло трьох десятків робітників, один зачислив себе до великоросів, одня до білорусів, решта (понад 300 відповідей) зареєструвалися, як „руські". Можливо, що тут відіграла роль невідповідна організація анкети.

***) Низку тотожних афктів наводить у своїй книжці Л. Клейнборт (Очерки рабочей интеллигенции), хоч його робота так само, як і матеріали промисловців, грішить тенденційністю, лише в протилежному напрямі.

Результатом цієї низької культурності робітництва на Україні був той факт, що за перших проявів робітничого руху тут довгий час мали місце виступи в формі погромів та стихійних бунтів. Культурніша й дисциплінованіша частина робітництва була така ще квола, що не завжди й не скрізь могла надати рухові зорганізовані форми. Одним із перших виявів робітничого руху на Україні був страйк робітників на копальні Полуднево-Російського гірничо-промислового товариства біля Юзівки в 1887 р. Страйк покінчився розгромом бровару, шинку й жидівського будинку. Бунт був зліквідований за допомогою 50-ти робітників-чужинців, яких адміністрація копальні озброїла й посадила на коні. В 1892 р. в тій самій Юзівці виникли серед робітників холерні розрухи. Підчас студентських розрухів у Києві в 1897 р. з приводу смерті в Петропавловській кріпості М. Вітрової група с.-р. зробила спробу притягти робітників до участі в демонстрації, але місцева група с.-д. (російських) звернулася з „листом до робітників“, де пропонувала їм здержатись від такого виступу: група зазначала, що рух, розпочатий при слабості організованих сил, може на ґрунті несвідомості й темноти обернутися в жидівський погром. В літі 1898 р. на Брянському заводі в Катеринославі повстали стихійні розрухи, викликані вбивством робітника сторожем черкесом. Були розгромлені фабричні будинки й жидівські крамниці. В червні 1899 р. в катеринославських залізничних майстернях виник страйк, підчас якого частина робітників зробила спробу улаштувати жидівський погром. В квітні 1899 р. виник жидівський погром у Миколаїві, розпочатий робітниками-будівельниками, яким не доплатив жид-підрядчик. В 1900 р. в Одесі серед портових робітників повстали розрухи, які обернулися в жидівський погром. У 1901 р. в зв'язку з кризою й безробіттям у низці міст повстали розрухи, які подекуди мали антисемітський характер. Так було в Катеринославі, Кишиневі, Таганрозі й Горлівці*).

В 1905 р. у зв'язку з оголошенням страйку в Одесі виник там пожежа і розгром порту. В розгромі низки цукроварень, який мав місце підчас аграрного руху 1905 р., в окремих випадках зареєстрована участь робітників. І лише в останніх роках перед війною елемент погромного й бунтарського характеру з виявів робітничого руху на Україні зник цілком. Таким чином процес духового й ідейного самоозначення робітництва на Україні натикався так само, як і процес його господарського відокремлення на цілу низку перешкод і труднощів.

Проте, не зважаючи на всі ці гальмуючі моменти, треба вважати, що напередодні великої війни процес відокремлення робітництва на Україні від інших суспільних груп поступив уже був наперед досить далеко. Розвиток промисловості на Україні потребував щодалі щораз більшої кількості робочих рук; з другого боку щораз більший зріст аграрного перенаселення випихав із сел щораз значніші кадри зайвої робочої сили. В зв'язку з тим, як це ми підкреслили були вже вище, щораз значніша ставала участь у творенні кадрів робітництва на Україні групи місцевого робітництва, зв'язаного з Україною. Серед цих груп поволі виділялися кадри постійного складу, які вже цілком відірвалися від села, які були вже й об'єктивно

*) Л. Мартов. Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России. Петроград. 1923.

й суб'єктивно членами нової суспільної групи. При тому стані, в якому знаходилася статистика праці на Україні, було б даремною спробою шукати для виявлення розвитку цього процесу цифрових даних. Проте самий факт повільного оформлення робітничої класи на Україні не підлягає сумніву. Дуже характеристична для вияву змін, що відбувалися серед робітництва, та зміна, яку можна спостерігати від кінця дев'ятих і початку дев'ятисотих років у робітництві української металургічної й кам'яновугільної промисловості — тих галузів промисловості, де питання недостачі робітників стояло найгостріше. Від кінця дев'ятих і початку дев'ятисотих років на чітких українських гірничих промисловців питання про кризу робочої сили виникає вже не так у наслідку дійсної недостачі робочих сил, як у наслідку змагання гірничих промисловців утворити бажані для них взаємини між попитом на робочу силу та її подачею для того, щоб задержати існуючий рівень заробітної платні*). Так само в металургічній промисловості тодіж таки починає утворюватися перевага подачі робочої сили над попитом, і криза робочої сили починає виявлятися переважно в невідповідності між попитом і професійним складом подачі*). Ці нові явища серед робітництва звернули увагу урядових чинників. Харківський губернатор у своїй доповіді цареві в 1900 р., характеризує робітників південної промисловості так: „Робітництво в більших центрах уже перестало бути зайшлим елементом, яким воно було давніше, коли праця по містах була для селянина одним із родів відхідних промислів; закінчуючи її, він вертався в село, де й були зосереджені його життєві інтереси. Теперішній фабричний робітник здебільшого зірвав зв'язок із селом“. Фабрична інспекція цю думку губернатора заперечувала; вона вважала, що лише робітники металової промисловості трохи наближаються до типу фабричного робітника, що втратив зв'язок із селом*). Незалежно від того, яка з цих двох думок має за собою більшу рацію, треба відмітити, що властиво кожна з них підкреслює нарістання серед робітництва певних кадрів постійної складу, зріст поступального процесу оформлення української робітничої класи. Треба зазначити, що в останніх роках перед війною в зв'язку з розвитком промисловості, що набрав шораз інтенсивнішого характеру, в зв'язку з переведенням на селі столипінських земельних реформ, повставали сприятливі умови для жвавішого розвитку процесу оформлення робітничої класи. У зв'язку з поступом цього оформлення можна твердити, що в останніх передвоєнних роках були певні симптоми того, що наростала хвиля збільшення робітничого руху, яка мала органічніший, більше зв'язаний з масами характер, ніж ті його прояви, що мали місце до цього часу.

Нормальний розвиток цього процесу оформлення робітничої класи на Україні спинили події великої війни. Війна на оформлення вплинула задержуюче, гальмуючи його. З другого боку вона в значній мірі ослабила й дезорганізувала вже існуючі постійні кадри робітництва. В цьому напрямі діяла передусім мобілізаційна політика російського уряду. На початку війни були змобілізовані дуже великі кадри, при чому жадних полегкостей в залежності від виконуваної праці, хоча б вона була потрібна й для оборони краю, робітникам не давано. Оскільки серед робітників було найбільше лю-

*) Б. Штан. Проблема раб. силы в основ. пром. районах СССР. Госплан УССР. Хар. 1927.

дей у віці, що зобов'язував до військової служби, мобілізація на початку війни дуже ослабила постійні кадри робітництва. Їх заступили нові елементи, що в промисловій праці раніше участі не брали; зросло вживання праці жінок, підлітків і дітей, стала досить широко вживатися праця військовополонених. У процесі розвитку воєнних подій почали переводити мобілізацію промисловості для потреб війни; в зв'язку з цим була встановлена система широких полегкостей і звільнень від мобілізації для всіх тих, що працювали для потреб оборони. Приспособлення промисловості для праці на оборону викликало велику потребу робочої сили, великий попит на неї; з другого боку праця в промисловості, що звільняла від мобілізації, стала принадною й привабливою для тих численних елементів із різних суспільних груп, які хотіли уникнути військової служби. В результаті цього кількість робітництва на Україні в часі війни зросла дуже значно, при чому постійні кадри його зменшувалися коштом кольосального зросту кадрів випадкового й перемінного складу. При чисельному зрості робітництва процес його оформлення й виділення пішов назад, оскільки нові кадри воєнного робітництва складалися з елементів перемінних і випадкових, притягнених сюди лише в результаті воєнних подій. Загальна кількість робітників в українській гірничій промисловості в 1914 р. становила 89.074, в 1916 р. вона зросла до 137.038; в українській кам'яновугільній промисловості в 1913 р. було 168.441 робітників; у 1916 р. — 237.800 робітників. У Донбасі в кінці війни працювало коло 55.000 військовополонених*). Уже ці цифри, хоч які вони неповні, показують значіння й розмір тих пертурбацій, які в результаті війни відбулися в складі робітництва України. Коли взяти на увагу, що під час війни й та незначна організаційна робота для об'єднання робітництва, яка мала місце перед війною, спинилася мало не цілком, будемо мати уявлення, в якому дезорганізованому й неоформленому вигляді застали робітництво України революційні події 1917 й наступних років.

*) Б. Шатан. Проблема раб. сили.

Р О З Д І Л ІІ.

ПОТРЕБИ РОБІТНИЦТВА, ЩО ВИМАГАЛИ ПОЛАГОДИ ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ, ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОЛАГОДИ.

Необхідність пристосування програми робітничої політики на Україні до конкретних умов української господарської дійсності. — Справи, що вимагали розвязки на Україні в обсягу робітничої політики після великої війни. — Проблема безпеки промисловості кадрами робочої сили, постійного складу й необхідні заходи в цій справі державної влади. — Заміна кадрів зайшлого робітництва кадрами робітництва українського. — Піднесення кваліфікації українського робітництва. Організація інституту інспекторів праці. — Житлова проблема. — Забезпечення гігієнічних умов трудового процесу й охорона безпеки праці. — Регулювання умов про працю й колективні договори. — Час праці. — Праця жінок і підлітків. — Заробітна плата. — Соціальна безпека.

Схематичний нарис того стану, в якому перебувало робітництво напередодні великої війни й революції, й тих заходів, що їх уживала державна влада для урегулювання цього стану, назагал дає підсумок мало втішний. Той загальний нелад у господарському житті, що його спричинили події великої війни, тільки погіршив і ускладнив цей стан. Цей невтішний підсумок довоєнних відносин серед робітництва до деякої міри пояснює те сумне явище, свідками якого нам довелося й доводиться бути в большевицькому етапі нашої історії: чому робітництво України виступало в цьому періоді не як конструктивна, а в першій мірі як руйнівна сила. В незвичному ступні оформлене, як окрема суспільна група, не самовизначене як класа, мало-свідоме й цілком незорганізоване, робітництво України через оце все не могло обрати нішого шляху, ніж той, яким пішло.

А проте в тому часі об'єктивні умови господарського стану й господарського розвитку України ставляли до виконання, як в обсягу робітничої політики, так і в обсягу народньо-господарської політики взагалі, — й державній владі, й усім класам українського громадянства — певні завдання, яких не вільно було обминути, чи зняти з порядку денного. За те, що ці завдання свого часу поминено, країна розплачується й розплачуватиметься ще довгі роки. Стан розвитку продукційних сил України вимагав ставати на шлях відбудови зруйнованого війною народного господарства в капіталістичних формах, реформи й зміни в окремих ділянках народньо-господарського життя пристосовувати до цих саме форм, які для України не були й не є ще перейденим етапом. А ці загальні господарські потреби намічали також і ті завдання, що їх малося здійснити в обсягу робітничої політики. Совітська влада не стала на цей єдино можливий з огляду на

господарські обставини шлях; декларативно вона переводить політику боротьби з капіталізмом і будову соціалізму. Проте господарський примус сильніший, ніж воля й бажання представників того чи іншого режиму. В окремих заходах совітської влади на тих чи інших ділянках господарського та суспільного життя контрабандою, в викривленому й зміненому вигляді виявляється тенденція дати відповідь на ті вимоги, що їх ставляє зовсім не справа будови соціалізму, а справа відбудови й розвитку народного господарства з його єдиним покищо існуючим реально капіталістичним змістом.

При цих умовах перевести належну оцінку й належний розгляд совітської робітничої політики на Україні можливо лише тоді, коли уявимо собі схему тих завдань, що їх ставляла на Україні після великої війни тодішня господарська ситуація.

Є досить популярне й поширене твердження про ті спільні завдання в обсягу робітничої політики, які стоять і перед робітництвом усіх країн, і перед владою всіх держав, поскільки вона хоче йти назустріч потребам робітництва. Це, таке популярне й поширене твердження треба приймати з обережністю. Без усякого сумніву деяка спільність у напрямі розвитку провідних ліній робітничої політики мусить існувати між усіма країнами, де панує капіталістичний лад, напрямні розвитку якого скрізь спільні. Але ця спільність напрямних розвитку робітничої політики може бути поєднана й фактично поєднується з значними різницями в конкретних програмах робітничої політики, розрахованих на здійснення протягом певного конкретного періоду часу. Бо ці конкретні програми, розраховані на негайне переведення в життя, мусять брати під увагу не так загальні тенденції розвитку, як конкретні господарські, політичні й суспільні умови того періоду часу, в якому дану програму мають переводити в життя.

Ця загальна теза має силу, очевидно, й для України. Програма, що мусіла стояти перед державною владою на Україні в обсягу робітничої політики після великої війни, мала виходити з тих конкретних обставин, в яких опинилося на той час українське робітництво, як складова частина української господарської й суспільної цілоти. Завдання відбудови народного господарства після війни мусіло бути для державної влади центральним і не могло бути здійснене без наявності й без участі зв'язаного з краєм і відповідно кваліфікованого робітництва постійного складу. Тимчасом дійсність, характеристичні риси якої ми зазначили в першому розділі, цим вимогам, що їх ставляла потреба відбудови народного господарства, виразно перечила. Процес виділення постійних кадрів серед українського робітництва, процес оформлення його в окрему суспільну групу перед війною знаходився на невисокому ступні розвитку; війна хід цього процесу загальмувала. Хоча на Україні були вже значні запаси зайвої робочої сили, але до останнього часу поважну частину серед українського робітництва творив елемент зайвий, незв'язаний із краєм. Уся сума побутових, правових і матеріальних умов, в яких перебувало робітництво і які в результаті війни лише погіршились, мало сприяло й утворенню постійних кадрів українського робітництва, й набуттю ним кваліфікації, і піднесенню рівня продукційності його праці.

Отсе вихідне становище означувало й ті основні завдання, які сто-

яли перед державною владою на Україні. Мусимо ствердити, що при цих умовах українську робітничу політику не можна було звести до того звуженого обсягу заходів, характеристичних для сучасної західно-європейської робітничої політики. Ця політика має за свою основу вже оформлену робітничу класу; там збільшення кадрів робочих сил у зв'язку з зростом промисловости й її кон'юктуральними вимогами не викликає тепер більших труднощів, що вимагалиб значніших і ширших заходів з боку державної влади. Такого роду заходи на Заході належать уже до минулого; в залежності від особливостей західно-європейського економічного розвитку ці заходи стояли на порядку денному в періоді розвитку мануфактур — десь у XVII і XVIII ст. Сучасна робітнича політика на Заході має за своє завдання лиш охорону існуючого складу робочої сили, оскільки робітництво є елемент суспільно слабший. На Заході поруч із здійсненням в обсягу робітничої політики завдань охорони праці, щораз ясніше виступає, з дальшим поширенням міцї й впливу робітничих організацій у ділянці робітничої політики, ще другий момент, який прямує до дальшого звуження функцій держави. В міру того, як зорганізована робітнича класа виступає в устанавленні умов праці, як рівнорядний чинник із підприємцем, у політиці державної влади починають відігравати щораз значнішу ролю не так завдання охоронного характеру, як регулятивного порядку, завдання посередника між сторонами, які державна влада має спрямовувати в їх вирішеннях на той шлях, що його диктують інтереси цілоти. Українська робітнича політика тим звуженням обсягом завдань, що є нормальний для Заходу, обмежитися не моглаб.

У зв'язку з тією ситуацією, в якій опинилась Україна після війни, на українській робітничій політиці мусілиб лежати такі завдання: а) здійснення заходів, які спричинилисяб до безпеки української промисловости кадрами робітничої сили постійного складу; б) здійснення заходів, які привелиб до заступлення існуючих кадрів зайшлих робітників кадрами місцевих; в) здійснення заходів, які малиб на увазі набуття відповідної кваліфікації новими кадрами робітництва й піднесення кваліфікації вже працюючих кадрів; г) здійснення заходів, які малиб на увазі охорону праці існуючих кадрів і безпеку їм такого життєвого й побутового рівня, що гарантував би зріст робітництва відповідно до потреб українського народного господарства. Система зазначених нами заходів творить єдину логічну цілість, яка малаб на увазі як свою основну ціль — безпеку українській промисловості такої робочої сили, що далаб можливість їй широкого й вільного розвитку.

Оскільки інтереси робітництва зв'язані загалом із розвитком народного господарства, здійснення цієї системи заходів відповідало би й інтересам українського робітництва.

Перш, ніж перейти до розгляду й обґрунтування окремих, намічених нами завдань в обсягу робітничої політики, які мусілиб стояти перед державною владою, треба зробити дві заваги. Вдумуючись у конкретний зміст окремих заходів цієї політики, не тяжко прийти до висновку, що деякі з них виходять за межі заходів, які мають на увазі лише промислове робітництво, як би то мусіло бути відповідно до цілей і завдань нашої роботи. Це цілком природня й неминуча річ: промислове робітництво становить лише частину

всього робітництва України. З другого боку поагода тих питань, що впливають із становища промислового робітництва, тісно звязана з цілим комплексом народньо-господарської, політичної й культурної відбудови України. Одначе, щоб не ухилитися від тих завдань, що їх собі ставляє наша робота, ми намагатимемося обмежити до мінімуму неминуче розширення теми, зосереджуючи свою увагу передусім на питаннях, безпосередньо звязаних із становищем промислового робітництва.

Друга заввага, що повстає в звязку з розглядом наміченої нами системи заходів, сходить до отсих міркувань. Кожна програма реального й конкретного діянн мусить мати на увазі не тільки ті завдання, що їх висувують на денний порядок об'єктивні умови, але й ті чинники, що моглиб цю програму перевести в життя. Програма чину, об'єктивно конечна й потрібна до переведення, може бути утопією, якщо нема чинників, здатних цю програму перетворити в життя. Та програма заходів, що її висували потреби робітництва й стан народнього господарства України після великої війни, для свого здійснення вимагалаб авторитетної для населення й сильної державної влади, яка розпоряджалаб фінансовими засобами й малаб культурний, підготовлений і добре функціонуючий апарат. Уже з ріжнородности й широчини тих заходів, які намічено вище, видно, що належне переведення їх у життя не під силу державній владі примітивного типу. Зі значіння й ваги цієї завваги ми цілком здаємо собі справу. Не думаємо ми відкидати того, що зазначена нами вище система заходів, хоч і вповні впливає з об'єктивних обставин, має в собі певний момент утопійности, якщо не взяти тут під увагу тих чинників, передусім державну владу, що малиб їх здійснювати. Проте думаємо, що розгляд справи під цим кутом має своє значіння. Адже-ж у житті маємо не лише факт пристосування державної практики до рівня здібности й культурности влади, але також і явище протилежного порядку, явище змін влад і режимів, оскільки вони нездатні й неспроможні виконати те, що життя ставляло на денний порядок. Думаємо, що з цього погляду розгляд і конкретизація тих заходів щодо промислового робітництва, що їх ставляла на Україні вся сума повоенних обставин, має своє значіння й свою рацію.

Після цих завваг приступимо до конкретного розгляду й обґрунтування тієї програми щодо робітничої політики на Україні. схему якої намітали ми вище. Серед системи заходів в обсягу цієї програми ми на перше місце висунули заходи, які спричинилисяб до вистарчальної забезпечки української промисловости кадрами робочої сили постійного складу. Не треба багато казати, щоб довести, що заходи цього роду при тому стані, в якому опинилася після війни українська промисловість, конечні й доцільні. Розвиток модерної промисловости й належна висота кваліфікації робітників і продукційности їх праці можуть бути забезпечені лише тоді, коли основна маса робітництва складатиметься з постійних кадрів. Збільшення цих постійних кадрів булоб тим засобом, що усунув би ту кризу робочої сили, яка в різних формах увесь час відчувалася в українській промисловості.

Очевидно, створення постійних кадрів робітництва це довгий і складний процес, якого не розв'яжеться жадними декретами. Він вимагає цілої низки комбінованих заходів державної політики, яка малаб на увазі при-

скорення ходу стихійних сил господарського розвитку, що ведуть до утворення таких постійних кадрів. Із заходів цього порядку належало б виділити такі:

а) Відповідна програма нашої сільсько-господарської й аграрної політики. В нашому сільському господарстві, спеціально на Правобережжі й Лівобережжі, мусимо рахуватися з фактом значного аграрного перенаселення, з фактом наявності значної кількості зайвої робочої сили. Сільсько-господарська й аграрна політика, яка не ставляла б своєю ціллю підтримання нежиттєздатних із огляду на свої розміри й на безпеку капіталом сільсько-господарських підприємств, а сприяла безболісному визволенню тієї робочої сили, що її мають такі підприємства, й переходу її до промислової праці, мусіла б уважатися за доцільну й відповідну до потреб народного господарства. Само собою, в конструкції заходів сільсько-господарської й аграрної політики належало б рахуватися з перспективами інтенсифікації нашого сільського господарства, яка зменшила б існуючий лишок зайвої робочої сили. Та слід припускати, що навіть при цих інтенсифікаційних можливостях лишилися б певні запаси робочої сили для промисловості в сільському господарстві, і слід було б полегшити їх безболісний перехід до нових галузів праці. З тих конкретних заходів, які мусілося б узяти під розвагу для досягнення цієї мети, слід було б зазначити: привернення приватної власності на землю й заведення вільного обороту землею*), реформу спадщинного права в напрямі обмеження подільності с.-г. підприємств. За цими заходами, само собою, промовляють не лише аргументи з обсягу робітничої політики, але при переведенні їх у життя треба було б узяти під увагу й ці останні.

Конечність створення постійних кадрів робочої сили для промисловості треба було б узяти під увагу також при наміченні лінії переселенської політики на Україні. В стихійному русі нашого селянства за Урал було багато нездорового й господарськи недоцільного. Завданням державної політики було б надати переселенській хвилі по можливості інший напрям і зміст — заступити змагання продовжувати заняття хліборобством поза межами України змаганням перейти до промислової праці на самій Україні, якщо були б вичерпані можливості інтенсифікації сільського господарства в районі виселень і можливості сільсько-господарської колонізації в Степу.

б) Відповідна програма нашої політики в обсягу кустарної промисловості. Заходи в цьому напрямі на створення кадрів промислового робітництва могли б мати значіння з двох поглядів. Поширення таких галузів кустарної промисловості, що мали б за риночною кон'юктурою вигляди розвитку, мало б значіння, оскільки воно привчало б населення до промислової праці й тим творило б потенціальні кадри промислового робітництва. Щодо таких галузів кустарної промисловості, які не можуть витримати конкуренції великої промисловості, завдання полягало б в уможливленні безболісного переходу робочих сил, зайятих у цих галузях, до праці у ве-

*) Само собою розуміється, що принципове припущення вільності обороту землею не повинно виключати можливості його регулювання в певних межах державною владою; це регулювання необхідне, коли мається на увазі забезпечити безболісне визволення зайвої робочої сили на селі.

ликий промисловості. Завдання ці мусілося відповідно диференціювати по районах, пристосовуючися до їх природних і господарських особливостей.

в) Відповідна програма шкільної й освітньої політики. В цьому напрямі, oprіч загального піднесення культурности населення, були би вказані заходи, скермовані на поширення професійного шкільництва, яке підготовляло б кадри для промислової праці. Ці заходи в наших умовах, коли нові кадри промислового робітництва рекрутуються з цілком непривичаєного до промислової праці хліборобського населення, мали б особливе значіння. Організуючи поруч із тим апарат позашкільної освіти, слід було б мати на увазі необхідність поширення серед населення технічного знання.

г) Заходи в обсягу організації посередництва праці й порадень про вибір професії. Спинаясь на заходах в обсягу організації посередництва праці, перераховуючи ту діяльність державної влади, яка мала б спричинитися до утворення кадрів робітництва постійного складу, тому, що думаємо, що в напрямі цієї діяльності мусів би вибиватися на чільне місце момент, який у діяльності західно-європейських посередницьких установ відіграє цілком підрядну роль. Діяльність західно-європейських посередницьких установ розрахована головню на посередництво праці для існуючих кадрів пролетаріату; тимчасом за наших умов діяльність їх мусілося у значній мірі спрямувати на притягнення до промислової праці нових кадрів, на посередницьку працю, розраховану на ті запаси зайвої робочої сили, що їх має село. В звязку з посередницькими установами, як рівнож у звязку зі школою мусіло б провадити свою працю поради про вибір професії. Діяльність цих порадень так само мусіло б мати на увазі відтягнення від села зайвих робочих сил.

Ми підкреслили вище велику складність того процесу, який приводить до створення робітничих кадрів постійного складу, а таксамо й складність тих заходів, що їх вимагає допомога цьому процесові з боку державної влади. Ясно, що через складність цих заходів, через необхідність диференціювати їх відповідно до потреб часу й місця, всю цю роботу не можна було належно перевести без організації співробітництва й поділу праці з органами місцевого самоврядування та організаціями промисловців і робітників.

Натомість заходи для заступлення зайшлого робітництва робітництвом місцевим повинні бути зосереджені головню в руках центральної влади. Ці заходи диктуються потребами українського народного господарства, причому тут його інтереси стоять у суперечності з інтересами російського господарства. При таких умовах, очевидно, реалізацію їх могло б узяти на себе лиш українська влада. За необхідність цих заходів промовляють такі аргументи. Наявність значнішої кількості зайшлих робітників, що свої заробітки вивозять чи висилають з України, погіршує платничий біляєс України. Конкуренція на українському робітничому ринку робітників-чужинців погіршує становище українського робітника. Недоцільно й шкідливо творити з України терен російської робітничої іміграції в той час, коли Україна має надмір робочих сил і сама є країною еміграції. Наявність значної кількості чужих робітників, особливо в таких важливих галузях промисловости, як кам'яновугільна, створює для України несприятливе становище на випадок конфліктів міжнародного характеру. На підставі всіх

цих мотивів булиб доцільні й необхідні заходи, що обмежувалиб доступ на Україну чужих робітників. Очевидно ставати на шлях негайного рішучого припинення чужої робітничої імiграції на Україну булоб небезпечно. Заходи ці малиб бути скомбіновані з наростанням і збільшенням власної робочої сили різних фахів. Заходи проти припливу на Україну некваліфікованих робітників, може, довелосяб поєднати з сприятливим відношенням до перебування на Україні робітників вищих кваліфікацій, що їх брак тут помічавсяб. Після війни на шлях обмеження припливу робітників-чужинців стали всі держави, й цей шлях мусів би бути вказаний і для України.

Заходи, що малиб на увазі набуття відповідної кваліфікації новими кадрами робітників і піднесення кваліфікації вже існуючих кадрів, слід поділити на дві групи. Одну групу заходів ми розглянули вище в системі заходів, що забезпечують приплив нових кадрів робітництва та відповідний напрям позашкільної освіти. Цього роду заходи моглиб охопити головним чином нові кадри робітників. До них мусілосяб долучити заходи, що малиб на увазі піднесення кваліфікації вже існуючих робітників. У цих заходах насамперед треба булоб звернути увагу на поліпшення промислового вивчення малолітніх робітників і робітників-підлітків. Не треба ігнорувати того факту, що значна частина робітників, які вступають до виробництва, промисловоу підготовку здобувають в самому виробництві. Норми, що управильнюють працю малолітніх робітників і робітників-підлітків мусілосяб уложити так, щоб забезпечити їм це вивчення. Мусілосяб забезпечити належний догляд інспекції праці за виконанням цих норм. Щодо дорослих робітників, то в справі піднесення їх кваліфікації держава повинна булаб іти на всяку допомогу громадській ініціативі, що ставлялаб собі подібну мету. Різнородність заходів, що їх малосяб уживати в окремих виробництвах, відповідно до обставин, часу й місця, диктувалаб державній владі тісне співробітництво в цій справі з органами самоврядування й громадськими організаціями як робітників, так і промисловців. Висуваємо цього роду заходи на перший план тому те, що при задержанні принципів нерегульованої капіталістичної господарки державна влада, очевидно, не моглаб стати в цій справі на ґрунт безпосереднього примусу. Вона не моглаб наказати певним категоріям робітників піднести свою кваліфікацію і цей наказ здійснювати в порядку примусу. Її роля зводиласяб передусім до піддержки ініціативи, що в цій справі виходилаб від названих організацій та установ і булаб пристосована до всіх різнородностей місцевих умов. Ті заходи, які в цій справі моглаб перевести сама державна влада: досить обмежені, а проте і їх треба булоб узяти під розвагу. Сюди відносилисяб заходи в обсягу тарифної політики, що далиб відповідні пільги робітничим екскурсіям та окремим робітникам при подорожах, зв'язаних із цілями піднесення рівня технічної освіти. Мусілосяб полегшити виїзд за кордон і забезпечити відповідну опіку з боку наших закордонних представництв при подорожах робітників у цілях промислового вивчення. При нормуванні законодавством договору праці мусілосяб узяти під увагу можливість одержання відпусток і збереження посад робітниками, що вступалиб на курси й до шкіл для піднесення своєї кваліфікації. При переведенні оподаткування підприємств, опрацьованні митної тарифи, при розподілі урядових замовлень належалоб брати під увагу спеціально інтереси тих підприємств,

функціонування яких забезпечує робітникам набуття кращого вивчення й вищої кваліфікації. Само собою зрозуміло, що політику державної влади в цій царині як щодо її безпосередніх заходів, так і щодо допомоги установам та організаціям малося побудувати за певним пляном, відповідно до потреб нашого народнього господарства в робочих силах різних фахів.

Переходимо тепер до тих завдань, які мусіли стати перед державною владою після закінчення великої війни в обсягу робітничої політики в вузькому розумінні цього слова, — в обсягу охорони праці. Заходи в цій царині на Україні малосяб сконцентрувати коло тих самих завдань, що їх має політика охорони праці на Заході. Проте, в зв'язку з тими особливостями, які існують у положенні нашого народнього господарства й нашого робітництва, в виконанні цих завдань і в значінні, яке мають окремі завдання, у нас у порівнянні з Заходом існують певні, досить значні відміни.

Треба підкреслити, що можливість переведення в життя заходів в обсягу охорони праці, як зрештою й усієї програми нашої робітничої політики, стоялаб у тісному зв'язку з здійсненням програми нашої господарської й фінансової відбудови. Передумовою реального переведення в життя якої будь програми для охорони праці є здорова промисловість і здорові фінанси. Коли промисловість не розвивається нормально, спроба переведення охоронних норм викликає утруднення, які приводять до закриття підприємств, збільшення безробіття, словом, до цілком протилежних наслідків, ніж ті, що їх мають на увазі норми охоронного законодавства. Досягнення реального поліпшення становища робітників при падаючій валюті річ безнадійна.

Маючи це на увазі, приступимо до розгляду тих конкретних заходів в обсягу законодавства про охорону праці, які мусіли стати на порядок денний після великої війни.

Практика розвитку законодавства про охорону праці на Заході свідчить, що одна з основних передумов реалізації охорони праці це створення належного урядового апарату, який контролював би переведення в життя охорони праці. Фабрична інспекція на Україні була тим органом, якому належали функції догляду й контролю за переведенням у життя робітничого законодавства. З своїми завданнями фабрична інспекція справлялася незадовільно з цілого ряду причин. Невистарчальна кількість фабричних інспекторів і надто великий розмір території, кількості промислових підприємств і числа робітників, що підлягали доглядові одного фабричного інспектора, відсутність незалежності в діяльності фабричних інспекторів та подвійне їх підпорядкування міністерству фінансів і міністерству внутрішніх справ, обтяженість інспекторів канцелярською роботою, накладення на них обов'язків технічного характеру, в багатьох випадках незадовільний особистий склад фабричних інспекторів — усі ці обставини створили з фабричної інспекції орган, який не міг виконувати тих завдань, що лежали в основі створення цього інституту. Тимчасом у наших умовах, умовах некультурності й незорганізованості робітників, при їх невмінні й недостатності до систематичної й послідовної оборони своїх прав, яка заступалася спорадичними, часто дуже різкими й бурхливими вибухами невдоволення, при загальній неупорядкованості й неналагодженості справи охорони праці належна організація її діяльності це основна передумова переведення кожної програми в обсягу охорони праці. При такому становищі справу організації

інспекції праці мусілося висунути на перший план. Західно-європейську практику організації й діяльності інспекції праці в цій справі моглиб ми використати дуже позитивно. Насамперед треба булоб створити певний контингент осіб, підготованих до виконання обов'язків інспекторів праці. В цій справі доводиться рахуватися з тим, що інспекція праці вимагає такої різноманітної підготовки, якої в достатній мірі не дає властиво ні одна з існуючих високих шкіл. З другого боку виконання цих обов'язків вимагає таких особистих прикмет характеру й індивідуальності людини, які не кожного роблять придатним до виконання цих функцій, навіть при наявності теоретичної підготовки. Задля відповідного вибору серед кандидатів на інспекторів праці булоб мабуть доцільно утворити при центральній владі авторитетну комісію, складену як із фахівців, так і з представників робітничих та промислових організацій. Така комісія, по перевірці рівня теоретичних знань кандидатів та їх практичного стажу, признавалаб відповідному кандидатові право на заняття посади інспектора праці. Цим способом можна булоб при еластичності тих вимог, що їх становиться до окремих кандидатів відповідно до їх теоретичної підготовки й практичного стажу, створити умови для доступу до інспектури праці не лиш осіб, які малиб формальні кваліфікації в виді дипломів високої школи, але й осіб, які висунулися своєю практичною роботою в ділянках робітничого руху, громадської медицини, тощо. Найдоцільніше при наших умовах булоб призначення інспекторів праці самою центральною владою й поставлення їх у залежність лише від центральної влади. Дуже сумнівно, щоб при наших культурних умовах був би доцільний спосіб поновлення інспекції праці шляхом виборів, або спосіб установлення зв'язку між інспекцією праці й місцевими самоврядуваннями. Інспекторам праці мусілосяб забезпечити незалежність від органів місцевої влади й забезпечити їх права у відношенні до центральної влади. Шляхом комбінації всього того, що дав європейський досвід в обсягу діяльності інспекції праці, з неї мусілосяб створити авторитетний й впливовий орган, який мав би можливість переводити в життя існуюче законодавство для охорони праці й своїми дослідями над станом робітництва й станом промисловости сприяти його дальшому розвитку. При наших умовах некультурности й незорганізованости, при такому самому низькому ступні культурности промисловців, при відсутності досвіду й уміння вести промислові підприємства самою державою, на інспекцію праці припадали особливо відповідальні обов'язки. Не будемо входити в дальші деталі. Нам здається, що вже з того, що ми зазначили вище, видно той напрям, в якому мусілоб іти творення інспекції праці, й те велике значіння, що його ми надаємо цій установі при наших умовах.

Західно-європейська практика переведення в життя охоронного законодавства знає уділення робітничим організаціям певних прав щодо контролю та їх співробітництво на певних, установлених законом основах. Ми думаємо, що при наших умовах практичні можливості такого співробітництва малиб обмежений характер. Теоретично ми визнавали доцільність і бажаність його, але думаємо, що таке співробітництво моглоб дати корисні наслідки лише в тих умовах, які існують на Заході: вищий ступінь сформування робітництва, як відокремленої суспільної групи, ніж та, яка була після війни, наявність тих організаційних традицій і культури серед

робітництва, якої нам бракує. Через це ми не вважали б за вказане відразу надавати робітничим організаціям якісь більші права в цій справі. Тут треба було йти еволюційним шляхом, збільшуючи функції й обсяг діяльності робітничих організацій в міру їх розвитку й пристосування їх до роботи в обслуговуванні практичних потреб робітництва. Коли ми допускаємо надання певних обмежених прав робітничим організаціям відразу, то думаємо, що цей крок диктують не так інтереси практичної доцільності, як потреби підготовки й вивчення серед робітників тих кадрів, які в дальшому могли б із користю співпрацювати з державними органами в справі охорони праці. Для ближчого-ж часу, мабуть, тим основним апаратом, на який могла б спиратися державна влада в переведенні в життя основ охоронного законодавства і в його дальшому розвитку, мусів би бути належно зорганізований апарат інспекції праці.

Серед тих конкретних завдань в обсягу охоронного законодавства, які висувалися в нас на чільне місце, першорядну роль мусіли відіграти заходи в напрямі урегулювання житлової проблеми й заходи щодо поліпшення гігієнічних умов праці та її технічної безпечності.

При загальній дорожнечі житлового будівництва в Росії й на Україні, при умовах осідку значної частини наших промислових підприємств поза межами міст, при цілковитому браку помешкань, житлова справа для робітництва на Україні має значно гостріший характер, ніж на Заході. З другого боку велику роль грає для нашого робітництва безпека гігієнічних умов трудового процесу й охорона безпечності праці. Це питання висувається з одного боку в зв'язку зі складом нашого робітництва, що в своїй значній частині походить із села й не навикло до умов промислової праці, а з другого боку в зв'язку з дуже незадовільним станом більшості наших підприємств під цим саме оглядом. Очевидно, урегулювання житлової проблеми справа дуже складна, якої не можна розв'язати чи полагодити одним чи кількома урядовими наказами. Заходи щодо урегулювання робітничої житлової проблеми стоять у тісному й нерозривному зв'язку з загальним напрямом житлової політики держави. Заспокоєння житлової скрути в загальному масштабі неможливе без інтенсифікації й розвитку міського будівництва. Всі інші заходи будуть тут лише тимчасовими, другорядними паліативами. Млявий розвиток міського будівництва у нас у передвоєнні часи був тісно зв'язаний із відсутністю кредиту й дорожнечою будівництва. Заходи державної влади мусіли йти в напрямі організації широко поставленого кредиту для цілей будівництва. З другого боку вони мусіли полягати на переведенні таких мір в обсягу нашої промисловості, митної, тарифної, муніципальної й податкової політики, які сприяли б здешевленню коштів будівництва. Само собою, тут йшло про реалізацію певного широкого плану, ефект якого міг би виявитися тільки через кілька років. Дуже важно виробити такий план й окремі заходи, при переведенні його в життя, скоординувати з загальними планами як одною цілістю. Важно також узяти під увагу конструкції цього плану потреби робітничої житлової справи. Мусілося б спеціально виділити й спеціально упривілежувати справу допомоги будівництву невеликих родинних домів та великих домів із малими мешканцями, розрахованими на малозаможні елементи, так само справу допомоги кооперативному будівництву, зокрема допомогу робітничим коопе-

ративам. У розподілі кредитів мусілосяб спеціально виділити кредити, які малиб на увазі робітничі осередки. Так само мусілосяб узяти під увагу потреби робітничого будівництва при наміченні заходів для розвитку будівництва в обсягу муніципальної політики (справа парцеляції й умов продажу міських земель, спеціальні податкові пільги для малих домів, домів робітничих кооператив і т. д.). Поки ці міри далиб відповідні наслідки й зменшилиб житлову скруту, булиб потрібні заходи, що давалиб можливість використати існуючу житлову площу в цілях охорони інтересів мало-заможних елементів населення. Сюди належалаб боротьба з житловою спекуляцією; видання законів про охорону наємців, яка поширюваласяб не тільки на наємців окремих квартир, але також на наємців окремих кімнат, частин кімнат; видання законів про поліпшення й поширення санітарного догляду за станом будинків і квартир по містах. У випадках користування робітників помешканнями від підприємства, умови оплати й користування ними мусілиб підлягати затвердженню інспекції праці, а їх санітарний і гігієнічний стан постійній контролі з боку тої самої інспекції. Різнородність і ріжноманітність тих завдань і тих заходів, які малосяб уживати в житловій справі, конечність їх пристосовування до конкретних місцевих обставин, очевидно, вимагалиб тут тісного співробітництва й взаємного поділу функцій між центральною державною владою, органами загального адміністративного й санітарного догляду, органами самоврядування й інспекцією праці.

Заходи щодо поліпшення гігієнічних умов і безпеки праці належать до мір, які можна булоб здійснити з невеликими розмірно труднощами. Для свого здійснення ці заходи вимагалиб з боку державної влади видання відповідних розпорядків та належної контролі за переведенням цих розпорядків у життя. Видатки, звязані з реалізацією такого роду розпорядків, не булиб великим обтяженням для підприємств, навіть при тому важкому фінансовому стані, в якому опинилася промисловість після війни. При всяких умовах запорядження технічної безпеки й безпеки умов гігієни становилиб лише незначний відсоток коштів виробництва. Практично довелосяб мати діло з переведеннями відповідних заходів у трьох напрямках. Забезпечити додержання вимог гігієни праці та її технічної безпеки при видачі дозволів на будову й відкриття нових підприємств. Подбати про видання загальних правил про безпеку вимог гігієни й технічної безпеки для всіх підприємств. Подбати про видання спеціальних правил про додержання вимог гігієни й безпеки праці, пристосованих до конкретних умов продукційного процесу в окремих галузях промисловости, що належать до категорії особливо шкідливих. Завданням влади в цьому випадку булоб з особливою пильністю стежити за переведенням у життя виданих норм, не спиняючися перед суворими санкціями. А з другого боку стежити за винайденням нових способів виробництва й нових його галузів із тим, щоб подібні зміни в разі потреби велиб за собою й відповідні зміни й доповнення в запорядках про гігієну й безпеку праці.

Серед інших справ в обсягу охоронного законодавства треба булоб виділити справу регулювання договору праці. В західно-європейській практиці регулювання законодатними шляхами договору праці починає грати

щораз підряднішу роллю у звязку з поширенням та впливом колективних договорів.

Для поширення колективного договору на Заході існують дві передумови. З одного боку поширенню колективного договору на Заході сприяє той факт, що великі підприємства, в яких працює велике число робітників, стоять у промисловості на провідних місцях. З другого боку там існують давні традиції робітничого руху й міцні, дисципліновані робітничі організації, з якими підприємець при зав'язанні колективного договору мусить рахуватись як із поважним контрагентом. При сталості кадрів робітничої класи, при розмірно обмеженому й повільному її оновленні й збільшенні, ці робітничі організації мають можливість виступати, як представники коли не всіх, то переважної більшості тих робочих сил, що ними може розпоряджати в даному районі відповідна галузь промисловости. Відносини на Україні в цій справі де в чому відмінні.

Найбільше наближалисяб наші відносини до західно-європейських тим значінням, що його має серед загалу робітництва частина робітників, зосереджена по великих підприємствах. Зате в нас були відсутні традиції професійного руху. При великому значінні, яке мають серед робітництва кадри перемінного складу, при значному допливі нових елементів до складу робітництва професійні організації, в разі їх утворення й розвитку, з великими труднощами моглиб репрезентувати дійсно переважну більшість тих робочих сил, що ними розпоряджає даний район. Обидва зазначені моменти творилиб певні труднощі для розвитку колективного договору. З другого боку такі самі труднощі виникалиб із тих обставин, що в нашому господарстві розмірно значну роллю відіграють сезонні галузі промисловости, де заведення колективних договорів річ дуже складна. Внаслідок усіх цих обставин требаб припустити, що значіння особистого договору праці в порівнянні з значінням колективного договору булоб у нас довший час більше, ніж на Заході. В звязку з усім цим при опрацюванні законодавчих норм про договір праці законодавець мусів би звернути увагу в однаковій, коли не в більшій мірі на опрацювання законодавчих норм про особистий договір праці.

На змісті тих законодавчих норм, які малиб регулювати особистий договір праці, ледви чи потрібно й можливо спинятись. Думаємо, що досить лише вказати той загальний напрям, в якому малоб іти опрацювання цих норм. Напрямок цей подає сучасне західно-європейське законодавство, й ті норми про особистий договір праці, що були чинні в нас перед революцією, мусілосяб відповідно удосконалити за західно-європейськими зразками. При цій законодавчій роботі в звязку з нашими обставинами мусілосяб спеціально виділити й обговорити два моменти. Західно-європейське законодавство регулює особистий договір праці нормами подвійного порядку. З одного боку існують норми, що їх завдання створити загально обов'язуючі приписи особистого трудового договору для всіх галузів господарського життя й відносин. З другого боку, рахуючися з різноманітністю тих відносин, що виникають в окремих ділянках господарського життя, утворених історично, допускається існування для окремих родів трудового договору спеціальних норм. Є підстави твердити, що розвиток західно-європейського законодавства має тенденцію зменшувати щораз далі обсяг тих від-

носин, що їх регулюють спеціальні норми, на користь поширення обсягу відносин, що їх регулюють загальні норми. При розробленні відповідних норм у нас треба було б спеціально спинитися над питанням, чи не слід нам, у зв'язку з нерозвиненістю нашого життя, обсяг відносин, регульованих спеціальними нормами, зробити ширшим у порівнянні з Заходом. Друге питання, що вимагало б спеціальної уваги, — це питання про те, як забезпечити догляд за виконанням норм про трудовий договір? У зв'язку з некультурністю й незорганізованістю наших робітників, порушення підприємцями законів про договір праці завжди були дуже численні. Тому буде важним завданням з одного боку зорганізувати належну контролю інспекції праці за виконанням відповідних норм, а з другого — улегшити робітникам можливість оборони своїх прав у суді.

В тяжкому становищі опинилася б державна влада, коли б стало перед нею завдання створити відповідні норми про колегіальний договір. Як відомо, західно-європейська законодавча практика в цій царині, зокрема передвоєнна, дуже обмежена. Практика повоєнна регулює обставини, що не набрали характеру сталості. Спроби-ж розв'язати це завдання в українських умовах цілком не було. При цих обставинах державна влада мабуть не мала б іншого шляху, як обмежитися на початку забезпеченням колективному договорові, як спеціальному родові договорів, судового захисту. Це вимагало б видання новелі, яка означувала б саме поняття колективного договору й давала б обов'язкові приписи щодо способів його заключення й розв'язання. Практика переведення в життя колективних договорів, в якому очевидно мусіла б узяти участь інспекція праці, мала б дати матеріал для дальшого поповнення й поширення законодавчих норм. Тільки вона могла б дати відповідь на питання, чи було б для нас доцільним поширення законодавства про колективний договір у тому напрямі, в якому це здійснює, наприклад, повоєнна Німеччина.

Переходимо тепер до тих норм, що регулювали б довжину робочого дня й висоту заробітної плати. Ці питання на підставі того досвіду, який дала нам довоєнна дійсність, належать до питань, що мусіли б викликати найменш дискусій теоретичного характеру. Необхідність для законодавства дбати про скорочення робочого дня це в теперішньому часі загально визнана аксіома. З другого боку такою самою аксіомою є й те, що скорочення робочого дня має переводитися з належною поступливістю, щоб не викликали цим труднощів і ускладнень у господарському житті. Не підлягає сумнівам, що довжина робочого дня в українській промисловості, в порівнянні з західно-європейською, була занадто велика. Занадто довгий робочий день був одним із тих моментів, що гальмував технічний поступ нашої промисловості. Таким чином, особливо в зв'язку з збільшенням робочого дня в часі війни при переведенні праць на оборону, необхідність державних заходів для скорочення робочого дня не підлягала б сумнівам. Ці заходи мусіли б іти до реалізації того постулату в обсягу довжини робочого дня, який здобув загальне право громадянства в робітничому руху — до реалізації восьмигодинного робочого дня. Законодатні норми щодо часу праці не обмежуються лише загальними нормами про довжину робочого дня; сюди входять також норми про нічну працю, про час праці й вік допущення до промислової праці дітей і підлітків, про час праці жінок, про святковий відпочинок, про додаткові

роботи, тощо. При цьому поширеному розумінні законодавства про час праці західньо-європейське законодавство й західньо-європейська практика дає так само вистарчалний матеріал для визначення того напрямку, в якому мав би йти розвиток законодавства. Трудність проблеми полягала не в труднощах зазначення тих напрямків, по яких мав би йти розвиток законодавства, а в винайденні тих доцільних і раціональних способів, при допомозі яких наша промисловість із мінімумом ускладнень могла перейти від фактично існуючого стану до стану, що його визначила західньо-європейська практика й західньо-європейське законодавство. Трудність полягала у визначенні заходів для переходового періоду.

Очевидно, що намітити ці переходові заходи в сконкретизованій формі можливо лише взявши під увагу всі специфічні риси економічного становища саме в тому моменті, коли ці заходи переводяться в життя. Поскільки цих конкретних даних щодо господарської кон'юнктури в нашому розпорядженні не може бути, поскільки ми оперуємо лише загальними даними про повоєнний стан нашої промисловости, наші уваги в цій справі з konieczности можуть бути лиш увагами загального характеру. З тих уваг загального характеру, які ми маємо на думці зробити, снинимося насамперед на виясненні необходимости перед переходом до остаточного регулювання часу праці, відповідно до західньо-європейських зразків, певного переходового періоду, що влегшив би для промисловости перехід до нових умов. Потреба такого переходового періоду випливала із konieczности забезпечити для промисловости перехід до нових обставин можливо безболісним шляхом. Можливість важчих ускладнень для нашої промисловости при цьому переході, колиб він мав раптовий характер, випливала, з одного боку, з технічної відсталости нашої промисловости, особливо з відсталости її технічного керівництва, а з другого боку з труднощів, при існуючих у нас на ринку праці відносинах, перевести заміну одних категорій робочої сили другими та знайти відразу відповідну кількість робітників тої самої категорії. А тимчасом зміни в часі праці для кожного підприємства вимагають розв'язки инколи дуже складних проблем, як технічно-організаційного порядку, так і щодо робочої сили. Переходячи до конкретних завдань щодо регуляції часу праці для окремих категорій робітників, треба бұлоб насамперед звернути увагу на ті особливі завдання, які стоялиб в обсягу охорони праці дітей і підлітків. Треба рахуватися з тим, що при наших умовах норми регулювання праці дітей і підлітків мусілиб мати подвійну ціль, заспокоювати дві вимоги. З одного боку вони повинні дбати про охорону тих робітників, фізичний і інтелектуальний розвиток яких іще не закінчився, з другого, вони так само не можуть обминути й того, що при низькому розвитку нашої професійної освіти для величезної більшости наших неповнолітніх робітників праця в підприємстві становить єдиний шлях до промислевого вивчення. Таким чином моглоб статися, що, колиб при складанні цих норм зроблено занадто великий і занадто односторонній натиск на моментах охорони праці неповнолітніх робітників, то це кінець-кінців привелоб до витиснення із підприємств праці неповнолітніх робітників, а результатом булоб позбавлення дуже великого числа молодих робітників можливости професійного вивчення. Отже норми про регулювання праці неповнолітніх робітників мусілося уложити так, щоб вони, рахуючися з нашими умовами, забезпечилиб ці обидві вимоги. В ре-

гулюванні часу праці, зокрема при регулюванні нічної праці чи її повній забороні, при виділенні, щодо часу праці, особливо шкідливих для здоров'я виробництв, як це вказує західно-європейська практика, нема можливості встановлювати законодавні норми по певним загальним шаблонам. Норми муситься пристосувати до конкретних господарських умов країни. Тому регулювання часу праці в нас мусілосяб переводити відповідно до всіх особливостей нашої промисловості. Беручи на увагу всі ці конкретні дані, мусілосяб зладити список усіх тих виробництв, де регулювання часу праці вимагає особливого підходу й особливих норм. З огляду на те значіння, яке у нашому господарстві мають наприклад сезонні виробництва, мусілаб державна влада звернути спеціальну увагу на регулювання часу праці в таких виробництвах, рахуючися з особливостями продукційного процесу, що там мають місце. Так само відповідно до наших умов мусілосяб виділити безупинні виробництва, виробництва особливо шкідливі для здоров'я, виробництва, де заборонялася нічна праця, тощо. Кажучи загально, в західно-європейські норми щодо часу праці мусілосяб вкласти той зміст, що відповідає особливостям розвитку й стану нашої промисловості.

Законодавство щодо регулювання заробітної плати, як на це вказує західно-європейський досвід, не належить до тих галузів законодавства, які відкривають більші простори для втручання державної влади. Спроби державної влади визначити норми заробітної платні були зв'язані з існуванням в'язаного військового господарства й з переходом до нормальних відносин їх понехано. Регулювання заробітної плати, як норма постійного характеру, лишилося чинним лише в деяких галузях хатньої промисловості, які з погляду цілої національної економіки займають другорядне місце. Трудно булоб радити, щоб ми, в складних умовах післявоєнного розгартішу, сталиб на новий і невипробований шлях. Очевидно, йдучи за західно-європейським прикладом, нам так само треба булоб відмовитися від спроб безпосереднього встановлення розмірів заробітної плати державною владою. Це, розуміється, не означало, що держава малаб лишатися байдужою до питань про рівень заробітної плати. Вона мусілаб лише відмовитися від спроб безпосереднього її регулювання, обмежуючись, як доцільнішими, заходами, що посередньо впливалиб на зріст її рівня. Поскілкі у руках державної влади залишалося ведення податкової, митної й житлової політики, перед нею булиб можливості певних впливів на збільшення реальної заробітної плати. Об'єднуючи в своїх руках посередництво праці, беручи через інспекторів праці участь у зав'язуванні колективних умов, розподіляючи урядові замовлення, державна влада так само малаб можливість впливати на розміри грошової заробітної плати. Треба лише додати, що змагаючися за піднесення рівня заробітної плати, державна влада мусілаб переводити свої заходи в цьому напрямі, рахуючися з загальним станом народного господарства. Бо різке й раптове піднесення заробітної плати моглоб привести до важких ускладнень у промисловості так само, як різке й раптове скорочення робочого дня.

Розглядаючи завдання державної влади, які стоялиб перед нею в обсягу робітничої політики в вузькому розумінні цього слова, мусимо вернутися до справи, яку порушили вище, — до справи організації посередництва праці. Вище ми зазначили, що одним із основних моментів у напрямі

діяльності установ для посередництва праці мусить бути притягнення до промислової праці нових кадрів робітників; через те ми й спинилися на діяльності цих установ, коли говорили про ті заходи, що малиб спричинитися до утворення нових кадрів робочої сили постійного складу. Визначення такої лінії діяльності державного посередництва праці, розуміється, в ніякому разі не означає, що в діяльності посередницьких установ моглоб бути понехано завдання посередництва для безробітних із існуючих уже кадрів робітництва. Цілком розділити ці два роди діяльності фактично не булоб можливо.

В тісному звязку з політикою в обсягу охорони праці стоїть політика в обсягу соціального забезпечення. Поскільки проблема організації соціального забезпечення в значній мірі має самостійний характер, ми вважаємо за неможливе спинятися на ній докладніше. Проте, через звязаність її з політикою в обсягу охорони праці, мусимо всежтаки про неї згадати. Необхідність організації й поширення соціального забезпечення в усіх його родах, які знає західньо-європейська практика, стоїть поза дискусіями. Конкретно питання стоялоб про те, як широко моглоб бути зорганізована ця справа, рахуючися зі станом нашого народнього господарства й станом наших державних фінансів. Справу треба булоб розв'язувати, виходячи з цілком конкретних даних і цілком конкретних проєктів. Думаємо, що певні можливості щодо розвитку соціального забезпечення в порівнянні з тим його станом, в якому воно знаходилося перед війною, для державної влади існувалиб; проте ми не маємо нахилу при загальній бідності країни ці можливості переоцінювати. З особливою обережністю, думаємо ми, мусілаб поставитися державна влада в справі організації безпеки на випадок безробіття. В цій справі довелосяб рахуватися з двома обставинами. Поскільки широка організація безпеки від безробіття неминуче вимагає значних фінансових жертв з боку держави, довелосяб рахуватися з фактом обмеженості тих коштів, які на цю ціль моглоб уділити державна влада при нашій бідності. З другого боку довелосяб прийняти на увагу той факт, що певні форми організації безпеки на випадок безробіття можуть викликати приплив до промисловості нових кадрів саме в тих періодах, коли промисловість при несприятливій кон'юктурі не може їх примістити. З цього погляду при організації безпеки на випадок безробіття булоб потрібне різне трактування постійних робітників і перемінного елементу в складі робітництва.

Мусимо ще спинитися на двох справах, що їх треба булоб мати на увазі при постанові питання про робітничу політику в її цілості. Це — питання про ті кола робітництва, на які мусить поширювати свою чинність законодавство про охорону праці, й питання про пристосування законодавства до особливостей становища окремих фахів і окремих виробництв. Ціллю законодавства про охорону праці є поширення охорони з боку законодавства на найширші кола працюючих. Осягнення цієї мети зустрічається з труднощами контролю й догляду над переведенням у життя відповідних норм. Ці труднощі за наших умов особливо значні; при наших великих просторах, при труднощах комунікації, при недосконалості нашого адміністративного апарату завжди існує небезпека, що занадто велике поширення тих кол робітництва, які мають відлягати охороні, може привести до того, що видані закони залишаться чинними лише на папері. Поскільки труднощі

контролі повстають передовсім через поширення охоронного законодавства на дрібні підприємства, при визначенні того найнижчого розміру підприємств, які підлягають доглядів інспекції праці, треба брати як: рішучий момент можливість дійсно перевести в життя контролю й догляд над виконанням законодавчих норм. Охорона праці тих робітників, які знаходяться поза цими межами, мусить лежати на органах загальної адміністрації, на органах самоврядування, тощо. Ми не заплісуюмо очей на те, що це означало б фактично поставлення певних категорій працівників у гірше становище. Але думаємо, що в кожному моменті треба рахуватися з обмеженістю тих сил і можливостей, якими розпоряджає державна влада. А вони, очевидно, в умовах післявоєнного розвалу не могли бути дуже значні. Щодо другої справи, на якій ми спинили увагу, справи пристосування законодавчих норм до особливостей становища окремих фахів і окремих виробництв, то наш погляд ми вже почасти висловили. Спиняючися на тих завданнях, які стояли б перед державною владою при переведенні в життя окремих завдань в обсягу охорони праці, наприклад у справі регулювання часу праці, ми вже підкреслили необхідність пристосування законодавчих норм до особливостей і спеціальних умов окремих виробництв. Ми думали, що цей підхід спеціалізації завдань, норм і метод, рахуючися з особливостями окремих виробництв, у нашої робітничій політиці мусів би мати взагалі широке пристосовування. Це є одна з вимог, яку ставляє перед нами наша господарська відсталість. Само собою, що ця тенденція пристосовувати законодавчі норми до конкретних особливостей окремих виробництв на практиці стрінулася із тою небезпекою, що законодавчі норми наберуть занадто складного характеру та змісту. А це утруднить і належне їх пристосовування, і належну контролю. Дбаючи про конкретизацію норм, із цією останньою небезпекою треба неодмінно рахуватись. Очевидно, шляхи до розв'язки цієї суперечності можна знайти лише при розгляді конкретних обставин кожного окремого випадку.

Ту ціль, що її ми мали на увазі — намітити в загальних рисах схему тих завдань, що їх ставляють господарські умови перед українською робітничою політикою після війни, ми досягнули. Ми знаємо, що фактичний розвиток пішов іншими, круговими шляхами. Наша схема має таким чином лише теоретичне значіння. Це усуває перед нами необхідність робити в ній поправки й доповнення, що були б потрібні, якби зазначена нами схема програми могла претендувати на практичний ужиток. Можемо обмежитися лише зазначенням самої кінечності цих поправок і доповнень.

Треба мати на увазі, що кожна теоретично збудована на основі вимог господарської доцільності програма в обсягу робітничої політики мусить при практичному переведенні підлягати певним змінам, рахуючися з силою й значінням тих суспільних груп, які виступають проти неї й за неї. При практичному переведенні програма мусить підлягати певним модифікаціям, рахуючися з силою того опору, який існує проти неї, та з силою тої підтримки, на яку вона може рахувати в таборі своїх прихильників. Коли б наша схема була чимсь більшим, як теоретичною концепцією, треба було б спинитися на питанні про ті модифікації, яким вона могла б підлягати для того, щоб, задержавши господарську доцільність, разом із тим відповідати фактичним силам тих груп, що борються одна з одною, — силам робітництва

й промисловців. Але повторяємо, що при існуючому стані річей ми можемо обмежитися зазначенням необхідности цих поправок і доповнень.

Всі ті справи й питання, що ми їх виділили в другому розділі, ставилися на порядок денний тими умовами, в яких знаходилась українська промисловість після війни. Та програма в обсягу робітничої політики, що її короткий і схематичний перегляд подали ми вище, підлягалаб реалізації, як конечна складова частина загальної програми відбудови народного господарства на Україні. Вона підлягалаб реалізації не тільки тому, що далаб максимально можливе при тій конкретній господарській ситуації, яка утворилася після війни, заспокоєння вимог і потреб робітництва. Вона підлягалаб реалізації також і тому, що здійснення її моглоб дати гарантії для української промисловости здобути здорову основу для свого нормального розвитку, якою є існування робітничої класи постійного складу з належним ступнем кваліфікації, з вистарчальними розмірами продукційности праці.

Очевидно, що ця програма в обсягу охорони праці, розрахована в своїй реалізації на перехідні умови післявоєнного періоду, в деяких пунктах не давалаб робітникові тих досягнень, які можливі для перехідних європейських держав. В міру налагодження народного господарства, в міру зросту продукційности національної праці й збільшення багатства країни, ця програма підлягалаб дальшому розширенню й удосконаленню в цілі забезпечення робітникові щораз вищого житлового рівня й щораз сприятливіших умов праці.

Хід історичних подій привів до того, що ті завдання, які стояли перед державною владою в обсягу робітничої політики на Україні, довелося розв'язувати совітській владі.

Р О З Д І Л III.

СОВІТЬСЬКА ПОЛІТИКА ПРАЦІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ.

Плян розділу. — Законодатний матеріал. — Правне становище робітництва. — Правне становище робітничих організацій. — Політика в справі притягнення робітників до праці. — Справа безробіття. — Час праці й заробітна плата. — Охорона безпеки праці. — Соціальна безпека. — Умови робітничого побуту: прибутковий і видатковий бюджет робітника, житлові умови. — Аграрна й сільсько-господарська політика совітської влади та її значіння для проблеми припливу нових кадрів до робітництва. — Політика індустріалізації й проблема кадрів. — Справа місцевих і зайшлих кадрів робітництва за совітської влади. — Результати совітської політики в царині втворення кадрів українського робітництва постійного складу.

Завдання цього розділу нашої праці дати огляд тих напрямних ліній, які характеризують робітничу політику совітської влади на Україні, й вяснити, в якій мірі відповідає ця політика тим вимогам, що їх ставили до неї розвиток народнього господарства та повоєнний стан промисловости.

Перш, ніж перейти до викладу, треба спинитися на тих ускладнюючих і утруднюючих обставинах, з якими звязане виконання нашого завдання. Не кажучи вже про те, що при опрацюванні цієї теми, як і при опрацюванні кожної совітської теми закордоном, ми неминуче стикаємося з прогалинами в матеріялі, при висвітленні того питання, яке маємо на увазі, перед нами стають ще спеціальні труднощі й ускладнення.

Совітський режим офіційно виступає як режим диктатури пролетаріату; з цього його офіційного становища випливає велика увага до проблеми робітничої політики, в результаті чого матеріал совітського законодавства й совітської практики в обсягу робітничої політики є аж надто великий і різноманітний. Одною з характеристичних прикмет цього матеріялу є його плинність і змінність. Дослідникові совітських відносин часто доводиться спинятися із здивованням перед тим фактом, що при перебуванні на чолі влади тих самих людей, що підкреслюють раз-у-раз незмінність своєї ідеології й своїх цілей, їх законодавча творчість та їх практика виявляють постійні хитання й кермуються дуже часто просто суперечними й протилежними тенденціями; схематично укладають ті зміни, яких зазнала напрямна лінія законодавчої й адміністративної роботи совітської влади, в періоди т. зв. військового комунізму, непу й генеральної лінії; проте при ближчому розгляді в межах кожного окремого періоду ми так само можемо констатувати значні хитання й виявлення суперечних тенденцій; особливо цими суперечностями й хитаннями перейнята різноманітна й різнородна творчість совітської влади в обсягу робітничої політики. Ці моменти в великій мірі утруднюють огляд і характеристику совітської робіт-

ничої політики, коли брати її в загально-союзному масштабі. При огляді совітської робітничої політики на Україні долучуються ще й інші труднощі. Совітський режим на Україні має виразні прикмети колоніального режиму, який має на увазі використання України в інтересах російської метрополії; хоч існує ціла низка урядових декларацій, що це заперечують, проте совітська практика на Україні колоніальний характер існуючого режиму виявляє з повною очевидністю. Ці спеціальні прикмети совітського режиму на Україні виявляються також і в обсягу робітничої політики й роблять совітські матеріали в цій галузі ще більш плінними й змінними, перейнятими ще більшою кількістю суперечностей. При такому стані матеріалів нам доводиться відмовитися від огляду їх в повному обсягу й сконцентрувати нашу увагу на виявленні тих шляхів і метод, якими йшла і йде совітська влада для розв'язки основних центральних проблем робітничої політики. Які саме проблеми в совітській робітничій політиці основні й центральні, які з них умови нашого господарського становища ставляють на перший план, це, думаємо, досить висвітлено на попередніх сторінках нашої роботи. Основна проблема, що її поставив на порядок денний стан нашого народного господарства після війни з особливою нагальністю, це проблема створення робітничих кадрів постійного складу, зв'язаних із Україною. Окремі заходи совітської влади як в обсягу її законодавчої творчості, так і в царині адміністративної практики будуть підлягати нашому розглядові передусім із того погляду, наскільки вони спричиняться до розв'язки цього основного завдання нашої робітничої політики. Ми будемо виділяти окремі моменти в совітській робітничій політиці й спинятися на них із різним ступнем докладності в залежності від того, в якій мірі вони зв'язані з цією основною проблемою. Заходи державної влади з цього погляду можна було б поділити на дві великі групи: а) заходи, скеровані на безпосереднє поліпшення становища робітничої класи, що творилиб імпульс до притягнення до складу робітництва нових елементів і до перетворення їх у постійну складову частину робітництва; в) на заходи в обсягу впливу на господарську ситуацію і на становище інших суспільних груп у тій цілі, щоб витворити серед них стимул до переходу до складу робітництва й полегшити цей перехід. Хоча в окремих випадках та й друга ціль переплітаються, все таки можна перевести розмежування державних заходів на ці дві групи. Відповідно до цього погляду ми й будемо далі розглядати робітничу політику совітської влади.

У першій групі заходів, скерованих на безпосереднє поліпшення становища робітничої класи, ми поділимо існуючий матеріал на такі частини: 1) правне становище робітництва в совітській державній системі; 2) правне становище робітничих організацій; 3) совітська політика щодо праці жінок і підлітків; 4) політика в обсягу забезпечення права на працю, посередництва праці й безробіття; 5) політика в обсягу регулювання часу праці; 6) політика в обсягу регулювання заробітної плати; 7) заходи, скеровані на поліпшення робітничого побуту; 8) охорона безпеки праці й соціальна безпека. В другій групі заходів ми спинимо свою увагу на таких проблемах: 1) аграрна політика совітів у зв'язку з проблемою використання для промисловості зайвої робочої сили на селі; 2) програма індустріалізації в зв'язку з витворенням постійних кадрів робітництва та їх підготуван-

ням; 3) політика в обсягу забезпечення України місцевими кадрами робітників.

Спiniaючися на розгляді совітського законодавства й совітської політики щодо праці, необхідно перш, ніж приступити до розгляду конкретних питань, уяснити ті взаємовідносини, які існують у цій царині між законодавством і органами ССР і УССР.

* * *

Органом. функції якого в першу чергу полягають у кермуванні законодавчою діяльністю й політикою в обсягу праці, є народний комісаріят праці. Народний комісаріят праці належить до об'єднаних комісаріятів. Згідно з загальною уставою про народні комісаріати ССР *), затвердженою сесією ЦИК ССР 12 листопада 1923 р. (зі змінами з 6 липня 1927 р.), органами об'єднаних народних комісаріятів, які здійснюють на території союзних республік їх завдання, є одноіменні народні комісаріати цих республік. Одноіменні народні комісаріати союзних республік, підпорядковуючися ЦИК і СНК союзних республік, здійснюють у своїй діяльності директиви й завдання відповідних народних комісаріятів Союзу ССР. Загально-союзний народний комісаріят має право припиняти й уневажнювати постанови народних комісаріятів союзних республік, які перечать його директивам або загально-союзному законодавству, доводячи про це одночасно до відома СНК відповідних союзних республік. Право це не поширюється лише на той випадок, коли розпорядження народнього комісаріату республіки спирається на виразний припис СНК даної республіки. В цьому випадку народний комісар ССР увиходить до СНК ССР із протестом. Загально-союзний народний комісаріят установлює обовязкову для комісаріятів окремих республік форму й порядок звідомлень, погоджує основи організації республіканських комісаріятів та їх місцевих органів, розробляє плани господарської діяльності підпорядкованих йому органів союзних республік, які виконують завдання СНК ССР, завідує загально-союзними фондами по даному комісаріату. Згідно з затвердженою ЦИК і СНК ССР 26 вересня 1928 р. уставою про народний комісаріят праці ССР, народньому комісаріатові праці ССР надається право опротестовувати постанови урядів союзних республік, як рівнож право опротестовувати перед законодавчими органами союзних республік обіжники й розяснення найвищих судів союзних республік у справах праці й соціального забезпечення. Розпорядки народних комісаріятів ССР на території союзних республік можуть бути припинені лише постановою ЦИКА або президії ЦИКА союзної республіки, при тому лише в випадку явної невідповідності даного розпорядку конституції ССР, законодавству Союзу або законодавству союзної республіки. Згідно з обіжником НКП ССР з 24 грудня 1925 року, республіканські комісаріати мусять надсилати комісаріатові праці ССР негайно по оголошенні всі свої постанови, інструкції, розяснення, накази, обіжники й т. д. Республіканські комісаріати, якщо яку небудь постанову або розпорядок НКП

*) Відповідні постанови совітського уряду тут, як і пiзше, ми використовуємо на основі праці: Данилов. Действующее законодательство о труде ССР и союзных республік. М. т. I, 1929, т. II, 1931.

СССР не переведеться або не прийметься до виконання на території союзної республіки в місячний реченець від дня одержання відповідної постанови або розпорядку, повідомляють НКП ССРСР про причини цього.

Цей сухий перелік тих норм, які регулюють відносини комісаріатів праці ССРСР і УССР, вказує, що комісаріат праці УССР не посідає жадної самостійної компетенції і що він фактично є органом, цілком підпорядкованим загально-союзному комісаріатові. Відповідно до цього головне джерело чинного тепер робітничого права — Кодекс законів про працю 1922 р. — постановою ВЦИК з 9 листопада 1922 р. впроваджено в чинність на цілій території РСФСР і всіх союзних і автономних республік і областей. Правда, пленум Найвищого Суду ССРСР на своєму засіданні 3 жовтня 1925 р. спинився на розгляді питання, чи Кодекс законів про працю 1922 р. є загально-союзним законом, який не підлягає змінам шляхом республіканського законодавства, і признав, що цей Кодекс треба вважати за республіканський закон. Проте фактично можливість змін робітничого законодавства шляхом республіканського законодавства використовується в мінімальних розмірах, і український матеріал жадних поважних змін у загально-союзне робітниче законодавство не вносив і не вносить.

Союзний комісар праці Шмідт в одній із своїх статей про відносини між загально-союзним робітничим законодавством і законодавством окремих союзних республік говорить так: „Допустити ріжниці (разнобой) у законодавстві про працю по окремих союзних республіках неможливо... Тому все, що торкається основних груп нашої народньої господарки, транспорту, металевої промисловости, все повинно регулюватися союзним законодавством... Всі закони, що видаються, повинні контролюватися комісаріатом праці ССРСР і загально-союзною радою професійних спілок. Без такої контролю місцеве законодавство може лише зайти в глухий кут і тільки заплуває нас“*). Ці думки керманича комісаріату праці ССРСР яскраво виявляють ті централістичні тенденції, що їх дотримувалася та установа, яка грала рішачучу роль в совітській робітничій політиці. Серед урядових чинників комісаріату праці УССР проти цих централістичних тенденцій загально-союзних чинників не було жадного опору. В результаті цього ознайомлення з українським матеріалом у робітничому законодавстві виявляє, що власна робота українських совітських установ якихсь значніших змін в союзне законодавство не вносить і має головним чином формальний характер. Український матеріал у царині законодавства про працю можна поділити на три групи: а) постанови державних установ УССР про набуття дієвої сили на території УССР законів, виданих органами РСФСР (до утворення ССРСР) і ССРСР. Треба мати при цьому на увазі, що практика вказує, що ряд постанов комісаріату праці ССРСР фактично на території УССР впроваджено в життя, хоч постанов урядових чинників УССР про набуття ними дієвої сили нема. в) Постанови й закони, аналогічні змістом із відповідними актами, виданими в РСФСР або ССРСР, які вийшли від імені УССР і які мають лише іншу дату або чергу. Ці дві групи законів творять переважну частину українського законодавчого матеріалу. Вони не вносять у законо-

*) Шмидт, Советское трудовое законодательство и очередные вопросы наш. труд. полит. Вопросы труда, 1925, № 7—8.

давство УССР нічого нового й відмінного в порівнянні з загально-союзним законодавством. с) Розпорядки й постанови, видані самостійно державними установами УССР. Власне лише ця третя група становить самостійне законодавство УССР. Ця група найменш численна, складається, як ми зазначили, з постанов другорядного значіння, що жадних відмін в українське законодавство не вносять^{*)}.

При цих умовах при в'ясненні напрямних ліній совітської політики на Україні нема можливости обмежитися лиш українським законодавчим матеріалом. Треба звернутися до першого джерела, яким є загально-союзне законодавство. Бо справжня законодавча творчість, справжнє вироблення директив відбувається в Москві, а не в Харкові. Ці міркування означають той матеріал, що підлягає нашому використуванню в цьому розділі.

* * *

Для в'яснення питання про правне становище робітництва необхідно виходити з того основного факту, що в зв'язку з концепцією совітської державности робітнича кляса в совітських державах трактується як упривілейована група, яка посідає максимум прав як в обсягу політичних прав, так і в обсягу прав користування всіма матеріальними добрими, що ними розпоряджає держава. Робітнича кляса має виборче право до всіх совітських установ, при чому їй забезпечена більшість представників у порівнянні з селянством; їй належить першенство при обсаді державних посад; їй забезпечується право на пресу й право зібрань; вона має спеціальні привілеї при одержанні освіти, спеціальне право при приділі продуктів і товарів, спеціальні права на житлову площу, на приміщення по лікарнях і санаторіях, на користування розвагами й т. д. У зв'язку з цим у совітських державах набуває спеціального значіння пролетарське походження подібно до того, як за феодальних часів надавалися привілеї шляхетському походженню. Треба, проте, мати на увазі, що совітське робітниче законодавство, хоча воно й мало на початках тенденцію надати рівні права всім категоріям найманої праці, тепер поділяє робітників щодо їх прав і щодо охорони їх праці на ряд категорій. Найупривілейованішу групу творять промислові робітники несезонових виробництв. У цій групі упривілейоване становище займають члени професійних спілок. Позатим совітське законодавство виділяє ряд груп робітників почасти за прикметами політичного порядку, почасти за прикметами участі їх у певних виробництвах. Відмітно найважливіші з тих груп робітників, що їх совітське законодавство ставляє в погіршене становище.

Спеціально урегульовано становище робітників сезонних виробництв; робочий день на сезонних роботах може в певних випадках бути більшим 8 годин, при чому межі продовження робочого дня не зазначені; продовження робочого дня поширюється на підлітків; для жінок допускається нічна робота; широко допускається вживання додаткових робіт. Умови розв'язання договору праці для підприємця полегшені. Устава про сезонні роботи видана ЦИК-ом і СНК СССР 4 червня 1926 р.^{*)}. До неї ви-

^{*)} Е. Данилова. Труд. закон. советск. республик. Вопр. Тр. 1925, № 3.

дано ряд додатків і пояснень, при чому в них значно поширено спис тих робіт, які віднесено до сезонних.

Головні роботи, що їх віднесено до сезонних, такі: роботи для будови й ремонту ґрунтових, шосових і залізничних шляхів, роботи для будови й ремонту телеграфних і телефонних ліній, роботи для здобутку й обробки будівельних матеріалів, заготівлі лісу й сплавні роботи, вантажні роботи в північних портах, роботи при здобутку й обробці риби, роботи при виробі цукрового піску, роботи для здобування соли, здобування торфу, землемірні й меліораційні роботи, сільсько-господарські роботи, певна частина робіт у комунальному господарстві й т. д.

Постановою ЦИКА й СНК ССРСР з дня 14 січня 1927 року*) створена категорія тимчасових робітників, під якими розуміються робітники, що наймаються на реченець не більше двох місяців. Ліквідація трудових відносин із такими робітниками для підприємця полегшена в високій мірі. Тимчасові робітники під усіма оглядами користуються меншими правами, ніж постійні робітники.

Серед робітників є категорія, яка виконує роботи в примусовому порядку. Ці роботи, якщо особи, присуджені до їх виконання відбувають їх на місці своєї роботи або служби, оплачуються лише державним мінімумом заробітної плати; позатим примусові роботи, як загальне правило, не оплачуються*). Згідно з постановою СНК ССРСР з дня 7 квітня 1930 року робочий день у поправно-трудовах таборах може бути продовжений понад 8 годин у залежності від сезонного характеру праці або з дозволу НКП ССРСР**).

Постановою ЦИК-а й СНК-а ССРСР з дня 4 квітня 1928 р. видана устава про спеціальне регулювання праці на будівельних роботах*). Згідно з цією уставою поширюється можливість уживання додаткових робіт.

Постанова ЦИК-а й СНК-а ССРСР з 2 листопада 1927 р.*) містить спеціальні норми щодо регулювання праці лісорубів і сплавників. Існують спеціальні норми щодо праці осіб, які працюють дома, с.-госп. наймитів, хатніх робітників (робітниць), тощо.

З початком переведення в життя пятилітки, як методу соціалістичної організації праці, висунено організацію праці за допомогою соціалістичних змагань і ударних бригад. Ті робітники, які беруть участь у соціалістичних змаганнях і ударних бригадах, почасти совітським законодавством, а головню совітською практикою, поставлені в упривілейоване становище. Їх привілеї виявляються передусім у приділі їм продуктів і мануфактури.

Так само з початком пятилітки виробляється практика, згідно з якою роботі, а в першу чергу будівництву, певних промислових об'єктів розпорядком совітської влади надається ударне значіння. В звязку з цим робітники, які працюють на такого роду промислових об'єктах, ставляються в упривілейоване становище, насамперед щодо безпеки їх приділом продуктів і мануфактури.

Поруч із цим упривілейованим становищем щодо постачання, учасники соціалістичних змагань, ударних бригад і робітники ударних закладів

*) Данилова. Циг. вище.

**) Собран. зак. и распор. Раб.-крестьян. прав. ССРСР. 1930 г., № 22.

мають привілеї й щодо житлової площі, освіти, користування санаторіями, домами відпочинку й т. п.

Щодо створення серед робітників категорій із різними правами в залежності від моментів політичного характеру, то тут треба відмітити угруповання в зв'язку з приналежністю до професійних спілок, до комуністичної партії, і в зв'язку з дорученням робітникам виконання певної політичної й громадської роботи.

Приналежність до професійної спілки є для робітника тою легітимацією, яка вказує на приналежність до робітничої класи, яка дає робітникові право користуватися всіма тими привілеями, що їх совітське законодавство надає робітництву. Ті спеціальні привілеї, що їх набувають у зв'язку з цим робітники, докладніше обговоримо на дальших сторінках нашої праці. Тут лише відмітимо те спеціальне становище, в якому знаходилися члени професійних спілок щодо приділу їм праці органами державного посередництва праці, й ті вигоди, які їм забезпечені новою системою суспільної безпеки, що набула сили на підставі постанови ЦИК-а й СНК-а СРСР з дня 23 червня 1931 р.*).

Зокрема треба відзначити ті привілеї й те особливе становище, в якому знаходяться робітники-комуністи. Стоїть це в зв'язку з тою спеціальною ролюю, яку в совітській державності відіграє комуністична партія, і з тою еволюцією, яку вона пережила. Перші роки свого існування совітський режим мав тенденцію поширювати права робітників на всі верстви робітництва. Але згідно з совітською ідеологією єдиним представником робітництва, що правильно розуміє потреби робітничої класи, є лише комуністична партія. Тому далі почала брати гору тенденція трактувати робітників, які не належать до комуністичної партії, як елемент другорядний і менше вартісний. У зв'язку з цим права загалу робітників у процесі еволюції совітської влади підлягли значному обмеженню на користь тих робітників, що належали до партії. Вибірчі права робітників, права їх на пресу й на зібрання обернулися в повну фікцію — вони належать лише робітникам-комуністам. Щодо інших прав, то до певної міри вони у робітників залишилися, але знову таки при значнім обмеженні на користь комуністів, які таким чином створюють у совітській державі найвищу, найбільш упривілейовану верству. Тимчасом робітники-комуністи серед загалу робітництва становлять незначну меншість. Це ілюструють такі числа: на 1 січня 1928 р. на Україні в комуністичній партії рахувалося робітників — членів партії й кандидатів — 130.425; одночасно за переписом 17 грудня 1926 р. число робітників серед самодіяльного населення України рівнялося 1.071.856**).

Привілеї, які надаються робітникам у зв'язку з приділом їх на громадську роботу, в великій мірі утотожуються з тими привілеями, які мають робітники-комуністи. Хоч формально приділи робітників на громадську роботу не зв'язані із приналежністю до комуністичної партії, але фактично переважаючий відсоток тих, що приділюються на цю роботу, створюють саме робітники-комуністи. Прикладами цих привілеїв за останній час можуть

*) Собрание законов и распоряж. раб. крестьян. прав. СССР. 1931, № 41.

**) Україна, 1928.

служити постанови СНК СРСР з 30 грудня 1929 р. про пільги для промислових робітників, яких поставлено на роботу для колхозного будівництва*), й постанова СНК СРСР з 18 травня 1930 р. про пільги для промислових робітників, які поставлені на роботи до совхозів**).

Ці постанови робітникам, які приділяються на вищезгадані роботи, гарантують збереження для них посад у промислових закладах на випадок їх повороту з робіт; родинам їх на місцях їх попередньої праці забезпечується збереження житлової площі, приділ продуктів і т. п.***).

В результаті всіх цих заходів робітництво розщеплене на кілька груп, що мають різні права. Хоч і тепер робітництво взагалі у відношенні до інших груп має більші права і займає упривілейоване становище, в самому робітництві ми бачимо поділ на низку груп із різними правами й привілеями, при чому для більшості рядового робітництва ці права й привілеї значно зменшені. Треба мати на увазі, що при тих важких господарських ускладненнях, які не раз доводилося переживати совітській владі, значна частина тих прав, з якими зв'язані матеріальні вигоди, що ними розпоряджає рядовий робітник, обертається в *num jure*, котрого фактично нема змоги зреалізувати.

Тепер спинимось на тих наслідках, які випливають із факту надання робітникам певних прав і привілеїв та поділу їх на різні групи щодо цих прав і привілеїв. Совітське законодавство, а особливо совітська адміністративна практика має тенденцію, незалежно від обсягу тих фактичних прав, що їх може використати робітник, трактувати приналежність до робітництва, як приналежність до упривілейованої групи, доступ до якої не є для всіх груп населення відкритий. Поповнення робітництва має йти насамперед із осіб пролетарського походження (часто вживаний у совітській пресі й літературі вираз: „потомствений пролетарій“); має право вступити до складу робітництва селянин, що належить до бідняків і середняків; натомище закритий доступ до складу робітників усім „лішеницям“, особам, позбавленим права вибирати в совіти — куркулям, колишнім торговцям, колишнім власникам торговельних і промислових підприємств, певним категоріям колишніх службовців царського уряду, тощо. На практиці категорію тих осіб, що їх позбавлено права стати робітниками, здебільшого трактується дуже широко, приділяючи до цієї категорії не тільки всіх осіб, яких позбавлено цього права на основі соціальної ознаки, але й осіб, яким відмовлено в праві належати до робітництва на основі ознаки політичної. В певних періодах, особливо в період інтенсивної колективізації, до куркулів, наприклад, почали зараховувати всіх тих, що виступали проти колективізації. На цій підставі в совітській практиці дуже часто переведення „чисток“ складу робітників окремих підприємств, складу професійних спілок, тощо. Подати в цифрах кількість тої частини населення, якій закрито доступ до складу робітництва, важко. В кожному разі ця кількість на

*) Собр. зак. и пост. СССР. 1930, № 1.

**) Тамже № 29.

***) Треба зазначити, що 25 березня 1931 р. за підписами Молотова й Сталіна видапо вказ про повне припинення мобілізації робітників від варстату для потреб біжучих кампаній партійних і совітських організацій.

(Собр. зак. и распор. СССР. 1931, № 20).

Україні, особливо в зв'язку з тим, що внаслідок повстанчого руху в „лішенці“ попала чимала частина селянства, досить значна. Питома вага цієї частини населення збільшується ще й через те, що ця група, позбавлена тої суспільної бази, яку вона мала до совіських часів, є групою, яка могла б виділити велику кількість робітників. Ця тенденція совіської політики до певної міри обмежувала можливість поповнення робітничої класи.

Совіська влада, надаючи робітництву певні права й привілеї, для різних груп його різні, виходила не лише з моментів того великого значіння, яке робітники відіграють у народньому господарстві, але передовсім із своїх загальних концепцій про ту провіденціальну роль, яку робітництво має відіграти в будівні соціалізму. Стоючи на цих позиціях, совіська влада не ставила й не ставить своєю ціллю задержати робітників у промислових підприємствах; на її погляд робітництво творило тої основний людський контингент, що передовсім мусів обслуговувати весь совіський державний і партійний апарат. При цих умовах виділення серед робітників спеціально упривілейованих груп творило для робітників стимул для переходу в таке становище, яке вело до виходу з робітничої класи, бо власне перехід на становище в совіському апараті здійснювався передусім через приєднання до комуністичної партії. Таким чином, оскільки совіська влада на робітничих низах у певних межах провадила політику обмежень доступу до робітничої класи, остільки на робітничій верхівці вона здійснювала політику виділення певної частини робітництва для потреб совіської адміністративної машини.

В українських умовах ця совіська політика мусіла дати ще спеціальні наслідки. Ми на своєму місці підкреслювали незначну розмірну питому вагу серед робітництва України, спеціально серед українського робітництва, кадрів постійного складу, тих кадрів, які могли б довести своє пролетарське походження, тим більше належність до „потомствених“ пролетарів. При цих умовах обмеження доступу до складу робітництва й систематичне викачування його верхніх шарів для потреб совіського апарату мусіли дати особливо виразні наслідки.

Спробуємо низкою цифр ілюструвати як той попит, що його совіська адміністративна машина ставить на робітництво, так і ті наслідки, які дало змагання оробітничити совіську адміністративну машину*). Насамперед щодо розмірів евентуального попиту. Розміри ці незвичайно великі. Тенденцією совіської влади є оробітничити насамперед ту основну силу, на яку спирається совіська державно-комуністична партія. Велике значіння надається збільшенню робітничих впливів у червоній армії, принаймні серед її командного складу. Визнається бажаним збільшення питомої ваги робітників у совіському державному й господарському апараті. Органи професійних спілок, які, як бачимо нижче, в замаскованій формі є так само державними установами, обсаджуються в першу чергу робітниками.

*) Відмітимо в цій справі постанову XV з'їзду ВКП(б); XV з'їзд партії ухвалив, що „треба особливо вагу звертати на висування робітників і робітниць до адміністративного, промислового, торговельного та кооперативного апарату, неухильно переслідуючи бюрократичне ставлення до цього притягнення та домагаючися нових успіхів у справі дійсного оробочення радянського апарату“. (Цит. з видання „Радянський апарат УРСР“ (перепис на 1. X. 1929 р.). Стат. Укр. № 188. Харків. 1930.

Маючи на увазі утворити свої робітничі кадри фахівців у всіх галузях, даючи доступ до вищої освіти насамперед робітникам, совіська влада утворює по школах спеціальні відділи з робітників для підготовки майбутніх робітничих фахівців. Розміри можливого попиту на робітників, як кандидатів на обсаду всіляких державних посад, можна ілюструвати даними про вигляд у цифрах розмірів совіського апарату в СРСР. На 1 січня 1924 р. в державних установах і торговельних підприємствах на Україні рахувалося 299.388 службовців; 1-го січня 1927 р. — 385.506 службовців; 2-го жовтня 1929 р. перепис совіських службовців в установах УССР нараховує 166,5 тис. осіб. Щодо складу червоної армії, то її забезпечення робітниками було остільки незадовільне, що з рекрутів 1926 р. було тільки 15,0% робітників, а 72% припадало на селян — самостійних господарів*). Ці цифри вказують, який значний і в яких великих розмірах попит моглаб поставити совіська державність на робітників для праці в різних ділянках совіського адміністративного апарату. В останніх роках цей попит на робітників у зв'язку з переведенням курсу генеральної лінії, спеціально в зв'язку з здійсненням колективізації ще збільшився, збільшився просто таки до фантастичних розмірів. Очевидно, що цілого попиту робітництва України заспокоїти не могло. Не кажучи вже про невідготованість робітництва до обсадження цілої низки посад у державному апараті, яка невідготованість із погляду совіської ідеології відігравала підрядну роль**), чисельне відношення між кількістю робітництва й потребами совіської державної машини було аж надто невідповідне. Але існування цього попиту вело й веде до виділення з робітництва, очевидно, насамперед із його вищих шарів, певних груп, які залишають ряди робітників і переходять до складу совіської бюрократії. Ці групи не такі незначні. Наведемо кілька даних, що характеризують цей процес флюктуації серед робітництва. На 1-е січня 1927 р. на 27.749 учнів інститутів усіх типів в УССР було 23,2% робітників, на 25.999 учнів технікумів 31,0%; на 6.559 учнів робфаків 61,0% робітників. Таким чином приблизно коло 18.000 робітників відійшло від виробництва й стало на шлях переходу до складу совіської бюрократії. Які значні кадри тих робітників, що відійшли від виробництва, до певної міри ілюструють цифри партійної статистики. В ній заведено спеціальну категорію робітників за їх суспільним становищем у відріжнення від робітників за родом їх праці.

У КП(б)У взаємовідношення між робітниками за соціальним станом і робітниками від варстату було таке:***)

*) Україна. 1928.

**) Згідно з переписом 1. X. 1929 р. серед керівничого персоналу совіських установ УССР було 60,2% з нижчою освітою, з хатньою (без освіти) — 15,6% — в той час, як відповідні відсотки для всіх загалом службовців становлять 43,1% і 10,8%. (Рад. ап. УССР).

***). В. Сірко. Зростання партії й новий стан соціалістичного будівництва. Більшовик України 1931, № 7.

Р о к и	Робітників за соціальним станом	%%	Робітників від варстату	%%
на 1. I. 1929	160.321	69,4	114.321	49,6
„ 1. I. 1930	183.180	73,1	126.506	50,6
„ 1. I. 1931	248.068	71,9	169.748	49,2

Ці цифри встановлюють наявність у КП(б)У групи колишніх робітників — групи, яка розірвала з виробництвом і підлягла процесові деклясації: ця група на 1. I. 1929 р. мала 46.000 осіб, на 1. I. 1930 — 56.674, на 1. I. 1931 р. — 78.320. Коли прийняти дані на 1. I. 1929 за сто, темп її зросту в 1930 р. дав 123, а на 1931 р. 170. Кількість робітників у совітському державному апараті УССР згідно з переписом 1. X. 1929 р. дає такий образ:*)

Робітники в складі совітського апарату:

Рік, коли робітники залишили виробництво	Абсолютне число робітників			% до загальн. кільк. роб.		
	вису- ванці	инші	разом	вису- ванці	инші	разом
1924 р. і ран. .	482	11.197	11.679	1,9	45,4	47,3
1925 і 1926 р.	450	2.073	2.523	1,8	8,4	10,2
1927 і 1928 р.	686	2.052	2.738	2,8	8,3	11,1
1929 р.	1.990	1.155	2.645	6,1	4,7	10,8
Невідомого року	—	5.079	5.079	—	20,6	20,6
Разом	3.108	21.559	24.664	12,6	87,4	100
З того партійних	2.555	8.842	11.397			

В загальній кількості службовців, яку охопив перепис і яка рівняється, як ми зазначили вище, 166,5 тис. осіб, робітничий прошарок (без дітей робітників) становить 14,8% всього особистого складу державного й кооперативного апарату; коли до цієї категорії долучити службовців — дітей робітників, які творять 4,8%, то в цілості робітничий прошарок совітського апарату становить 19,6%.

Наведені нами цифри лише частково ілюструють той процес деклясації, якому підпадає частина робітництва; подати його в вичерпних цифрових даних не маємо змоги. Ми, наприклад, не маємо жадних даних щодо кількості робітників, яких із виробництва відтягла червона армія, передовсім служба в її старшинському складі. Проте й наведених даних досить, щоб ілюструвати значіння того процесу флюктуації серед робітництва, який відбувається через відхід його частини до совітського апарату. Негативне значіння цього процесу мабуть усвідомлюють і керманічі совітської політики. 25 березня 1931 р. за підписами Сталіна й Молотова видано наказ, згідно з яким поруч із забороною мобілізації робітників для бі-

*) Рад. апарат УССР.

жучих політичних кампаній, забороняється також на два роки висувати робітничий і технічний персонал із виробництва на совітську роботу.

Наведені нами дані й факти встановлюють, що ті спеціальні умови щодо правного становища робітничої класи, які створила совітська державність, лише в обмеженій мірі спричиняються до створення кадрів робітничої класи постійного складу. Ці умови, створюючи з одного боку стимули для притягнення до складу робітництва нових елементів, разом із тим закривають доступ до складу робітництва для одних груп і ведуть до відходу від робітничої класи других груп, сприяючи їх декласації.

* * *

В тісному зв'язку з нормами, що визначають правне становище робітників, стоять ті норми і та політика, що визначають становище робітничих організацій.

Значіння робітничих організацій і ріжного роду установ з забезпеченням представництва робітників, які витворила західно-європейська практика, з погляду сформування робітничої класи полягає в тому, що в усіх цих організаціях і установах створюється можливість для вияву вільної організованої самодіяльності робітників. На ґрунті вияву цієї самодіяльності відбувається процес усвідомлення робітниками своїх потреб і вимог, відбувається процес перетворення їх в окрему групу, свідому своїх цілей і завдань. Совітська влада в своїй законодатній творчості стала на шлях визнання й поставлення в упривілейоване становище робітничих організацій. Совітське законодавство забезпечило існування професійних спілок і надало їх репрезентації права широкого представництва в ріжного роду державних установах. Створено для розгляду справ, що виникають на ґрунті виконання трудового процесу і на ґрунті відносин із підприємствами, розціново-конфліктні комісії, поєднальні камери й полюбовні (третейські) суди. Для розгляду справ, що виникають із договору праці, створено спеціальні сесії народних судів. В усіх цих установах забезпечено представництво робітників. Інститут інспекції праці збудовано на основі виборності інспекторів праці професійними спілками. Широко нормовано інститут колективних договорів. Проте, як спосіб нормування існування професійних спілок і всіх тих установ, де забезпечене представництво робітників, так головне й практика переведення в життя встановлених норм такі, що вони не дають можливості виявити вільну самодіяльність робітників. Тенденцією совітської влади, яку вона здійснювала протягом цілого свого існування, було обернути всі ці організації й установи з органів вияву вільної самодіяльності робітників в установи, які цілком підлягали державній владі й виконували її вказівки. В наслідку цього робітничі організації й робітниче представництво в установах, замість того, щоб бути виявом волі робітників, обернулися в один із органів диктатури над робітниками.

На початку свого панування совітська влада, коли вона була слаба, вважала за необхідне рахуватися з робітничими організаціями й робітничим представництвом навіть у тих випадках, коли вони заступали позиції, що розбігалися з лінією совітської політики. Але поволі комуністична партія, не відмовляючися в окремих випадках від допомоги органів ГПУ, здобула в робітничих організаціях пануюче становище. Ця перемога була dokonana

ще за часів військового комунізму. З того часу як професійні організації, так і робітниче представництво в своїй діяльності кермуться вказівками совітських керівних центрів і стають органами совітської диктатури. Совітське законодавство фіксує становище робітничих організацій тим способом, що унеможливує повстання паралельних із урядовими робітничих організацій. Робітниче представництво в поєднаних та конфліктних установах здійснюється через професійні спілки. Право на завязання колективних договорів мають лише професійні спілки; закон не визнає можливим поширювати свою охорону на такі договори, що завязуються об'єднаннями робітників, яким закон не дає права називатися професійними спілками. Таким чином професійні спілки мають повну й виключну монополію на представництво робітничих інтересів, і поза ними закон не допускає існування жадних організацій, що посідалиб подібне право.

Тимчасом, згідно з совітським законодавством, професійні спілки не є організаціями, що виникають унаслідок вільної самодіяльності й ініціативи робітників. Ці організації збудовані на принципі заховання певних організаційних форм і провадження своєї праці певними, наперед зазначеними шляхами. Згідно з законом професійні спілки організуються на основі, що їх установили загально-союзні центральні профспілкові установи. Їх реєструються ними самими. Робітничі об'єднання, не зареєстровані таким шляхом, не можуть уважатися за професійні спілки й не користаються з їх прав. Наскільки ці центральні установи професійних спілок, як зрештою й усі їх місцеві органи, знаходяться під повним і виключним впливом комуністичної партії, настільки вони в своїй діяльності здійснюють ті завдання, що їх поставила перед ними партія. Під кермою й на основі директив комуністичної партії працюють усі органи совітської влади. Таким чином між органами державної влади й професійними спілками фактичної різниці нема, вона має виключно формальний характер. Належність до професійних спілок примусова. Хоча від примусовості в формі безпосереднього наказу належати до професійних спілок совітська влада відмовилася після часів військового комунізму, посередня примусовість існує весь час, бо приналежність до профспілки дає можливість користати з привілеїв, наданих робітничій класі.

Щоб з'ясувати правне становище професійних спілок, цікаво буде зазнати з отсими існуючими нормами. Членами професійних спілок не можуть бути особи, позбавлені виборчих прав; за такими особами залишається лише право зберігати це членство протягом року від часу позбавлення виборчих прав, якщо вони подадуть прохання про відновлення цих прав (обіжник ВЦСПС, огол. 14 лютого 1929 р.*); за професійними спілками можуть бути закріплені в постійне володіння й користування для організаційних потреб мешкальні будинки; професійні спілки звільнені від гербового збору; щодо оплат за нотаріальні послуги вони прирівняні до державних установ*).

Приналежність до профспілок на Україні в цифрах дає таку картину:**)

*) Данилова. Действ. закон. о труде.

**) Україна 1929.

	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Кількість членів в індустріальних проф. спілках . .	578.498	645.414	832.292	945.855	1,001.563
Кількість осіб у наймах у промисл. за даними ВЦСПС	606.453	696.129	837.247	998.780	1,023.638

Не зважаючи на фактичну примусовість приналежності до професійних спілок, кількість робітників у промисловості й кількість членів індустріальних профспілок не збігаються. Це наслідок впливу двох різних чинників. Коли для років НЕП-у наявність досить значного числа робітників, які до професійних спілок не належали, пояснюється ослабленням режиму диктатури, для часів генеральної лінії ця розбіжність повстає внаслідок припливу до промисловості нових мас робітників із села, які знаходяться на дуже низькому рівні класової свідомості. На цей останній факт указує між іншим постановою ЦК КП(б)У з червня місяця 1931 р. В ній зазначається*): „ЦК відзначає чимале відставання охоплення профспілковим членством робітників від загального зростання їх числа у промисловості, особливо в тих профспілках, де приплив робочої сили найбільший (металісти, гірники, хеміки, будівники) й де відсоток охоплення профспілковим членством зменшився з 83,2% в 1928 р. до 73% наприкінці 1930 року“.

Діяльність профспілок за часів совітської влади з того моменту, коли профспілки опанувала комуністична партія, свідчить про повну їх підпорядкованість указівкам кермуючих совітських центрів. Спроби профспілкових діячів зорганізувати в межах комуністичної партії опозицію до офіційного курсу все кінчалися невдачею. За часів п'ятилітки діяльність профспілок, згідно з офіційними вказівками, концентрувалася передовсім на заходах для піднесення продуктивності праці робітників, участі в організації соцзмагань та ударних бригад. Відмітимо такий уступ із резолюції останнього XVI з'їзду ВКП(б) на звіт Центрального Комітету, присвячений завданням роботи професійних спілок: „Здійснюючи перебудовування роботи профспілок, партія натрапила на опір попереднього проводу ВЦРПС, що культивував у профапараті опортуністичні тредюніоністичні настрої аполітичності, відрив від партії й від будівництва соціалістичного господарства, намагання утворити в проффрусі підпорний пункт для правоопортуністичних елементів в їхній боротьбі проти генеральної лінії партії та її лєнінського Ц. К. З'їзд цілком і в повноті схвалює заходи, що їх ухвалив ЦК для зміцнення лєнінсько-большевицького проводу проффрухом. Перед партією й новим керівництвом ВЦРПС стоїть завдання продовжувати й закінчити поворот профспілок лицем до виробництва, до активної участі в будівництві соціалістичного господарства, до подолання дрібно-буржуазних хитань серед відсталих верств робітничої класи, найщільніше пов'язуючи всю

*) Пролетарська Правда 1931 р., № 135.

цю роботу з посиленням роботи щодо поліпшення робітничого постачання, охорони праці, боротьби проти бюрократизму у державних та господарських органах та профапараті. Найголовнішим завданням партії та профспілок є піднесення на вищий щабель руху соцзмагання та ударництва, справжнє перетворення цього руху в школу класового виховання робітничих мас, поліпшення керівництва рухом, поголовне залучення в найкоротший термін до соцзмагання та ударництва комуністів та комсомольців, які працюють на підприємствах, підвищення виробничої кваліфікації комуністів, справжнє перенесення центру ваги партійної й профспілкової роботи до цеху“*).

Коментарем до цієї резолюції XVI з'їзду може служити такий уступ із промови Молотова, виголошеної ним на IX з'їзді професійних спілок у квітні 1932 р:**)

..Наші професійні спілки об'єднують багато мільонів робітників і службовців. Їхні ряди зростають коштом припливу нових членів, в тому числі з молоді, вже не кажучи про значну кількість тих, що вийшли з дрібно-буржуазних кол, куркулів, тощо. Вплив дрібно-буржуазних і буржуазних забобонів на окремі прошаровання робітничої класи в багатьох випадках не може не виявлятися. Професійні організації повинні виявляти постійну чуйність до чужих класових впливів і мають проводити систематичну боротьбу з ними за соціалістичне виховання мас. Для цього професійні організації повинні збільшити боротьбу з кожним і всяким виявом опортуністичних хитань, спеціально з правим ухилом, як головною небезпекою в теперішньому стані революції“.

При всіх цих умовах професійні спілки лише в дуже обмеженому ступні могли виконувати функції дійсного об'єднання й дійсного оформлення робітництва.

* * *

Розв'язавши зазначеним нами способом справу правного становища як окремих робітників, так і робітничих організацій, совіська влада, в згоді з основними тезами своєї концепції, мусіла розв'язати проблему поповнення робітничої класи, проблему кадрів, і урегулювати становище робітника в самому продукційному процесі.

Перше питання, яке необхідно розглянути, спиняючися над політикою совіської влади в справі поповнення робітничої класи, це питання, які категорії робітників, щодо поділу їх за статтю і віком, уважала совіська влада за потрібне втягати в промислову працю. Ставляючи цю справу в конкретній формі, маємо спинитися над розглядом політики совіської влади в царині праці жінок і підлітків.

На початку совіської влади совіська політика в питанні жіночої праці стояла на становищі переведення охорони жіночої праці в максимальних розмірах, що неминуче мусілоб повести до великого обмеження вживання жіночої праці. Але далі совіські чинники стали на шлях поширення праці жінок у промислі. Це поширення мотивувалося konieczністю пере-

*) Пат. за „Більш. Укр.“ 1930 г., № 12.

**) Труд. № 99. 1932.

дення повного рівноуправнення жінок. У зв'язку з цим охорона жіночої праці була послаблена; кількість зайнятих у промисловості жінок виявила тенденцію постійного зросту, вживання жіночої праці поширилося на ряд нових виробництв. З цих виробництв треба відмітити такі галузі промисловості, як кам'яновугільну, металургічну, машинобудівельну й т. и. Напрямок сучасної політики щодо жіночої праці зафіксовано в постановах ВУЦИК-а з приводу контрольних цифр на 1931 і 1932 р. У постанові про контрольні цифри 1931 р. серед тих напрямних, що визначають політику в галузі праці, є між иншим директива звернути „спеціальну увагу на використання несамодіяльної частини пролетарської родини*”). У постанові про контрольні цифри 1932 р. є директива активізувати родини робітників по містах та промислових центрах, зокрема втягати жіноцтво у виробництво (найменше 250 тис.)**). За один із засобів для поширення жіночої праці в совітській політиці вважається заходи для реорганізації робітничого побуту, зокрема заходи для організації громадського харчування. У цій справі постанова про контрольні цифри 1931 р. спеціально підкреслює той зріст числа виданих обідів по громадських їдальнях, який мав наступити згідно з контрольними цифрами 1931 р. (кількість виданих обідів мусіла зрости з 4399 тис. в 1930 р. до 10.071 тис. в 1931 р. — майже на 130%), і зазначає, що цей зріст поруч із розвитком мережі ясел означає рішучий перелом у побуті робітничої родини***).

У справі використання праці підлітків совітська політика так само, як і в справі використання жіночої праці, перейшла через два етапи. На початках свого панування совітська влада стала на шлях максимальної охорони підлітків; малося на увазі навіть цілком усунути з виробництва всіх робітників, молодших від 20 років. В декреті про восьмигодинний робочий день, виданому зараз по захопленні влади більшовиками 28. X. 1917 р., містилася заборона пайманої праці підлітків до 14 років, при чому від 1. I. 1919 р. цю заборону малося поширити на всіх робітників, молодших 15 років, а від 1. I. 1920 р. на всіх осіб, молодших 20 років. У цих своїх заходах совітська влада цілком не рахувалася з тим фактом, що праця в виробництві для підлітків є одним із найважливіших шляхів набути певну виробничу кваліфікацію і що, утруднюючи доступ до виробництв для підлітків, влада утруднює можливість набуття підлітками кваліфікації. Завдяки цим обставинам совітській владі довелося пізніше свою політику різко змінити. В книжці совітського автора***), виданій в 1926 р., стверджується, що „погляд на дитячу працю у нас тепер цілком инший, ніж був він у перші роки совітської влади... Наше завдання — не ставити молодь під шкло, а навпаки, ще більше втягати її в продукційне життя, щоб там готувати кваліфікованих робітників-комуністів“. У статті народного комісара праці В. Шмідта****), яка так само відноситься до 1926 р., констатується: „Ми повинні сказати цілком виразно й ясно, що для робітничої класи найкращою школою виховання, найкращою формою дисципліни

*) Збірник зак. і розпор. роб.-сел. уряду України. 1931, № 5.

**) Тамже, № 38.

***) Вл. Зайцев. Труд и быт рабочих подростков. „Вопр. Труда“. Москва. 1926.

****) Регулирование труда молодежи. Сборник статей. „Вопросы Труда“. Москва. 1926.

є фабрики й заводи — державна велика промисловість. Ціла робітничка класа одержала тут і класове, і політичне виховання, здобула свою культуру. Наше завдання полягає в тому, щоби втягти по можливості більше молоді робочої сили в нашу державну промисловість через те, що тут вона одержить дійсне класове виховання, тут вона здобуде свою політичну школу. Іншої школи ми не знайдемо, іншої школи нема для робітничої класи“.

Сучасні погляди совітської влади на працю підлітків подають вищенаведені уступи й постанови про контрольні цифри 1931 та 1932 р., де підкреслюється необхідність активізації несамодіяльної частини робітничої родини.

Кодекс праці 1922 р. дає інспекторам праці широке право дозволяти працю малолітніх у віці 14—16 літ. На практиці є досить численні випадки дозволів дитячої праці у віці до 14 літ. В 1922 р. видано закон, згідно з яким кожне підприємство мусіло мати серед своїх робітників і службовців не менше означеного відсотку підлітків; цей відсоток, у різних виробництвах ріжний, згідно з законом, має рівнятися пересічно 7%. Притягаючи до виробництва підлітків, совітське законодавство встановило для підлітків від 14—16 літ робочий день на чотири години; для підлітків від 16—18 літ — робочий день на 6 годин. Підготову підлітків переводиться як шляхом індивідуального навчання підчас перебування на праці в підприємстві, так і шляхом організації спеціальних установ, які могли б давати таку підготову, — фабзавучи, навчальні майстерні, школи робітничої молоді. Фактично більшість підлітків здобувала свою підготову шляхом індивідуального навчання, хоча совітська політика весь час змагалася збільшити ролю фабзавучів; згідно з совітськими проектами індивідуальне навчання у виробництві на кінець п'ятилітки малося зовсім знищити, й підготову нових молодих робітників здійснювати виключно шкільним шляхом. У зв'язку з цим постанови про контрольні цифри 1931 і 1932 р. дуже інтенсивно форсують контингент учнів, що мають перейти через школи ФЗУ і типу ФЗУ-ів. Контингент учнів у школах цих типів визначено на 1931 рік на 280 тис. душ, у 1932 — на 380 тис. Треба, проте, заважити, що наміченого на 1931 р. контингенту фактично не набрано. Проте, постанова про контрольні цифри 1932 р., як досягнення 1931 р. відмічає зріст числа учнів у школах ФЗУ з 118 тис. у 1930 р. до 241 тис. у 1931 р., хоча ця цифра зовсім не відповідає наміченим плянам*).

Розглянувши практичні наслідки совітської політики щодо праці підлітків, треба ствердити отсі факти. Практика свідчить, що ті устами, що ними совітське законодавство мало регулювати становище підлітків, здійснювано лише частково й не в повній мірі. В совітській літературі відомий той факт, що довжини робочого дня для підлітків від 14 до 16 літ в чотири години довший час у дуже багатьох випадках не додержувано. Так само з великими перешкодами стрілося заведення „броні“**) (встановлення певного відсотку працюючих у підприємствах підлітків). Для совітських

*) Збірн. зак. і розпор. роб. сел. уряду України. 1931. № 5.

**) Для характеристики існуючої практики щодо умов праці підлітків цікавий матеріал подає вищепазвана книжка Вл. Зайцева.

„господарників“ становище, в яке хотіли законодавні совітські чинники поставити працю підлітків у підприємствах, видавалося занадто звязуючим, і тому вони або уникали вживання праці підлітків, або, коли її використували, намагалися обходити охоронні постанови совітського законодавства. Таким чином дійсність виглядала дещо відмінною від тих напрямних, які для неї визначала совітська політика.

Як ми бачили, завдання совітської політики щодо праці підлітків, після вагань на її початках, полягає в змаганні поповнити промисловість новими молодими кадрами. А проте ті кадри підлітків, які проходили через промислове вивчення в виробництвах у порівнянні з загальною кількістю підлітків, які хотіли знайти доступ до промислової праці, були незначні. Через те за весь час совітської влади безробіття серед підлітків, аж до часу офіційної ліквідації безробіття в 1930 р., має дуже великі розміри.

Існування безробіття серед підлітків було звязане з другим фактом, фактом появи на ринку праці значних груп молодих робочих сил, які через ті труднощі, що їх ставляли для промислового вивчення й саме совітське законодавство, й малий розвиток промисловости, не набули для себе жадної кваліфікації. Зріст безробіття серед підлітків ішов поруч із зростом серед безробітних підлітків групи некваліфікованих робітників. Указані нами факти ілюструються такими даними: кількість підлітків у промислових закладах цензової промисловости України становила в 1914 р. 56.222 душі — 8,8% усіх робітників; у 1917 р. це число піднеслося до 89.898 душ — 11,1% усіх робітників; за совітських часів мінімальне число робітників підлітків припадає на 1925 рік, коли воно становило 19.909 душ — 5,2% усіх робітників. Пізніше це число починає зростати і в 1928 р. становить 32.104 душі — 5% усіх робітників*). Таким чином відсоток підлітків був нижчий від відсотка „броні“, який пересічно рівняється 7. Натомість кількість безробітних серед підлітків була така (в тисячах):*)

		Всього	В тому	
			пром. роб.	чорнороб.
За даними 20 бірж праці				
жовтень 1922 р.	.	4,19	1,06	1,07
" 1923 р.	.	13,14	5,73	5,73
" 1924 р.	.	28,27	14,13	11,71
" 1925 р.	.	26,87	13,38	12,28
За даними 41 бірж праці				
жовтень 1926 р.	.	29,26	даних	нема
" 1927 р.	.	31,47	0,92	30,19

Аналіза останніх перед припиненням реєстрації безробітних цифр про безробіття за перше півріччя 1929-30 р. вказує, що при загальному зменшенні числа безробітних питома вага безробітних підлітків серед загалу безробітних усеж таки зросла: відсоток безробітних підлітків у першому

*) Україна 1928.

півріччі 1929-30 р. становив 21,5% проти 15,3% за відповідний період 1928-29 р.*)

В останніх роках, коли совітська політика щодо праці підлітків стала на шлях форсованого збільшення контингенту учнів ФЗУ-ів, через які малося на увазі втягти нові кадри молодих робітників до промислової праці, перед нею стали, як ми бачили вище, нові труднощі, — труднощі віднайти вистарчальні кадри для наміченого контингенту.

Як би не оцінювати ті наслідки, що їх дала совітська політика в справі притягнення до промислової праці більшого контингенту жінок і підлітків, очевидно, що заходи цього роду могли грати в справі постачання для промисловості кадрів робочої сили лише підрядну роль. Основним елементом, на якому міг базуватися розвиток промисловості, мусіли залишитися кадри дорослих робітників-чоловіків. Промисловість передовсім мусіла орієнтуватися на дорослих робітників-чоловіків, використовуючи ті запаси кваліфікованої робочої сили, що лишилися від минулого, або добувши про відповідне набуття кваліфікацій робітниками некваліфікованими чи тими, які раніше до складу робітництва не належали. Розв'язка питання про кадри робітників мусіла базуватися в своїй основній частині на притягненні й задержанні в промисловості кадрів дорослих робітників-чоловіків. Звідси виникає необхідність розглянути й проаналізувати політику совітської влади в обсягу притягнення робочої сили — ті заходи, які розраховані не на спеціальні категорії робочої сили — жінок чи підлітків, але які мають на увазі передовсім її переважаючий і основний кадр — дорослих робітників-чоловіків.

Єдиною спробою дати теоретичне обґрунтування напрямних совітської політики щодо притягнення робочої сили були формульовані в першому кодексі праці 1918 р. устави про загальний трудовий обов'язок та про право на працю. Цими уставами малося зафіксувати загальні тези соціалістичної теорії про обов'язок усіх працездатних громадян виконувати загальнокорисну працю та обов'язок держави громадянам таку працю постачати. Проте фактично окремі норми, що регулювали притягнення до праці, з цими загальними уставами навіть у цьому першому кодексі праці мали дуже малий логічний зв'язок. Устава про право громадян на працю, зафіксована в першому кодексі праці, пізніше в другому кодексі праці 1922 р. зникає й більше в актах совітського законодавства не повторяється.

За часів військового комунізму регуляція притягнення до праці здійснюється на підставах примусовості, з повним виключенням вільної умови сторін. Ця примусовість протягом періоду військового комунізму щораз зростає; їй надають військовий характер, і кінець-кінців вона виливається в систему мілітаризації праці. Відділи розподілу робочої сили, створені при відділах комісаріату праці, мають право кожному громадянину визначити працю, хоч би вона була й не з його фаху; від прийняття запропонованої праці неможна відмовлятися; широко допускається перенесення працівника з одної місцевості до другої без його згоди; робітники позбавлені права без дозволу відповідних установ залишати приділену їм працю. Про-

*) Ф. Рудко. Плиність робочої сили, як показник становища ринку праці в 1929-30 р. Віст. Стат. Укр. № 6. 1930.

тягом 1919—20 рр. переведено мобілізацію робітників майже всіх фахів; створено поняття трудового дезертирства, під яке підведено не тільки уникання праці, але також і неправдивий виказ свого фаху; організовано цілу сітку установ для боротьби з трудовим дезертирством; переведено мілітаризацію підприємств цілої низки виробництв. Нарешті створено спеціальні армії праці, завдання яких полягало у виконанні робіт, які не вимагали кваліфікації, як от заготівля палива, тощо.

Господарська політика військового комунізму загомоніла, вона не дала сподіваних господарських ефектів. У зв'язку з переходом до НЕП-у і зміною загальних основ господарської політики міняється й політика щодо притягання робочої сили. Система НЕП-у була компромісом між принципами приватної й регульованої господарки, компромісом, який не мав органічного характеру й тому раз-у-раз виявляв хитання в той або інший бік. Так само й політика щодо притягання робочої сили за цього етапу була побудована на компромісах. Ця політика з одного боку мала здійснювати щодо притягання робочої сили ті принципи, якими характеризується вільне, неурегульоване капіталістичне господарство; але з другого боку, оскільки пляновість і державне регулювання господарства лишилися, у системі притягнення робочої сили, побудованій на західно-європейських підставах, мусіли витворюватися певні виломи; ці виломи ставали частішими й значнішими в міру піднесення чи спаду за часів НЕП-у сили впливу чинників регулюючого порядку. Формально за часів НЕП-у з примусовим притягненням робочої сили було покінчено майже в повному обсягу, і в регуляції притягнення робочої сили почала відігравати значіння вільна умова сторін. Фактично межі цієї вільної умови були заздалегідь визначені, причому в зв'язку з хитаннями курсу господарської політики вони то звужувались, то поширювались. Регулювання цих меж здійснювалося при допомозі створених у цьому періоді бірж праці і так само в цьому періоді встановленого законодавством інституту колективних договорів.

На початку НЕП-у постачання робочої сили було залишене органам комісаріату праці. Проте для певних випадків було дозволено наймання робочої сили переводити поза органами комісаріату праці, лише потім реєструючи в них це наймання. Ці випадки кодекс праці 1922 р. визначив так: наймання робочої сили поза органами комісаріату праці допускалось: а) у випадках, які вимагають політичної певності або спеціальних знань, зв'язаних із особою запроханого; в) у випадках, коли органи комісаріату праці не можуть постачити у триденний реченець. Постанова загальносоюзного ЦИК-а й СНК СССР з 2 січня 1925 р.^{*)} обов'язковість наймання робочої сили через органи комісаріату праці (біржі праці) скасувала й заступила реєстрацію наймання по його переведенні. Біржам праці був залишений передовсім набір масової й групової робочої сили. Пізніше, постановою з 4 березня 1927 р. на підставі спеціальної згоди з органами комісаріату праці наймачі одержували право безпосереднього вербування робочої сили.

Це масове вербування робочої сили самими наймачами становить перший етап створення нового порядку постачання й розподілу робочої

*) Данилова. Действ. зак. о труде.

сили, що набув прав громадянства за часів генеральної лінії. Ті порядки, які існували в цій царині до часів генеральної лінії, сучасною совітською термінологією можна схарактеризувати як панування самопливу. Промислові підприємства рахували на ті запаси робочої сили, які сами пропонують свої послуги до розпорядимости промислових закладів. З початком реалізації п'ятилітнього плану, з усебічним переведенням у совітському господарстві принципів пляновости й регулювання, виникла тенденція ту саму пляновість перевести в постачанні робочої сили. Протягом останніх років контрольні цифри визначають той контингент робітників, який щороку мусить бути втягнений у промисловість. Так, контрольними цифрами 1931 р. річну потребу в додаткових кадрах робочої сили визначено для УСРР в 340 тис., вичисляючи сезонну потребу робочої сили в 670 тис. Контрольними цифрами 1932 р. загальний зріст робочої сили визначено орієнтаційно в 16,5% в порівнянні до 1931 р.*).

Задля виконання плянів щодо постачання робочої сили керівні совітські органи протягом останніх двох років видали цілу низку постанов.

Постановою СНК СРСР з 14 лютого 1930 р. загальне кермування справою плянового забезпечення підприємств робочою силою, справою підготовки кадрів і організації ринку праці покладено на комісаріат праці СРСР**). Постановою ВУЦИК-а й СНК СРСР створено при НКП УСРР, міських совітах і районних виконкомах міжурядницькі ради готування та розподілу робочої сили***). Постанова СНК СРСР з 16 березня 1930 р. зобов'язує місцеві совітські органи не робити жадних перешкод для селян при відході їх на промислові й сезонні заробітки****), а постанова ЦИК-а й СНК СРСР з 30 червня 1931 р. встановлює для колхозників, які контрактуються на роботу в державній промисловості, низку пільг*****). Установлений на підставі всіх цих розпорядків порядок постачання робочої сили полягає в розподілі загальної кількості потрібних робітників між окремими районами. В кожному окремому районі, який приділено до того чи иншого промислового об'єднання, потрібне число робітників набирається передовсім шляхом зав'язання договорів із колхозами, які мусять виділити з свого складу означену кількість робітників. Оскільки цифри потрібних робітників для районів незмінні, набір робітників цим порядком має виразні риси примусовости.

Таким чином ми бачимо, що за часів генеральної лінії в способах і порядку притягнення до праці що-далі то все виразніше починають виявлятися елементи примусовости. Рівнобіжно з тим моменти примусового порядку починають брати гору в означенні самих умов праці. За часів НЕП-у ті конкретні умови праці, на яких ставав робітник до роботи в промисловому підприємстві, визначалося з одного боку особистим договором праці, з другого боку колективним договором. Колективний договір, правна конструкція якого була визначена кодексом праці 1922 р., могли зав'язувати лише професійні спілки, своєрідність організації яких ми зазначили вище.

*) Зб. зак. і розп. роб. сел. уряду Укр. 1931. №№ 5 і 38.

**) Собр. зак. и распор. раб. крест. прав. СССР. 1930. № 14.

***) Зб. зак. і розп. роб. сел. ур. Укр. 1930. № 6.

****) Собр. зак. и расп. раб. крест. прав. СССР. № 18, 1930.

*****) Тамже, № 42. 1931.

В істоті своїй це були державні установи, які завязуючи колективні договори, для особистих договорів праці залишали дуже вузькі межі, спеціально для норм заробітної плати. Оскільки колективними договорами охоплена величезна частина робітництва України, норми особистих умов праці фактично вже наперед визначено нормами колективних договорів. У тій найважливішій справі, що є головним предметом колективних договорів — справі заробітної плати — професійні спілки провадили політику, вказану вищими совітськими чинниками. На початку НЕП-у панував ліберальний погляд на справу підвищення заробітної плати. Цей погляд змінився з початком здійснення п'ятилітнього плану. Плановий набір робочої сили, встановлений на підставі директив совітської влади в останніх роках, приніс із собою систему генеральних договорів. Вербування робітників переводиться на основі генеральних договорів, які складаються відповідно до існуючих колективних договорів, проєкт яких стверджують вищі совітські чинники, але на зміст яких робітники, що безпосередньо підлягають наборові, впливу не мають.

Поруч із розміром заробітної плати, для становища робочої сили під час виконання трудового процесу в самому підприємстві, першорядне значіння має система норм, яка визначає порядок прийняття праці й звільнення з неї. Кодекс праці 1922 р., виданий на початках НЕП-у, побудував цю систему, беручи на увагу вільну згоду сторін. Прийняття праці й відмова від неї в великій мірі визначалися волею робітника. Навпаки, право підприємства звільняти робітника було поставлене в досить вузькі межі. З початком періоду генеральної лінії в цій галузі запроваджено низку змін, в результаті яких була відновлена та примусовість відносин, що панували за часів військового комунізму. Права підприємств звільнювати робітників були значно поширені. Натомість постановою ЦК ВКП(б) з 10 жовтня 1930 р.^{*)} і постановою ЦИК-а і СНК СРСР з 15 грудня 1930 р.^{**)} надано органам комісаріату праці право переносити кваліфіковану робочу силу й спеціалістів із менш важливих галузей народного господарства в інші, важливіші без їх згоди і без права заінтересованих відмовлятися від такого перенесення. Зазначена постанова ЦК дає директиву організувати самозакріплення робітників на тих підприємствах, де вони працюють, до кінця п'ятилітки. Переведення кампанії самозакріплення надало йому виразних рис примусовості. Постановою комісаріату праці СРСР з 11 жовтня 1930 року^{*)} поставлено в обов'язок безробітним приймати працю незалежно від спеціальности, при чому жадних мотивів відмови від роботи, окрім хвороби, ствердженої шпитальним посвідченням, не береться на увагу.

Такі основні риси останнього до цього часу етапу політики совітської влади в справі притягнення робочої сили.

* * *

В тісному зв'язку з совітською політикою щодо притягнення робочої сили стоїть політика щодо безробіття. Заходи як в одній, так і в другій ца-

*) Е. Данилова. Действ. зак. о труде.

**) Собр. зак. и расп. р. к. прав. СССР. № 60, 1930.

рині між собою тісно логічно пов'язані. Політика в справі притягнення робочої сили мусить орієнтуватися на певні кадри, певні запаси робочої сили, притягнення яких до праці маєтсья на увазі тим чи иным способом зреалізувати. Безробітні творять частину тих кадрів, які можуть бути використані для праці. Це створює неминучість певного паралелізму в політиці щодо притягнення робочої сили й щодо безробіття. І цей паралелізм ми дійсно спостерігаємо, розглядаючи еволюцію совітської політики щодо безробіття.

Спинаючися над цією політикою мусимо насамперед підкреслити, що ми говоримо про явище, яке тепер — з осені 1930 р. — офіційно визнано за неіснуюче: офіційно пануючим з того часу поглядом є твердження, що успіхи соціалістичного будівництва, зокрема переведення в життя п'ятилітки, привело до повної ліквідації безробіття, як у цілій ССРСР, так і в УССР. Проте перевірка цього твердження в світлі фактичних даних примушує внести до нього значні поправки й корективи. Дані совітської статистики безробітних — при всій їх неповноті й умовності, в зв'язку зі змінами в реєстрації безробітних — за весь час, поки вона переводилась, указують, що цифра безробітних на Україні виразних тенденцій зменшення не виявляла. На це був цілий ряд причин. Дуже значні потенціальні кадри безробітних завжди мало українське село, з виїмком хіба Степу. Повний занепад промисловости в перших роках совітської влади, який відбувався одночасно з демобілізацією й збільшенням попиту на працю з боку демобілізованих, так само спричинився до збільшення подачі робочої сили. В тих роках, коли промисловість почала відбудовуватися, на зріст безробіття впливала наявність значної подачі праці підлітків, які в роках занепаду народного господарства не могли знайти приміщення в виробництвах, і значна подача праці жінок, які не могли бути використані в виробництвах з огляду на обмежений попит у виробництвах на жіночу працю. Так само мало місце весь час значне безробіття серед дорослих робітників-чоловіків у зв'язку з тим, що відбудова промисловости провадилася без уваги на територіяльні ріжниці в запасах робочої сили й наявність її в окремих виробництвах.

Робітничий склад ценової промисловости Правобережжя в 1913 р. становив 16.9% всього робітничого складу ценової промисловости України, тимчасом як у 1926 р. він рівнявся 9,6%. Відповідні цифри для Степу: 64.2% і 74.8 *). За часів п'ятилітки це відношення для Правобережжя не могло стати сприятливішим, оскільки, згідно з першим госппланівським варіантом п'ятилітки, з 1.678 мід. крб. вкладів на нове будівництво на Правобережжя припадало 22 мід. **).

У зв'язку з цим моментом, поруч із усе зростаючим числом безробітних, для совітської промисловости весь час є характеристичним гострий брак робітників в окремих професіях.

Останні дані, які ми маємо в своєму розпорядженні перед офіційною ліквідацією безробіття, не свідчать про таку ситуацію, яка вказувалаб, що Україна знаходиться перед зникненням безробіття. Що правда, безробіття

*) Е. Шатан. Проблема безробіття на Україні. Изд. Укр. госплана. 1929. Харьков.

**) Пятилетний план народ. хоз. строят. СССР.

за перше півріччя 1929/30 р. проти відповідного періоду минулого року зменшилося на 26%. Але разом певні категорії безробітних не тільки не зменшились, а навпаки зросли. Питома вага осіб, що вперше шукають праці, порівнюючи з вісьмома місяцями попереднього року зросла з 25,4% до 31,2%; питома вага жінок (дані за шість місяців) підвищилася з 39,5% до 48,9%, підлітків — з 15,3% до 21,5%. Оскільки попит на працю в першому півріччі 1929—30 р., порівнюючи з вісьмома місяцями попереднього року, зріс на 64,4%, зріст окремих груп серед безробітних свідчить лише про невідповідність між тими вимогами, які ставляно до робочої сили, й тими кадрами безробітних, які були.

Характеристичне, що ця раптова офіційна ліквідація безробіття була несподіванкою для самих керівних совітських чинників. Постанова 2 сесії XI скликання з'їзду совітів УРСР про підсумки 1928/29 р. й контрольні цифри на 1929/30 р. відмічають лише те, що в результаті соціально-економічних процесів в українському народному господарстві й зокрема в результаті широкої колективізації, контингент безробітних знизився 1928/29 р. на 8,5%, а 1929/30 р. має поменшати ще на 13% проти 1928/29 р.*). Таким чином про оголошення офіційної ліквідації безробіття не було перед кількома місяцями й мови навіть серед керівних совітських чинників. Проте в жовтні 1930 р. припинено дальшу видачу допомоги для безробітних і запоряджено приділити всіх тих безробітних, які перебували на реєстрації, на яку будь роботу, не рахуючися з спеціальністю. Тим здійснено повну офіційну ліквідацію безробіття.

Не зважаючи на підкреслену нами раптовість, несподівану навіть для рішачих совітських чинників, переведеної ліквідації безробіття, слід признати, що цей зроблений совітською владою крок має за собою внутрішню логічність і тісно зв'язаний з загальним курсом совітської політики останніх років. Політика підтримки безробітних, яка дає можливість протягом певного часу чекати на працю й брати працю, яка відповідає спеціальності робітника та його індивідуальним вимогам щодо місця, веде за собою „самоплив“ у наборі робочої сили; вона вносить певні прориви в її постачання й розподіл; вона веде до неорганізованого припливу робочої сили з села, який стає недопустимим з того часу, коли керівні чинники стали на шлях будови там регульованого господарства. „Ліквідація“ безробіття була кінечним кроком для переведення в життя пляновості в справі постачання й розподілу робочої сили.

Ми підкреслили вище, що між політикою щодо притягнення робочої сили й політикою щодо безробіття існує необхідний паралелізм і взаємочинність. Ця взаємочинність знайшла свій вияв у ліквідації безробіття з огляду на вимоги пляновості. Але вона виявлялась і на попередніх етапах совітської політики щодо безробіття, ведучи до більших обмежень у цій справі й до суворішого регулювання справи допомоги безробітним тоді, коли в плануючому курсі починали брати гору принципи докладнішого переведення плянового розподілу робочої сили.

*) Ф. Рудко. Пливість роб. сили, як показник становища ринку праці в 1929—30 році. Віст. Стат. Укр. 1930, № 6.

**) Збірн. зав. і розпорядж. роб. сез. ур. Укр. 1930 р. № 1.

Політика совітської влади щодо безробіття проходила через різні етапи. На початку свого існування вона намагалася організувати безпеку на випадок безробіття, будуючи її на найширших основах. Декрет 11 грудня 1917 р.^{*)}, який мав, правда, головним чином декларативне значіння, давав право на одержання допомоги на випадок безробіття кожному, для кого головним джерелом існування була наймана праця. Допомога видавалась, якщо безробітний не міг знайти праці з платою не нижче норм, установленних професійною спілкою. Допомога видавалась в розмірах середньої поденної заробітної плати, при чому максимального реченця для видавання допомоги декрет не встановляв.

Повільне формування й перехід до політики військового комунізму приносить із собою певні звуження й обмеження допомоги безробітним.

Певні тенденції до звуження цієї допомоги можна вже помітити у виданій в дев'ять місяців після першого декрету про забезпечення на випадок безробіття установі про соціальну опіку над трудящими з 31 жовтня 1918 р. Згідно з цією уставою допомоги на випадок безробіття видаються безробітним, які зареєструвалися в місцевому підвідділі розподілу робочої сили, якщо вони не мають засобів до існування й втратили заробіток унаслідок зачинення підприємства або скорочення штатів. Безробітні втрачають право на допомогу в таких випадках: а) якщо вони відмовилися зайняти місце з платою, яка відповідає тарифам професійних спілок; б) якщо вони залишили без поважних причин працю; в) якщо їх звільнено за недбалість або несумлінне виконання обов'язків. Розмір допомоги встановлено в розмірах найнижчої тарифної ставки в даній місцевості. Дальші обмеження загів декрет із жовтня 1921 р., що обмежив право на одержання допомоги на випадок безробіття лише робітниками державних підприємств і установ. Робітники й службовці приватних, кооперативних, кустарних і т. н. підприємств право на допомогу втратили. Щодо робітників і службовців державних підприємств, то для них заведено поділ на дві групи: кваліфіковані робітники одержували право на допомогу незалежно від свого стажу; некваліфіковані і всі службовці одержували право на допомогу лише в тому випадку, коли вони працювали, як наймані, не менше трьох років. Передумовами одержання допомог були реєстрація в місцевому органі комісаріату праці і втрата роботи в зв'язку з закриттям підприємства або скороченням штатів.

Ліквідація військового комунізму й відмова від принципу примусового розподілу робочої сили привели до ліберальнішого трактування справи допомоги безробітним. Прихід НЕП-у визначав новий етап у цій політиці. Натомість ліквідація НЕП-у й перехід до політики генеральної лінії привели до вже відзначених нами актів із жовтня 1930 р. Пристосований до вимог НЕП-у кодекс праці 1922 р. декретував заведення соціального забезпечення для всіх осіб найманої праці й трактував забезпечення на випадок безробіття як одну з галузей соціального забезпечення. В зв'язку з виданням кодексу 1922 р. й виданням комісаріатом праці відповідних інструкцій, передусім інструкції 11 червня 1923 р., право на одержання допомоги по-

*) А. Вишневецкий. Развитие законодательства о соц. страхов. в России. 1926. Москва. Изд. „Вопросы труда“.

ширено на працівників усіх підприємств і установ, не лише державних; право на допомогу визнано в усіх випадках безробіття, а не лише в випадках безробіття в зв'язку з зачиненням підприємства або з скороченням штатів.

Проте вже з 1924 р. в царині допомог для безробітних починає виявлятися тенденція до обмежень. Постановою НКП СРСР з 16 жовтня 1924 р.*) ряд категорій робітників, насамперед сезонних робітників і значну частину некваліфікованих робітників і службовців, знято з обрахунку на біржах праці й позбавлено права на допомогу. В наступних роках видано новий ряд розпорядків, що виробили дуже детальну й казуїстичну систему виплати допомог. Допомогу стали видавати не всім категоріям робітників: сезонні й тимчасові робітники позбавлялися права на допомогу; в сільських місцевостях допомогу не видають безробітним, що не увіходять до професійних спілок, а також безробітним, що увіходять до складу селянського двору, який оподатковано сільсько-господарським податком. Для безробітних, що мають право на допомогу, виплата допомоги зв'язана з такими умовами: а) стажем праці, різним для кваліфікованих і некваліфікованих робітників і службовців, робітників, що належать і не належать до професійних спілок; б) своєчасною реєстрацією на біржі праці; в) відсутністю прибутків і заробітків. Розмір допомог і реченець їх виплат установлюється за складною системою в залежності від кваліфікації й професії безробітного.

Означення круга осіб, які мають право на реєстрацію на біржах праці, й означення випадків, коли біржі праці мають право здійснювати безробітних із реєстрації, кілька разів мінялися з тенденцією звужити коло тих, що мають право на допомогу. Постановою ЦИК-а і СНК СРСР з 4 березня 1927 р.***) систему реєстрації безробітних зреорганізовано з тим, щоб на обрахунок у біржах праці приймалися лише дійсні безробітні, які мають трудовий стаж, а також підлітки, діти робітників і службовців та особи, що скінчили спеціальні школи. В цілому ряді випадків, зв'язаних із відмовою від праці, в тім і в випадках відмови від праці „відповідної“ (подходящей), хоча б і не з фаху, біржі праці одержали право здійснювати безробітних із обрахунку й допомоги. Нарешті постановою ЦК ВКП(б) з 20 жовтня 1930 р.***) право на реєстрацію на біржах праці поширено на цілі групи нових осіб (колхозники, незаможники, наймити нечлени професійних союзів, кустарі, тощо) з тим, що реєстрація не дає жадних прав на допомогу при безробітті. А за кілька днів перед тим оголошено постанову НКП СРСР з 11 жовтня 1930 р.***) про загальне припинення допомог при безробітті.

Совітська політика в справі безробіття не обмежувалася виплатою допомог. Певну роль, хоч і другорядну, відігравала трудова допомога безробітним у формі організації колективів безробітних і влаштування громадських робіт. З інших заходів для боротьби з безробіттям треба відмітити влучування й перевивчування безробітних. Треба згадати ще, що безробітним належали певні пільги щодо квартирної плати, комунальних послуг і проїзду на залізницях.

*) А. Вишневецкий. Разв. закона о соц. стр.

**) Е. Давилова. Действ. закон. о труде.

Коли спинитися над практичними наслідками совітської допомоги безробітним, відповідні цифри дадуть такий образ:*)

Кількість безробітних, що діставали грошову допомогу й розміри цієї допомоги:

Діставали допомогу (пересічно за рік)	1925/26	1926/27	1927/28
чоловіки	55.665	71.062	83.953
жінки	19.916	24.992	32.876
Разом	75.581	96.054	116.829
Пересічний розмір денної допомоги в карб.	0,48	0,52	0,56
Пересічний розмір річної допомоги	110,54	117,64	110,40

Професійний склад безробітних, що діставали допомогу:*)

Групи професій:	В % до загального числа безробітних		
	1926	1927	1928
Робітники лісу й землі	0,6	9,7	0,8
Промислові робітники	42,5	39,3	40,0
Робітники транспорту й зв'язку	4,0	4,2	3,6
Робітники обслуговування	8,7	9,1	11,3
Робітники розумової праці	21,7	23,9	24,7
Без професій і кваліфікацій	22,3	22,8	19,6

На організованих для допомоги безробітним громадських роботах пророблено людино-днів:*)

1924/25 р.	2.092.441
1925/26 р.	1.411.344
1926/27 р.	1.277.920
1927/28 р.	1.365.508

Дані щодо трудових колективів такі:*)

	Число колективів на кінець року	Число зайнятих осіб пересічно за рік)
1924/25 р.	822	18.421
1925/26 р.	711	27.055
1926/27 р.	766	29.770
1927/28 р.	—	35.921

З усіх цих даних ми бачимо, що практичні заходи для боротьби

*) Україна 1928. 1929.

з безробіттям зосереджувалися коло виплати безробітним допомог. Трудові колективи безробітних охоплювали лише незначну їх частину: коли в жовтні 1927 р. кількість безробітних фізичної праці, зареєстрованих на біржах праці, становила більш 120 тис. осіб, — кількість працюючих у трудових кооперативах становила лише $\frac{1}{3}$ безробітних. Колективи безробітних це невеличкі підприємства, де пересічне число робітників становило в 1926/27 р. 38 чоловіка; при цих умовах набуті їм характеру недефіцитових підприємств без усякого сумніву було тяжко. Так само не відігравали в допомозі безробітним більшої ролі громадські роботи. Коли робочий рік рахувати в 300 днів, пересічно денно на громадських роботах у 1926/27 р. працювало 4.259 душ. Таким чином яких небудь нових засобів допомоги безробітним поза тими, які використовує європейська робітничка політика, совітській владі знайти не вдалося. І тут, і там ця допомога концентрувалася передовсім біля виплати грошової підтримки. Виплата допомог, охоплюючи значну частину промислових робітників, зараз у жадній мірі не поширювалася на всіх безробітних взагалі. Середній розмір допомоги був невеликий. Проте, й при цих вимогах виплата допомоги безробітним вимагала від держави великих асигновок, які з 5.201,7 тис. у 1924/25 р. піднесли до 8.420 тис. у 1925/26 р., 11.471,7 тис. у 1926/27 р. і 15.420,6 тис. у р. 1927/28. Обтяження державного бюджету, яке виникло в результаті виплати допомог безробітним, як бачимо, було досить значне. З поворотом до примусової праці, з установленням обов'язку приймати працю не з свого фаху, з початком боротьби за прикріплення робітників до підприємств, допомога безробітним втратила господарську доцільність. З'явилася можливість трактувати безробітного як людину, що відмовляється або ухиляється від роботи. Отже, прийшла офіційна ліквідація безробіття.

*
* *

В дальшому розгляді совітської політики щодо праці нам належить перейти до вияснення тих умов, в які поставлено робітника, що приступив до праці. Головними складовими частинами трудового зобов'язання є умови про час праці й умови про заробітну плату. На розгляді їх по черзі ми зосередимо свою увагу.

Спинаючися на совітській політиці щодо часу праці, як характеристичну рису її мусимо відзначити два моменти. Після короткого періоду по захопленні большевиками влади, коли в ряді заяв совітська влада декларувала максимальне скорочення робочого дня для всіх робітників, стала вона в своїй політиці щодо часу праці керуватися змаганням перевести максимальне скорочення робочого дня для одних груп робітників з одного боку, з другого боку виділити серед робітництва низку категорій робітників, для яких час праці був би довшим. Цими спеціально упривілейованими групами робітництва є певна частина промислового робітництва, а саме ті його групи, які не працюють у галузях промисловості, віднесених совітським законодавством до сезонних.

Основні норми діючого нині совітського законодавства про час праці

такі:*) Довжина нормального робочого дня для дорослих робітників визначена на вісім годин. Напередодні свят і неділь робочий день скорочується до шести годин. Таким чином нормальна довжина робочого тижня для дорослих робітників 46 годин. Для спеціально важких і шкідливих професій встановлено скорочений робочий день від 7, 6 годин до 4 годин. При роботі вночі час праці скорочується на годину. Низка норм торкається часу праці жінок і підлітків. Головні постанови тут такі: а) заборонено вживання нічної праці жінок і робітників, молодших вісімнадцяти літ, проте, „комісаріатові праці в порозумінні з ВЦСПС надано право дозволяти нічну працю дорослих жінок у тих галузях продукції, де для цього існує особлива необхідність“; б) безумовно заборонена нічна робота, а так само й додаткова праця для вагітних жінок і жінок, що годують дітей; в) для малолітніх до 16 літ довжину робочого дня встановлено на 4 год., а для підлітків 16—17 літ — на 6 годин. Згідно з маніфестом ЦИКА з 15 жовтня 1927 р. розпочато заведення семигодинного робочого дня. До 1 жовтня 1933 р. згідно з цим маніфестом, малося перевести на семигодинний робочий день усі підприємства промисловости, транспорту, зв'язку й комунального господарства, окрім підприємств сезонного характеру.

Постанова про контрольні цифри УССР на 1931 рік передбачає закінчення переходу на семигодинний робочий день ще в 1931 році.**).

Такі в головних рисах загальні норми. Але з них встановлено ряд виїмків. Дозволяється продовження робочого дня на сільсько-господарських роботах до 10 годин. Дозволено продовження робочого дня вище загальної норми на сезонних роботах. Вище ми підкреслили, що та постанова ЦИКА й СНК ССРС з 4 червня 1926 р., якою власне регулюється праця на сезонних роботах, дає дуже широке перечислення сезонних робіт. До сезонних робіт віднесено праця в цілій низці галузей промисловости. Сюди належать роботи для здобутку й обробки будівельного матеріалу, здобутку торфу, цукрово-пісочне виробництво, здобутку соли, тощо. Спеціальні норми щодо регулювання робочого дня існують для членів трудових артілів, для ремісничих учнів у сільських місцевостях, для робітників залізничного й водного транспорту, в лінично-санітарних і ветеринарних установах, для робітників, праця яких не піддається обрахункам у часі, або робочий час яких роздроблюється на частини. Так само спеціальними нормами регулюється робочий день на примусових роботах. Отже, в цілому норми про скорочений робочий день поширюються лише на робітників цензової промисловости несезонного характеру в тому розумінні цього терміну, яке надає йому совітське законодавство.

Для висновків про фактичну довжину робочого дня слід, окрім норм про довжину нормального робочого дня, мати на увазі також існуючі норми про додаткові роботи. В цій справі совітське законодавство перейшло певну еволюцію. На початках панування совітів панувало негативне відношення до додаткових робіт, і в зв'язку з тим норми в цій справі, заведені в перших роках совітської влади, обмежували можливості переведення додаткових

*) Е. Давишова. Действ. закон. о труде.

**) Збірн. зак. і розпорядж. роб. сес. ур. УССР 1931. № 5.

робіт до найдавшого мінімуму. Пізніше запанувало ліберальніше до них відношення.

Щодо додаткових робіт норми в теперішньому часі такі: додаткові роботи, як загальне правило, допускається в загальній кількості не більше 120 годин річно, при чому протягом двох днів поспіль час додаткових робіт не повинен перевищувати 4 годин. Переведення додаткових робіт можливе в випадках, зв'язаних із обороною республіки, при виконанні громадсько-необхідних робіт, при необхідності закінчити розпочату роботу, яка наслідком непередбаченої або випадкової затримки через технічні умови виробництва не могла бути закінчена в нормальному робочому часі, якщо припинення роботи може викликати зіпсування матеріалів або машин. Виконання додаткових робіт допускається з дозволу інспектора праці, а в нагальних випадках із повідомленням його пізніше. Короткочасні додаткові роботи (не більше 3 разів на місяць і не більше 6 годин на робітника) підприємство має переводити без дозволу й без повідомлення інспекції праці за згодою професійної спілки.

З цих загальних норм існує ціла низка виїмків; в ряді галузей народного господарства щодо додаткових норм мають силу спеціальні норми. Загалом чинність цих спеціальних норм поширюється на ті самі галузі народного господарства, на які поширюється чинність норм про продовжений робочий день. Внаслідок цього зазначені вище норми про додаткові роботи поширюються передовсім і майже виключно на промислових робітників у галузях промисловості несезонового характеру.

Для висновків про фактичну довжину робочого дня у промислових робітників дуже важливо вияснити, в якій мірі додержуються на практиці існуючі норми. Є ряд вказівок, що обов'язуючі норми не скрізь і не завжди додержуються й що фактична довжина робочого дня, навіть для промислових робітників у багатьох випадках більша, ніж мусіла б бути згідно з законом. За анкетною про працю дітей і підлітків, переведеною в загально-союзному масштабі в 1923 р., скорочення робочого дня в межах, установленіх законом для малолітніх і підлітків, переведено не було. З робітників, молодших 16 літ, згідно з законом, працювало 4 години 71%; решта працювала більше; серед підлітків 16—17 літ — 11,5% працювало більше шости годин*). На підставі переведеного Центр. Стат. Управлінням обсліду робочого часу в загально-союзному масштабі в березні 1928 р. встановлюється, що скорочення робочого дня для дорослих робітників перед святами переведено дуже неповно. В кам'яновугільній промисловості 32,5% робітників не мали скороченого робочого дня перед святами; в основній хемічній таких робітників було 35,1%, в металургічній чорних металів — 38,9%; робітники, зайняті в безпереривних виробництвах, за рідкими виїмками, передсвяткового скорочення робочого часу не мали**). Так само стоїть справа з скороченням часу праці при нічній праці. Зазначене нами джерело констатує: „В тих галузях промисловості, в яких нічна праця базується на безпереривному процесі виробництва і де вона через те має більшу довжину, — в гірничій, металургічній, паперовій, основній хемічній, млинар-

*) Вл. Зайцев. Труд и быт рабочих подростков. Вопр. Труда. М. 1926.

**) Рабочий день в фабрично-заводской промышленности. Госплан СССР. М. 1930.

ській, робітники, що працюють уночі, дуже рідко мають скорочення робочого часу, й пересічний розмір цього скорочення незначний^{*)}). Спеціально значіння для довжини робочого дня має існуюча практика щодо додаткових робіт. Народний комісар праці Шмідт у 1925 р. констатує: „Не зважаючи на велику кількість законів, всеж на підприємствах їх виконують зовсім неповно. У нас до цього часу можна зустрінути при існуючому колюсальному безробітті робочий день, який разом із додатковими роботами доходить до 10 годин^{**)}). Відносно додаткових робіт треба мати на увазі, що в зв'язку з залежністю інспекторів праці від господарських органів і невистарчальною контролею певна частина переведених додаткових робіт фактично уникає обрахунку. Проте навіть при такій ситуації кількість виданих дозволів на додаткові роботи протягом ряду років (1923, 1924, 1925) виявляла тенденцію збільшення. Про існування додаткових робіт у розмірах вищих установленій законами норми свідчить ціла низка обіжників і розпорядків про боротьбу з додатковими роботами. Обіжник НКПС і НКП СССР з 12 червня 1926 р.^{***)}) констатує, що в останньому часі спостерігається значне збільшення додаткових робіт як у совітських установах, так і в окремих галузях промисловості (металургічна, гірничая й т. и.); обіжник підкреслює, що додаткові роботи в важкій індустрії (металургічній, гірничій) викликаються часто цілою низкою об'єктивних причин (брак помешкань, відсутність кваліфікованих робітників і т. и.). Ознайомлення з даними біжучої робітничої статистики, які подавались у „Статистичній Хроніці“ Центр. Стат. Управління УССР, свідчить про значне поширення додаткових робіт і перевищення ними встановлених законом норм. Для прикладу наводимо дані за грудень 1927 р. і квітень 1928 р.^{****)}).

В грудні 1927 р. в підприємствах ценової промисловості мали додаткові роботи по всіх виробництвах УССР 41,3% всіх робітників, а в квітні 1928 р. 38,4% всіх робітників. На одного робітника, що мав додаткові роботи, припадало в грудні 1927 р. 16,0 додаткових годин, а в квітні 1928 року — 17,9 годин — цифри, що дуже розходяться з установленною законом річною нормою додаткових робіт — 120 годин. Серед окремих виробництв, які протягом цих місяців виріжнилились або великою кількістю робітників, що працювали додатково, або великою кількістю додаткових годин, яка припадає на одного робітника, що працює додатково, відзначимо такі: в грудні 1927 р. в цементовій промисловості працювало додатково 61,1% усіх робітників, у металургії чорних металів — 57,7%, у соляній — 50,2%, в основній хемічній — 57,1%, у буряково-цукровій і рафінадній — 92,6%; на одного робітника, що працював додатково, припадало в цьому місяці додаткових годин у керамічній промисловості — 21,3%, в добуванні й первісній обробці металів — 20,1, в олійній промисловості — 32,6, у трикотажній промисловості — 27,8. У квітні 1928 р. додатково працювало в цементовій промисловості 78,7% усіх робітників, в металургії чорних металів — 65,0%, у соляній — 66,6%, в основній хемічній — 52,3%, у цукрово-буряковій і рафінадній — 59,2%. На одного робітника, що працював

*) Рабочий день в фабрично-заводской промышленности. Госплан СССР. М. 1930.

**) Шмидт. Труд. закон. и очередные вопр. паш. труд. полит. Вопр. Тр. № 7-8. 1925.

***) Е. Данилова. Действ. закон. о труде.

****) Стат. Хроника № 47. 1928 і 51. 1928.

додатково, припадало в цьому місяці годин — у здобутку різних руд — 32,2 години, в буряково-цукровій і рафінадній промисловості — 25,9, на електростанціях — 24,1 години. Ці дані, які ми наводимо як ілюстрацію, вказують, що для дуже значних груп робітників у цілій низці виробництв робочий день із додатковими роботами значно виходив за межі 8 годин. А треба мати на увазі, що ці дані торкаються упривілейованих щодо довжини робочого дня галузів народного господарства і що в них взято до обрахунку лише частину фактично виконаних додаткових робіт.

З часу генеральної лінії в справі довжини робочого дня зайшли зміни. Перехід на безперервну роботу, спроба якого була переведена в 1930 р в зв'язку з заведенням системи змін, що постійно змінюються, у багатьох випадках привів до продовження часу праці. Такі самі наслідки мала за провадження система соціалістичного змагання й ударництва, як і те прискіпшення темпів виробництва, яке провадилося й провадиться в зв'язку з реалізацією програми п'ятилітки. При таких умовах є питанням, чи перехід на семигодинний робочий день, який у часах генеральної лінії став переводитися, в остаточному підрахунку рекомпенсував впливи тих чинників, які ведуть до збільшення робочого дня навіть для промислового робітництва.

Політика совітської влади щодо заробітної плати перейшла ряд етапів. У періоді військового комунізму вона стала була на шлях декретування твердих норм заробітної плати. При відсутності сталої валюти на практиці це привело до колюсального зниження заробітної плати проти довоєнних її розмірів, що й сами, як відомо, були дуже невисокі. Це зменшення грошової плати совітська влада намагалася рекомпенсувати видаванням частини заробітної плати в натурі. Проте при всіх цих заходах рівень заробітної плати стояв без порівняння нижче довоєнного, добробут робітників знижувався, а досліді робітничих бюджетів за цей час стверджують, що заробітна плата не покривала дуже значної частини видатків робітника. що робітникам доводилося полагоджувати свої дефіцити розпродажею річей, позичками, одержанням харчів із сел, тощо. Не диво, що при таких обставинах умови відживлювання робітників значно погіршилися в порівнянні з довоєнним періодом, і кількість спожитих харчів, що припадала на одного робітника, подекуди опилювалася на межі фізіологічного мінімуму. Політика щодо заробітної плати змінюється з настанням НЕП-у; починається зріст фактичних розмірів заробітної плати. Кодекс законів про працю 1922 року декретує принцип договірного встановлення заробітної плати. Проте, признання законодавством цього принципу не означало, що держава відмовилася від регулювання заробітної плати. Влада від часу видання кодексу 1922 р. відмовилася лише від установлення твердих норм, які не повинні булиб підлягати ані збільшенню, ані зменшенню. Натомість загальне регулювання заробітної плати совітська влада залишила за собою і таким чином межі угоди сторін щодо заробітної плати були наперед визначені. Політика влади щодо регулювання заробітної плати позначилася низкою вагань. Коли в перших роках НЕП-у справа підвищення плати трактувалася досить ліберально, не дуже рахуючися з продукційними можливостями, з початком переведення в життя програми індустрилізації й поставленням на чолі господарських завдань п'ятилітного пляну політика щодо піднесення заробітної плати стає дуже обережна. Для останніх років, включаючи сюди

й теперішній час, політику щодо заробітної плати характеризують тези резолюцій VIII з'їзду професійних спілок 1928 р., які говорять: „Підставою політики професійних спілок в умовах диктатури пролетаріату є суворе погодження розмірів піднесення заробітної плати робітників з дійсним економічним становищем країни й черговими господарськими завданнями робітничої класи“. При цих ваганнях совітської політики щодо піднесення заробітної плати всетаки підвищення грошової плати, на початках НЕП-у інтенсивніше, пізніше повільніше, увесь час відбувалося й відбувається й тепер. Інакше стоїть справа з реальною заробітною платою. Світські матеріали стверджують, що перший прорив у зрості реальної заробітної плати мав місце в травні 1930 р. Реальна заробітна плата, яка за 8 місяців 1929-30 р. піднялася на 1,2% проти пересічної 1928-29 р., в травні становила 97,5% цього рівня*). При обмеженості статистичних даних, які існує для останніх років у зв'язку з ліквідацією Стат. Управління, прослідити в цифровій формі процес спаду реальної заробітної плати ми не можемо. Проте є дуже багато даних твердити, що цей процес зниження реальної заробітної плати, який почався можливо раніше, ніж указують совітські матеріали, продовжується й досі. На це впливають труднощі постачання, які все збільшуються, й колосальний розрив між цінами приватного ринку й удержавленої торгівлі.

Цього спаду реальної заробітної плати не можуть затримати й спеціальні привілеї, які одержали робітники щодо набування харчових продуктів і товарів, привілеї інакші для різних груп робітників у залежності від важливості для виконання п'ятилітнього плану даного підприємства. Незначні норми видачі, а з другого боку неналагодженість і нерегулярність постачання ведуть до необхідності для робітників частину потрібних річей купувати на приватному ринку по значно підвищених цінах.

Щоб уявити фактичну висоту заробітної плати, важно мати на увазі ті відраховування з плати, які робляться в формі різних складок і пожертв на громадські й державні потреби напівпримусового, коли не чисто примусового характеру. Сюди належать такі складки, як передплата на державні позички, передплата на газети, членські вкладки до таких товариств, як Авіохем, тощо.

Основних форм заробітної плати совітська практика знає дві: від часу й акордову. На початках совітського режиму панувало негативне відношення до акордової плати; проте, намагаючися піднести продукційність, совітські чинники вже в перших роках (тарифна конференція в вересні 1921 р.) визнали допустимість акордової оплати праці. Акордова оплата праці, набираючи щораз більше значіння, в теперішньому часі стала пануючою. Після виступу Сталіна на нараді господарників у червні 1931 р. заведення акордової платні стало одним з основних догматів совітської господарської політики.

Рівень заробітної плати в окремих виробництвах різко різниться від того відношення між розмірами заробітної плати, яке мало місце в довоєнному часі. Норми заробітної плати визначаються за тарифними смугами, для кожної окремо. Панує страшенна різноманітність і різнородність норм, яка є одною з причин, що викликають плінність робочої сили.

*) М. Павлов. Кон'юнктура третього кварталу. В. Ст. Укр. 1930 р. № 6.

Совітське законодавство встановлює двотижневий реченець виплати заробітної плати. Неналагодженість фінансової господарки окремих підприємств, як і цілого совітського господарського апарату, веде до того, що фактично цей двотижневий реченець виплати заробітної плати додержується не скрізь і не завжди.

Доповнимо цей огляд совітської політики щодо заробітної плати низкою фактичних даних.

Пересічні річні заробітки робітників ценових промислових закладів за окремими роками дають такий образ:*)

По всіх вироб- ництвах	1913 р.		1922	1923	1924		1925		1926	1927	1926- 27	1927- 28
	Передвоєн- них карб.	Бюдж. карб.	Бюдж. карб.		Черв. карб.	Бюдж. карб.	Черв. карб.	Бюдж. карб.	Черв. карб.	Черв. карб.	Черв. карб.	Черв. карб.
	312	414	161	251	482	286	582	353	724	792	778	844

В 1928/29 р. заробітна плата, як то зазначено в постанові про підсумки 1928/29 р. й про контрольні цифри 1929/30 р.**) , зросла на 9,4% проти пересічної 1927/28 р. при передбачених пляном 7,4%; у 1929/30 р. ця сама постанова передбачає піднесення заробітної плати в республіканській промисловості на 7,9%, а місцевій на 3,4%.

Із цих даних ми бачимо, що розміри грошової заробітної плати, які були протягом кількох років значно нижчі довоєнної платні, зрівнялися з довоєнним рівнем у роках 1926 і 1927. Проте треба мати на увазі, що зрівняння середніх розмірів платні ще не свідчить про вирівняння її по окремих виробництвах. Наступна таблиця вказує, що зріст заробітної плати по окремих виробництвах неоднаковий***).

Пересічна заробітна плата в ‰ до пересічної по всій промисловості:

Виробництва:	1913	1923/24	1925/26	1927/28	1928/29
Усі виробництва .	100	100	100	100	100
Кам'яновугільне . .	134	101,0	92,8	89,5	89,5
Металургія . . .	148	95,6	111,1	113,3	115,4
Машинобудівництво	131	100,0	118,5	126,2	127,2
Млинарська проми- словість . . .	87	117,8	103,4	100,2	93,8

*) Україна 1926, 1928, 1929.

**) Збірн. зак. і розпор. р.-с. ур. Укр. 1930. № 3.

***) М. Філіпов. Заробітна платня в кам'яновугільній промисловості. Віст. Стат. Україн. № 3, 1930.

Той самий автор, Заробітна платня роб. метал. пром. Укр. В. Ст. Укр. № 2, 1930.

Ця зміна відношення рівня заробітної плати по окремих виробництвах за часів совітської влади мала тенденцію підвищити заробітну плату в галузях промисловості з найнижчою заробітною платою. Однак це завдання зреалізовано дуже недавно. Галузі промисловості, які потребували найкваліфікованішої робочої сили (металюргія), які належали до найтяжчих і непривабливих (камяновугільна промисловість) опинилися щодо розмірів заробітної плати позаду інших виробництв. В останніх роках появляється тенденція вирівняти заробітну плату в довоєнних розмірах, але ця тенденція остаточних наслідків ще не дала.

Щодо різниць між заробітною платою окремих категорій робітників, то характеризують їх отсі дані*): в 1929 р. пересічний денний заробіток дорослої робітниці становив 67,9% пересічного денного заробітку дорослого робітника по всій промисловості ССРСР; пересічний денний заробіток учня при індивідуальному й бригадному навчанні по всій промисловості ССРСР в березні 1929 р. становив 48,4% заробітку дорослого робітника; заробіток учнів ФЗУ — 39,9% заробітку дорослого робітника; для камяновугільної промисловості УССР відповідні цифри в тому самому місяці становили 41,0%, і 40,3%. Пересічні розміри заробітку, з якими ми досі оперували, не дають уявлення про існуючі градації розмірів заробітної плати окремих груп робітників. Як показує нижче наведена таблиця, робітництво щодо розмірів заробітної плати поділяється на цілий ряд груп із дуже значними відхилами заробітної плати, розміри якої в найменш забезпечених груп нижче 20 карбованців у місяць і понад 150 карбованців у найкраще оплачених груп**).

Угрупування робітників за розмірами місячного заробітку (у % до загальної кількості робітників закладів ценової промисловості в березні-травні):

	До 20 карб.	20-40 карб.	40-60 карб.	60-80 карб.	80 до 100 карб.	100 до 150 карб.	Більш 150 карб.
По всіх виробництвах 1924 р.	21,1	40,5	25,1	9,1	2,0	1,2	0,2
" " " 1925 р.	14,6	34,7	30,4	13,8	4,3	2,0	0,2
" " " 1926 р.	4,5	16,5	25,2	24,7	14,8	12,2	2,2
" " " 1927 р.	1,6	10,8	24,5	26,0	19,6	15,2	2,3

Вище ми підкреслили різнородність і різноманітність розмірів заробітної плати, встановленої тарифними нормами. Нижче для ілюстрації ми наводимо тарифні норми, які були чинні в камяновугільній промисловості 1930 р. Нижче наведена таблиця показує нам не лише велику різноманітність існуючих норм, але й той факт, що вищі тарифні норми, вища кваліфікація в дійсності не завжди дають більший заробіток. Це явище, яке має місце в камяновугільній промисловості, не виїмкове. Про це свідчить Сталін у своєму виступі на нараді господарників у червні 1931 р. Чинна в 1930 р. тарифна система в камяновугільній промисловості передбачала дві частини заробітної плати: 1) тарифну норму й 2) приробіток. Завдяки неадаптивній будові тарифних норм і неврахуванню можливого в дійсності у кож-

*) Вопросы труда в цифрах. Стат. Спр. за 1927—30 г. Гострудиздат. 1930.

**) Україна. 1928.

ної тарифної групи приробітку, співвідношення між фактичним заробітком і тарифними нормами було таке:*)

Тарифні розряди	1	2	3	3а	4	4а	5	5а
Тарифні коефіцієнти (норма 1 к. = 1,00)	1,0	1,15	1,25	1,35	1,45	1,60	1,70	1,80
Фактичний денний умовлений заробі- ток (норма 1 к. = 1,00) . . . , . . .	1,0	1,16	1,35	1,48	1,68	1,22	1,95	2,18
Приробітки у ‰ ‰ ‰ до тариф. норми .	4,0	5,2	11,2	14,1	20,7	44,4	19,4	26,0

Тарифні розряди	6	7	8	9	10	11	12
Тарифні коефіцієнти (норма 1 к. = 1,00)	1,90	2,10	2,15	2,60	2,90	3,15	3,50
Фактичний денний умовлений заробі- ток (норма 1 к. = 1,00)	2,41	2,56	2,94	3,29	3,92	3,12	3,82
Приробітки у ‰ ‰ ‰ до тариф. норми .	32,1	26,7	30,2	32,2	40,7	3,20	13,4

Подати статистичні дані про задержки у виплаті заробітної плати нема можливості через брак цих даних. Та про існування таких задержок свідчать численні факти, що їх подає совітська преса, а також заяви авторитетних совітських чинників. Затримки мали місце весь час, а особливого значіння й розмірів набрали в 1931 р. в зв'язку з введенням господарського розрахунку.

* * *

Поданий нами начерк совітської політики й совітських досягнень у справі часу праці й у справі заробітної плати характеризує основні моменти, що визначають сучасний стан робітництва в УССР. Нам лишається доповнити подану вище картину виясненням безпеки життя й здоров'я робітника в совітській промисловості підчас виконання ним трудового процесу. Цю справу ми висвітлимо, розглядаючи насамперед існуючі законодавні норми, а далі практику їх виконання та пристосування.

Совітське законодавство, яке має на увазі охорону праці в стислішому розумінні цього слова, не має якихсь більших відмін від західно-європейського. Воно містить звичайні з погляду західно-європейського робітничого права норми про те, що підприємства не можуть бути відкриті й пущені в рух без дозволу інспекції праці та органів санітарного й технічного догляду, що підприємства мусять уживати заходів для усунення чи змен-

*) Філіпов. Заробітна платня в кам'яновуг. промисловості. Віст. Стат. Укр. № 3, 1930.

шення шкідливих умов роботи, що робітники в відповідних виробництвах мусять бути забезпечені спецодягом або охоронним приладдям (окуляри, маски, респіратори, тощо). Для уявлення становища в цій справі більший інтерес уявляє не так ознайомлення з існуючими нормами, як з переведенням їх на практиці.

Відразу ж треба відзначити, що охорона безпеки праці на практиці не може похвалитися більшими досягненнями. На перешкоді стоять причини, зв'язані з обставинами подвійного характеру. Дуже значна частина промислових робітників зосереджена по закладах, побудованих за часів до-совітських, які до того ж більшовики одержали в зруйнованому в значній мірі вигляді після подій війни й революції. Перестарілість і зруйнованість підприємств ставить значні перешкоди улаштуванню їх відповідно до всіх вимог безпеки праці; це вимагає значніших коштів, які, при постійних грошових труднощах совієтського господарства, не завжди є до розпорядимості. З другого боку догляд за додержанням приписів про безпеку безпечности праці в совієтських умовах поставлений незадовільно. Цей догляд належить передовсім інспекторам праці. Інститут інспекції праці має в своїй структурі ту відмінність від подібного інституту в Західній Європі, що він виборний. Інспекторів праці вибирають ради професійних спілок і затверджують органи комісаріату праці. Інспекторів праці вибирали раніше що-року; в 1929 р. реченець уповноважень інспекторів праці продовжено на два роки. Для інституту інспекції праці протягом цілого ряду років була характеристичною плинність його складу, яка викликала в останньому часі спеціальні обіжники про те, щоб інспекторів праці без потреби не відкликувано з їх посад. Протягом цілого 1923 р., внаслідок перевиборів, відкликано 77,5% усіх інспекторів. У 1924 р. цей відсоток доходив до 35—40%^{*}). Часті зміни складу інспекції й невідповідність інспекторів утруднювали налагодження плянової роботи. Народний комісар праці В. Шмідт в одній із своїх статей^{**}) говорить, що інспектор праці здебільшого людина не досить письменна („недостаточно грамотный“). Оскільки державна промисловість провадиться на принципах господарського розрахунку, її господарський керівничий персонал ставить до поліпшення й розширення умов охорони праці як не вороже, то цілком байдуже. В умовах свого становища інспекція праці знаходиться у великій залежності від господарських органів державної промисловости. Становище інспектора праці в найбільш промисловому, з погляду контролю найвідповідальнішому районі — Донбасі — урядове джерело малює так: „Інспекція Донбасу знаходиться у цілком виключних умовах залежності від господарських органів... Дати квартиру (а квартири бувають добрі й погані), освітлення, воду, телефон, можливість для роз'їздів і багато інших дрібниць — все це залежить від господарників, з якими інспекції доводиться вести боротьбу, а ніколи й притягати до відповідальности за порушення законодавства, за недбайливість щодо оздоровлення умов праці. І природно, що господарські органи використовують своє становище для натиску на інспекцію з метою

^{*}) Некоторые итоги работы инспекторов труда на Украине. 1924 г. Вопр. Труда № 2, 1925 г.

^{**}) В. Шмидт. Сов. труд. зак. и очередные зад. нашей труд. пол. Вопр. Труда № 7—8, 1925 г.

зробити її менше вимогливою. Випадки виселення інспекторів із квартир, або перенесення їх на гірші в Донбасі не виїмкові й вищим партійним та професійним органам доводилось інколи втручатися, щоб не допустити виселення на вулицю. В результаті, як показують спостереження над діяльністю донецької інспекції, інспекція там менше вимагає, ніж по інших місцевостях, і неохоче ставить потрібні вимоги господарникам“. З наведеного уривку бачимо всю неавторитетність тамешної інспекції, а відсутність у неї належної підготовки робить наслідки охорони праці незадовільними. Становище в найвідповідальнішому з погляду охорони праці Донбасі в 1925 р. урядове джерело малює так*): „Досягнення щодо санітарно-гігієнічних і технічних умов праці в порівнянні з тим, що ще треба зробити для оздоровлення умов праці, просто таки нікчемні. Вони зникають у загальній невлаштованості наших підприємств і копалень, і нескоро ще наступить та хвиля, коли ми зможемо наші досягнення санітарно-технічного характеру розцінювати, як цілком реальний, помітний для робітників факт“. Як одну з причин, внаслідок якої поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці й техніки безпеки не посувається наперед, слід відмітити той факт, що підприємства на місцях не використовують тих кредитів, які призначаються на охорону праці. За даними Наркомпраці в першому півріччі 1929—30 р. використання асигновок на охорону праці було таке:**)

Союзна промисловість	20%
Республіканська промисловість	27,6%
Підприємства, що не входять у ВСНХ	5,6%
Місцева промисловість	20,5%

Незадовільний гігієнічно-санітарний стан промислових підприємств і невідповідне поставлення охорони безпеки праці виявляються в даних про зріст числа днів відпусток унаслідок тимчасової непрацездатності й числа випадків відпусток через тимчасову непрацездатність серед забезпечених. Відповідні дані такі:***)

Число днів тимчасової непрацездатності (виключаючи пологи) по територіальних касах забезпечення в УССР.

На сто забезпечених:

Абсолютні дані:	В ‰ до попереднього року:
1926/27 р. 866,4	88,1
1927/28 р. 922,0	106,4
1928/29 р. 971,3	105,3

Число випадків відпусток через тимчасову непрацездатність (виключаючи пологи) по територіальних касах УССР на 100 забезпечених:

Абсолютні дані:	В ‰ до попереднього року:
1926/27 р. 82,3	88,4
1927/28 р. 93,3	113,4
1928/29 р. 192,3	109,6

* * *

*) Мезенцев. Вопр. охр. труда в Донбасе. Вопр. Труда № 10, 1925.

**) Ком. 166 з 20. VI. 1930.

***) Вопросы труда в цифрах. Гострулиздат, 1930.

Вищеподані дані мають нам той стан промислового робітництва, в який совіське законодавство й совіська практика поставили робітника підчас трудового процесу. Доповнимо ще цей наш огляд коротким начерком організації забезпечення робітника тоді, коли він опиниться в умовах неможливості виконання праці, нарисом організації соціального забезпечення в УССР. При цьому нагадаємо, що справу організації забезпечення на випадок безробіття ми розглянули вище з иншого приводу.

Організація суспільного забезпечення на совіській Україні переходила цілий ряд етапів і сталою характеру не набрала й досі. Основні принципи суспільного забезпечення зазначила совіська влада в декреті 30 жовтня 1917 р. В ньому прокламувалось: а) поширення забезпечення на всіх без виїмки найманих трудящих і на всі роди втрати працездатности, а також на випадок безробіття; б) обтяження всіма видатками для забезпечення виключно підприємців; в) виплата повного заробітку на випадок утрати працездатности й безробіття; г) самоврядування забезпечених. Відповідно до цих принципів була збудована організація суспільного забезпечення в декретах совіської влади, виданих у кінці 1917 р., декретах про організацію забезпечення на випадок безробіття, хороби й про організаційну структуру органів для забезпечення. Фактично всі ці декрети в життя переведено в дуже обмеженому ступні. З початком доби військового комунізму заходи для організації суспільного забезпечення взяли цілком инший напрям. Декрет 31 жовтня 1918 р. замість суспільного забезпечення заводив суспільне піклування — всі трудящі мали бути на випадок утрати працездатности винагороджені не коштом підприємців, а коштом держави; органи суспільного піклування малося фінансувати з державного бюджету. З початком НЕП-у систему суспільного піклування зліквідовано й розпочато організацію системи суспільної безпеки, фінансовий бік якої побудовано на внесках підприємств; робітники-ж із своєї заробітної плати жадних внесків на користь органів суспільної безпеки не виплачують. Сівське законодавство знає такі роди допомог для забезпечення: а) лікарську допомогу; б) допомогу при тимчасовій утраті працездатности, при народженні дитини, смерті; в) грошову допомогу й уділення инших родів допомоги, що заступають грошові пенсії в випадках інвалідности і на випадок утрати (смерти або невідомої відсутности) голови родини. Про долю, якої зазнало безпека на випадок безробіття, ми говорили з иншої нагоди. Безпека на випадок інвалідности та на випадок старости, заведена в останніх роках, поширюється на обмежене коло трудящих і на обмежене число випадків. Закон знає повну й часткову безпеку. На робітників сезонних, тимчасових, сівсько-господарських, членів трудових артілів при виконанні артілля підрядних робіт не поширюється безпека на випадок інвалідности, безпека родин на випадок смерти голови родини, незв'язаної з найманою працею. В зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) з 20 жовтня 1930 р. і резолюцією V пленуму ВЦСПС в лютому 1931 р. законодавство про суспільну безпеку підлягло ґрунтовній перерібці. Найважливіші директиви для перерібки законодавства про суспільну безпеку, введені цими постановами, були такі: Допомоги внаслідок тимчасової непрацездатности мусять видаватися в різних розмірах залежно від приналежности забезпеченого до професійної спілки й часу праці в виробництві. Установи санітарного й гі-

гієнічного характеру, зорганізовані коштом органів суспільної безпеки (доми відпочинку, санаторії, дитячі сади, ясла) передовсім мусять бути призначені для використання членів професійних спілок та їх родин. Виплата пенсій на випадок інвалідності й старості має бути збудована так, щоб насамперед були забезпечені інтереси робітників найтяжчих, шкідливих і найважливіших виробництв.

Відповідно до цих указівок організація суспільної безпеки була змінена в новому статуті суспільної безпеки, затвердженому постановою ЦИК-а й СНК СРСР з 23 червня 1931 р.*).

Зміни в числах забезпечених по повному й частковому забезпеченню в територіальних касах забезпечення в УССР такі:*)

Абсолютні дані:		В ‰ до попереднього року:
1926/27 р.	1.577,0	110,0
1927/28 р.	1.696,3	105,1
1928/29 р.	1.857,2	108,9

Опріч того, певна частина працюючих в УССР була забезпечена в транспортних касах, незв'язаних із територією окремих республік.

Зміни в числах забезпечених по повному забезпеченню в територіальних касах забезпечення в УССР такі:

Абсолютні дані:		В ‰ до попереднього року:
1926/27 р.	1.451,2	100,7
1927/28 р.	1.549,7	111,3
1928/29 р.	1.696,7	129,6

Так само до цього треба булоб долучити певну частину працюючих в УССР, що забезпечені в транспортних касах.

Порівняння числа забезпечених по новому й частковому забезпеченню з числом осіб найманої праці вказує, що забезпечення не охоплює всіх працюючих.

У 1926 р. в УССР осіб у наймах рахувалося 2.019.591, у 1927 р. — 2.238.114*); тимчасом забезпечених у 1926/27 р. було 1.577.000, а в 1927 до 1928 р. — 1.696,3. Розбіжність між числами осіб найманої праці й числами забезпечених не можна пояснювати незарахуванням забезпечених у транспортних касах, бо кількість працюючих у транспорті й зв'язку в УССР в 1926 р. рівнялася 258.126, а в 1927 р. — 269.674 особам. Певне число працюючих, передовсім величезна частина сільсько-господарських робітників, стоїть поза межами організації суспільної безпеки. Сучасна тенденція в розвитку суспільної безпеки, як ми бачили вище, полягає в переведенні дальших обмежень в його організації.

* * *

На ґрунті змальованих нами умов твориться робітничий побут в УССР. Оскільки робітництво в умовах совіського режиму є упривілейованою групою, умови робітничого побуту на совіський Україні, зокрема для спеціально виділених категорій робітництва, сприятливіші, ніж для інших суспільних груп. Проте, коли брати це становище робітництва не в віднос-

*) Собр. зак. і распор. р.-кр. пр. СССР, 1931, № 417.

**) Вopr. труда в цифрах. Гострудизд. 1930.

них, а в абсолютних умовах, треба признати, що назагал умови робітничого побуту не виявляють хоч трохи значних досягнень. Спеціальне погіршення в життєвому рівні ми спостерігаємо з часу генеральної лінії.

Умови побуту в значній мірі характеризує структура бюджету. Використаємо отже дані з цього обсягу. Основним джерелом прибутків робітничої родини є заробітна плата голови родини. В зв'язку зі зростом добробуту робітничої родини зростає значіння заробітної плати голови родини в її загальному прибутковому бюджеті. За даними київських бюджетових дослідів 1913 р. заробітна плата голови родини становила 87,6% всіх прибутків. В бюджеті харківських робітників 1920 р. значіння її спало до 37%. За загально-українськими даними в листопаді 1922 р. заробітна плата голови родини в прибутковому бюджеті становила 84,4%, а за київськими даними з березня 1923 р. — 72,1%*). З переходом до НЕП-у значіння заробітної плати голови родини зростає і в листопаді 1927 р. ця плата становить 91,4%, падаючи в листопаді 1928 р. до 88,2%. З інших статей прибуткового бюджету треба відзначити: 1) Страхові допомоги; їх значіння в бюджеті становить в УССР в листопаді 1926 р. — 3,7%, в листопаді 1927 р. — 2,4%, в листопаді 1928 р. — 3,8%; 2) Інші прибутки членів родини. Ці прибутки складаються з заробітків членів родини. При обмеженості поширення жіночої праці й праці підлітків більшого значіння ця стаття бюджету набрати не може. В УССР в грудні 1922 р. вона становила 2,7%, в листопаді 1928 р. — 1,8%. 3) Прибутки від власного господарства. Роль цих прибутків в УССР оцінюється в 2,7% в листопаді 1923 р. і 1,8% в листопаді 1928 р. 4) Продаж річей і харчів. Це стаття прибуткового бюджету відігравала значнішу роль за часів військового комунізму й поволі знижується в роках НЕП-у; в бюджеті київських робітників у 1923 р. вона становила 6,1%, по УССР в листопаді 1927 р. знизилась до 0,8%, а в листопаді 1928 р. піднялась знову до 1,1%. Пересічний абсолютний розмір місячного бюджету робітничої родини в УССР мінявся так: грудень 1922 р. — 37,59 бюджет. карб., листопад 1923 р. — 40,75 бюджет. карб., листопад 1924 р. — 34,67 бюджет. карб., листопад 1925 р. — 80,84 черв. карб., листопад 1926 р. — 83,12 черв. карб., листопад 1927 р. — 89,13 черв. карб., листопад 1928 р. — 93,85 черв. карб.

Видатковий бюджет робітника в роках військового комунізму характеризується відсутністю можливості задоволення найелементарніших потреб. У харківських бюджетах 1920 р. видатки на харчі творять 72,5% всього бюджету. З початком НЕП-у структура видаткового робітничого бюджету набирає нормальнішого характеру. Видатки на харч, виростаючи абсолютно, становлять розмірно меншу частину видаткового бюджету. Більшу роль починають відігравати видатки на одягу, взуття, тощо, які були цілком занедбані за військового комунізму. Проте, видатки споживчого характеру творять у робітничому бюджеті весь час основну й рішачу частину. Конкретна структура видаткового робітничого бюджету така: видатки на помешкання по УССР в листопаді 1928 р. становили 12,8% всього видаткового бюджету. Видатки на харчування по окремих роках у робітничих

*) Н. Горелик и И. Липке. Киевский рабочий в 1923 г. Изд. Киев. Губпрофсовета, 1924.

Україна 1928, 1929.

бюджетах по УССР хитається від 48,9% в листопаді 1924 р. до 40,2% в листопаді 1922 р. В листопаді 1928 р. вони становлять 46,6%.

Поважну статтю в робітничих видаткових бюджетах творять видатки на одягу й туалет. Ця стаття особливо великого значіння набуває в перших роках НЕП-у, коли робітникам довелося поновлювати ті прогалини в своєму господарстві, які виникли в результаті примусового скорочення цих видатків і розпродажу річей за військового комунізму. Пізніше роля цих видатків у бюджеті зменшується. В листопаді 1928 р. видатки на одягу й туалет становлять по УССР 23,9% усього видаткового бюджету робітничої родини в той самий час, коли в грудні 1922 р. вони становили 30,6%, а в листопаді 1925 р. — 26,7%. Ці три статті видатків — квартира, харч і одежа — становлять величезну частину видатків робітничого бюджету. Коли додати до них ще видатки на господарські речі, вони становитимуть 87,8% усього видаткового бюджету по УССР у листопаді 1928 р. Таким чином структуру видаткового робітничого бюджету мусимо вважати за дуже елементарну й примітивну. Серед інших категорій видатків звертає увагу низький відсоток видатків на гігієну (0,6% у листопаді 1928 р.) і на культурно-освітні потреби (2,0% у листопаді 1928 р.). Абсолютні розміри видаткових бюджетів такі: грудень 1922 р. — 39,03 бюдж. карб., листопад 1923 р. — 39,11 бюдж. карб.; листопад 1924 р. — 41,07 бюдж. карб.; листопад 1925 р. — 86,22 черв. карб.; листопад 1926 р. — 87,99 черв. карб.; листопад 1927 р. — 92,23 черв. карб.; листопад 1928 р. — 102,30 черв. карб. Коли порівняємо абсолютні розміри прибуткового й видаткового бюджету, мусимо ствердити, що видатки завжди перевищують прибутки: робітничий бюджет є отже дефіцитовий і зводиться лише завдяки кредитуванню. Треба мати на увазі, що подані дані відносяться лише до пересічного бюджету робітника. А ми знаємо, що робітництво розбивається на ряд категорій. Склад бюджету нижчих категорій робітників, само собою, ще елементарніший, ніж пересічний.

Подавши загальну характеристику робітничого бюджету, спинимось на якісній характеристиці окремих видатків робітників, наскільки вона малює робітничий побут.

Переглядаючи норми споживання окремих продуктів і товарів робітничих родин, мусимо ствердити, що вони не свідчать про існування більшого добробуту. Віджива серед робітників дуже одноманітна; головні складові частини її — хліб, мясо, картопля. Такі продукти, як молоко, яйця, цукор, відіграють у відживі підрядну ролю. Певним поступом можна булоб уважати здобуття пшеничним хлібом поважного місця між продуктами споживання робітника, але від 1928 р. він свою ролю тратить — його заступає хліб мішаний. Споживання мануфактурних товарів і взуття характеризується дуже низькими нормами.

Рік 1927 у відживі робітників був останнім роком, коли вона була задовільна. Від 1928 р. почалося погіршення в цій ділянці, що тягнеться й досі. Ліквідація приватної торгівлі, заведення карткової системи й перехід на організоване державно-кооперативне постачання з його постійними перебоями, поширення черг — усі ці причини привели до значного погіршення відживи робітників. Зріст товарового голоду вплинув на погіршення умов одержання робітниками мануфактурних товарів і взуття. Виділення

серед робітників цілої низки нових упривілейованих категорій (ударники, учасники соцзмагань, робітники підприємств ударного значіння) збільшило ті різниці, які існують в умовах постачання для окремих груп робітників. З часу генеральної лінії панує тенденція цілком реорганізувати уклад хатнього господарства робітників шляхом збільшення ролі громадського відживлення. На організацію громадського відживлення, на влаштування фабрик-кухонь асигнується великі кошти. Проте ті численні відомості, що їх подає совітська преса про функціонування громадських їдалень, свідчать про те, що справа ця зорганізована незадовільно. Маємо постійно відомості, що обіди в громадських кухнях несмачні й непоживні, часто приготовані з зіпсутих продуктів, що в їдальнях панує бруд, черги, тощо.

Переходимо до характеристики житлових умов робітника в УССР. Для розв'язання житлової проблеми й полегшення житлової скрути, неминучої після років війни й революції, совітська влада на Україні вживала різних заходів. Одним із перших кроків совітської влади в цій справі була націоналізація будинків і заходи для рівномірного розподілу житлової площі. Пізніше визнано за необхідне приступити до нового житлового будівництва, при чому один час ці заходи йшли в напрямі підтримки приватного робітничого будівництва. З часу генеральної лінії розв'язку проблеми нового житлового будівництва скермовано передовсім по лінії будівництва усуспільненим сектором. З заходів по цій лінії відмітимо затверджену 30 січня 1929 р. ЦИК-ом і СНК СРСР уставу про утворення спеціальних капіталів і фондів для робітничого будівництва. Ці фонди утворюються шляхом спеціальних асигновок по загально-союзному й місцевому бюджету; на цей фонд ідуть відрахування на робітниче будівництво з фонду поліпшення робітничого побуту*), відрахування з чистого прибутку Держстраху СРСР, набавки на внески для суспільного забезпечення й на арендну плату. З цих капіталів і фондів мають видаватися довгореченцеві позички на будову й ремонт робітничих помешкань виконкомам, будівельним товариствам і окремим робітникам. При будівництві робітничих помешкань установлено ряд пільг податкового характеру, при перевозах, при приділенні лісових ділянок і землі для будови.

Житлова скрута й будівництво промислових підприємств у місцях, віддалених від людських осель, викликали потребу будови тимчасових помешкань для різних груп робітників. Будівництво такого роду помешкань регулюється низкою постанов совітських адміністративних чинників (обов'язкова постанова НКП з 24 серпня 1927 р., правила про будівництво тимчасових помешкань для будівельних робітників, видані НКП СРСР 7 липня 1928 р., для робітників при здобуванні торфу, — видані НКП СРСР 9. X. 1928 р., для робітників на заготівлях лісу й сплавних роботах, — видані НКП СРСР 29 березня 1928 р.)**). Всі ці постанови мають на увазі будову тимчасових помешкань касарняного типу. Характеристичне, що ті вимоги,

*) Фонд цей утворено постановою ЦИК-а й СНК СРСР 27 червня 1928 р. Фонд утворюється шляхом відрахувань від чистого зиску підприємств: від 75—85% фонду обертається на потреби робітничого будівництва; решта на культурно-побутові потреби робітників (улаштування й удержання установ для охорони дітей, їдалень, чаєнь, бібліотек, клубів, лазень, тощо).

**) Е. Данилова. Действ. закон. о труде.

що їх ставляють ці правила для помешкань робітників різних категорій, різні; вони зменшують ці вимоги для робітників менш упривілейованих груп. Робітникам на лісозаготівлях мусять улаштувати помешкання підприємці тоді, коли лісозаготівлі знаходяться за шість кілометрів від людських осель, для інших категорій робітників ця віддаля зменшується до трьох кілометрів. У правилах про помешкання для робітників на лісозаготівлях нема згадки про необхідність для кожного робітника окремої постелі (тапчана). Помешкання для будівельних робітників можуть бути улаштовані в землянках.

Наслідки житлової політики совітської влади ілюструються нижченаведеними даними*).

Мешкальні будівлі, заново поставлені, добудовані й відбудовані в УССР в 1923—1926 рр.:

	Число будівель	Житл. площа	В них мешканців
Державні	5.222	515.906	86.504
Кооперативні . .	269	35.734	4.559
Приватні	26.071	712.247	134.311
Разом	31.563	1,263.887	225.374

Характеристичне, що протягом усіх цих чотирьох років будівництво відбувалося передовсім із приватної ініціативи, а не заходами державної влади. В останніх роках відносини в цій справі змінилися.

Характеристику житлових умов, що існували за переписом 1926 р., дає така таблиця:*)

*) Україна. 1928.

Групи міських селищ	Число мешк. будинків	Крім того зруйн. й недобуд.	Мешкальна площа на 1 людину (кв. метр.)	Загальна житл. пл. в зайн. кват. (кв. метр.)	Г у р т о ж и т к и			
					Число гуртожит.	Число мешканців у них	Мешкальна площа на 1 людина (кв. метр.)	Загальна площа (кв. метр.)
Разом по УССР .	574.476	28.830	5,8	29.179,0	5.342	319.984	5,4	1.717,0
а) Державні . .	115.038	6.339	6,5	12.636,0	5.173	315.544	5,4	1.699,0
б) Кооперативні .	1.026	76	7,0	132,9	12	614	7,7	4,8
в) Приватні . .	458.412	22.415	5,4	16.408,0	157	9.826	3,5	13,2
Міста з числом меш- канців понад 100 тис.	114.567	8.355	6,5	10.838,5	1.340	106.988	6,9	740,7
а) Державні . .	36.454	2.999	7,3	7.011,9	1.308	105.298	7,0	734,4
б) Кооперативні .	396	34	7,3	88,0	5	454	8,5	3,8
в) Приватні . .	77.717	5.322	5,3	3.738,6	27	1.236	2,0	2,5
Міста з числом мен- шканців 50 — 100 тис.	63.603	3.291	5,6	3.270,8	693	55.098	4,3	234,8
а) Державні . .	15.503	727	6,1	1.445,8	668	54.441	4,3	233,3
б) Кооперативні .	95	1	6,9	10,6	—	—	—	—
в) Приватні . .	47.905	2.563	5,2	1.815,0	25	657	2,3	1,5

Пізніші дані не свідчать про зменшення житлової скрути. Це стає зрозумілим, коли прийняти на увагу, що в зв'язку з здійсненням п'ятилітки мав місце дуже інтенсивний зріст міського населення. В постанові 3 сесії ВУЦИК XII скликання про комунальне господарство УРСР наводяться такі дані щодо зросту міської людності на Україні:*) за останні три роки міська людність на Україні зросла на 21%: з 5.420,0 тис. чол. 1927 р. до 6.363,0 тис. 1931 р.; зокрема в Донбасі з 851,0 тис. до 1.920,6 тис.; у Харкові з 417,0 до 600,0 тис.; у Дніпропетровську з 232,0 тис. до 322,0 тис.; у Сталіноному з 104,9 тис. до 260,0 тис. Робітнича людність Харкова в 1931 р. становила 228,5 тис. проти 120,1 тис. 1928 р., в Сталіноному 136,0 тис. проти 60,4 тис.

На перше січня 1930 р. житловий фонд у 402 міських селищах УРСР становив 33.382 тис. кв. метр., у тому пореволюційного будівництва 4.680 тис. кв. метр.**). Розміри житлової площі на душу населення в кв. метрах були такі:

	1. I. 1927	1. I. 1928	1. I. 1929	1. I. 1930
Робітники	4,9	5,0	5,1	5,0
Уся людність . . .	5,7	5,6	5,4	5,3
Службовці	7,2	7,2	6,8	6,3

Пересічні норми житлової площі на душу людності по окремих пунктах і районах були такі (кв. метр.):

	1. I. 1927	1. I. 1930
Донбас	4,6	4,2
Дніпропетр. пром. район	5,6	5,0
Харків	5,7	6,1

Житлова площа в Донбасі на одну душу робітничої людності мінчалася так (кв. метр.):

1. I. 1927	1. I. 1928	1. I. 1929	1. I. 1930
4,1	4,0	3,9	3,8

На житлове будівництво за рр. 1929 та 1930 витрачено 270 міль. крб.; у 1931 р. на ту саму ціль призначено 266,9 міль. крб. На ці кошти передбачалося збудувати понад 2,773 тис. кв. метр. нової житло-площі; з них понад 2 міль. кв. метр. у Донбасі. Проте програма цього будівництва була виконана не цілком. У Донбасі на 10 вересня 1931 р. програма щодо кам'яного будівництва була виконана лише приблизно на 50%, а по лінії стапартного державного будівництва — коло 7—8%. Недовиконується план житлового будівництва й по інших містах і районах***).

В попередньому викладі ми розглянули як законодавні заходи, так і практику совітської влади, які мають на увазі поліпшення становища

*) Збірн. зак. і розпор. р.-с. ур. Укр. 1931. № 38.

**) І. Каплунов і Д. Букштейн. Житлові умови міського пролет. УССР. Віст. Ст. Укр. 1930. № 6.

***). В. Кузьменко. Про розвиток міського господарства України. Більш. України. № 16, 1931.

робітничої класи. Природнім, здавалося, булоб, після наведення всіх цих даних, поставити питання про ті загальні наслідки, що їх досягла совіська влада в цій ділянці. Проте, ми мусимо відмовитися від поставлення цього питання. Встановлювати загальні наслідки й загальні досягнення можна лише тоді, коли існує певне мірило для порівняння. Думаємо, що такого мірила нема і що знайти його не можна. Не можна встановлювати загальні наслідки й загальні досягнення совіської політики, скерованої на поліпшення становища робітництва, порівнюючи відносини, які існують на Україні, з сучасними західньо-європейськими відносинами — западто відмінний тут і там увесь уклад життя. Так само недоцільно вияснити загальні наслідки й загальні досягнення совіської політики, порівнюючи сучасне становище робітництва з становищем довоєнним. Порівняння такого роду не може дати матеріялу для якихсь ширших і цікавіших висновків. Рік 1913 від сучасної доби відділяє період 18 років, за яких Україна пережила стільки змін, що 1913 рік став для широких мас населення лише голою історичною датою, зокрема для робітництва, де переважають молодші річники. Отже, вияснити загальні наслідки й загальні досягнення совіської політики в обсягу поліпшення становища робітничої класи шляхом порівняння сучасного становища з становищем передвоєнним булоб лише виправою стисло статистичного характеру, на якій не можуть бути побудовані жадні висновки соціально-політичного чи соціально-економічного порядку.

* * *

Згідно з пляном, що його ми намітили на початку цього розділу, на огляд совіської робітничої політики мав поділятися на дві частини. Насамперед ми мали на увазі розглянути ті заходи совіської влади, що ставляли своєю ціллю визначити й урегулювати становище самої робітничої класи — це завдання виконали ми на попередніх сторінках нашої роботи. В другу чергу, згідно з нашим пляном, ми маємо спинитися на аналізі загальної совіської господарської політики, виділивши з неї ті заходи, які мають сприяти переходові до складу робітництва певних елементів із непродуктивних суспільних груп і які ставлять своєю ціллю такий перехід уможливити й полегшити. В звязку з цим ми спинимо нашу увагу на трьох проблемах совіської господарської політики в тих її частинах, які мають відношення до поставлених нами завдань.

Основним кадром, з якого рекрутується робоча сила в УССР, є селянство. Тимто розгляд совіської аграрної політики, наскільки вона своїми заходами сприяє чи стримує відхід зайвої хліборобської людности до промислової праці, дає основний матеріал для виявлення напрямку процесу припливу нових кадрів до складу робітництва й ступня його інтенсивности.

Розгляд промислової совіської політики, конкретно — розгляд програми індустріялізації, яка є її основною базою, дає нам матеріал для вияснення питання, наскільки совіська влада в своїх заходах зважає на необхідність створення можливостей для прийняття нових кадрів, їх підготовки та їх закріплення за промисловістю.

УССР у своєму недавньому минулому не була в вистарчальній мірі забезпечена кадрами власної робочої сили; в великій мірі вона мусіла використовувати зайшлих робітників. З погляду наших національно-держав-

них інтересів необхідно виділити ті заходи господарської політики совітської влади, які тим чи иным способом торкалися справи забезпечення УССР місцевими кадрами робочої сили постійного складу.

Як ми знаємо, дореволюційний уклад нашого сільського господарства характеризувався наявністю в ньому значних запасів зайвої робочої сили. гочніше наявністю аграрного перенаселення, передовсім на Правобережжі й Лівобережжі. Але разом у тенденціях розвитку нашого сільського господарства існували тоді обставини, які сприяли, хоч із певними труднощами й перебоями, розв'язці питання про зайві запаси робочої сили. Загальний уклад нашого сільського господарства мав тоді виразний торговельний і капіталістичний характер. Земельне й селянське законодавство після 1905 р. цей процес охоплення капіталізмом нашого сільського господарства в його селянській частині поширило й поглибило. На ґрунті розвитку капіталізму в сільському господарстві України — коли минути певні труднощі й перебої в розвитку цього процесу — намічалися певні тенденції й можливості, які творили підстави коли не для розв'язки, то для полегшення становища щодо лишків робочої сили на селі. Набуття сільським господарством торговельного характеру створило підставу для його інтенсифікації. Це до певної міри викликало зріст попиту на робочі руки й збільшення використання робочих сил у самому сільському господарстві. З другого боку набуття сільським господарством торговельного характеру й утрата ним споживчих рис сприяла, так би мовити, самоозначенню зайвих робочих сил у сільському господарстві. Для певних верств селянства ставала ясною безвиглядність для них скріплення свого господарського становища на селі й необхідність шукати нових шляхів; коли певна частина селянства шукала цього виходу в переселенні, то друга бачила його у відході до міст, до промисловости. Процес відходу до промисловости з початком дев'ятисотих років починав набувати інтенсивнішого характеру.

В результаті совітської аграрної реформи й совітської сільсько-господарської політики в цьому передреволюційному укладі сільського господарства зайшов цілий ряд змін. Земельна совітська реформа після ряду вагань і відхилів вилилась, як відомо, в „уравнительный“ розподіл землі; большевики перевели в життя земельну програму с-рів, проти якої вони свого часу провадили таку завзяту боротьбу. Наслідком цього була ліквідація як поміщицьких, так і селянських господарств капіталістичного типу, а тим самим звільнення тих кадрів робітничої сили, які в них мали працю. Відкриваючи доступ до землі, совітська земельна реформа дала можливість певного збільшення селянського землеволодіння серед малоземельних груп і створення нових господарств для безземельних; ці безземельні рекрутувалися почасти з тих елементів селянства, що були зайняті в сільсько-господарських підприємствах, а почасти також і з тих, які вже були втрачені зв'язок не лише з землею, але й з сільським господарством. Ми маємо величезне збільшення сільсько-господарських підприємств при одночасному зменшенню їх пересічного розміру. В 1925 р. кількість господарств становила 4,963.3 тис. по УССР, тимчасом, коли в 1916 р. ця кількість селянських господарств у 9 українських губерніях становила коло 3.948.2 тис. Розподіл господарств в УССР за польовими засівами в 1924 р. був такий: до 4 десятин — 71,2%, від 4 до 9 дес. 22,8%, понад 9 десятин — 6,0%.

Натомісць розподіл господарств дореволюційних часів був такий: з господарств на надільній землі в 1905 р. в 9 українських губерніях було розмірами до 5 десятин — 41,2%, від 5 до 10 десятин — 39,4%, більш 10 дес. — 16,4%. Відкриття доступу до землі й створення цілої низки нових дрібних господарств дало змогу вернутися до землі певній частині тих робітників, які вже були від неї відірвані; таким чином кількість зайвої робочої сили на селі зросла. За часів військового комунізму мала місце в широких розмірах утеча робітників із промислових осередків на село. Свою роль тут відігравав страшний харчовий стан міст і низькі розміри заробітної плати, що виплачувалася в падаючій валюті. Але безумовно своє значіння мала тут і земельна реформа, яка відкрила можливість для тих робітників, зв'язок із землею яких був перед тим мінімальний, знайти на селі джерела для існування.

Внаслідок земельної реформи був створений кадр нових дрібних господарств. Заможніші й міцніші селянські господарства втратили частину своєї землі, почасти реманенту, коней і худоби. Великі поміщицькі господарства, ступінь інтенсивності яких, назагал беручи, був вищий від селянських, були зліквідовані. Це спричинило зменшення торговельного характеру нашого сільського господарства й зріст у ньому споживчого ухилу при загальному зменшенні його інтенсивності.

Совітська політика сприяла задержанню й збільшенню споживчого характеру нашого сільського господарства. При наявності в цій політиці певних вагань, які часом приводили до зменшення тиску на заможні господарства, основна лінія цієї політики вела до заходів такого порядку, які збільшували й інтенсифікували цей споживчий характер. Політика цін на сільсько-господарську сировину й збіжжя, й політика державних хлібозаготівель не створювала для селянства імпульсу до поширення господарств за споживчі межі. Система оподаткування й кредиту була скермована проти заможних господарств, виразно натомісць протегуючи малозаможницькі й незаможницькі господарства яскраво споживчого типу. Перешкоди щодо аренди землі, щодо наймання робочої сили, позбавлення громадських і політичних прав заможних господарів — усе це довершувало ті труднощі, з якими стикався сільський господар у своїх бажаннях вийти за межі господарства споживчого типу.

В результаті цього ті процеси, які мали місце в передреволюційному часі й які сприяли виділенню на селі зайвої робочої сили, значно ослабли, коли не спинилися зовсім. Той процес визволення зайвої робочої сили на селі, який усе яскравіше виявлявся в зв'язку з набуттям селянським господарством торговельного характеру, при перетворенні його в господарство споживчого типу в своєму розвитку спинився. Зайва робоча сила на селі, яка далі існувала там у кільсальних розмірах, здебільшого перейшла в зв'язаний стан. Вона виділялася лише в тій обмеженій мірі, в якій село не давало можливості вижити й прохарчуватись.

Довший час совітська влада не почувала більших незручностей у зв'язку з слабшим припливом із сел робочої сили. Ми бачили, що внаслідок руйни промисловості, не зважаючи на відхід частини робітників із промислових осередків на села, серед міських робітничих кадрів був досить значний контингент безробітних. Ми бачили, що цей контингент особливо

збільшувався в зв'язку з неможливістю використати для праці жінок і підлітків. Через те навіть обмежений приплив робочої сили з сел видавався для совітської влади значним і вона розпочала цілий ряд заходів, щоб і цей приплив ще більше зменшити й обмежити; вище ми підкреслювали ті перепони, які робилися при реєстрації безробітних, що прибували з сел.

Совітська політика легковажила чи вірніше зовсім відкидала моменти приватно-господарського інтересу, який міг би створити нормальну основу для поширення сільського господарства за споживчі межі. Проте, потреба такого поширення при загальних концепціях совітської господарської політики існувала. Що виразніше совітська влада ставала на ґрунт форсування розвитку промисловості, то більше значіння набирало для неї питання про збільшення тої кількості збіжжя й сільсько-господарської сировини, які вона одержувала з села. Спроби збільшити цю кількість відповідно до потреб совітської влади при захованні індивідуального селянського господарства дали цілком незадовільні й марні наслідки. Це послужило основним імпульсом до зміни сільсько-господарської політики, до вступу на шлях колективізації, яка була переведена з початком реалізації п'ятилітнього плану. Питання про потребу нових кадрів робочої сили в цій зміні відігравало цілком підрядну й другорядну роль.

Процес колективізації в тих формах, в яких він переводився в УРСР, з одного боку мав своїм наслідком збільшення кадрів зайвої робочої сили на селі, з другого боку зріст її зв'язаності з сільським господарством. Колективізація здійснювалася поруч із переведенням тракторизації й механізації сільського господарства. Хоча заходи в цій справі в зв'язку з низьким технічним розвитком країни не могли досягнути тих розмірів, в яких проєктувала їх совітська влада, проте мусіли вони мати своїм наслідком певне зменшення робочих рук: праця робітників заступалася працею машин. З другого боку програма здійснення колективізації на Україні мала передовсім зерновий напрям. Ті обставини, в яких колективізація переводилася, викликали величезне зменшення коней, худоби, всякої скотини взагалі. Певна частина робочої сили, яка знаходила своє використання в плеканні домашніх тварин, тепер не могла знайти вжитку й стала зайвою. Проте ті кадри зайвої робочої сили, що звільнилися в зв'язку з обставинами, при яких переводилася колективізація, опинилися в зв'язаному стані. Зайва робоча сила купчилася в колхозах. Розпорядження своїми робочими руками в значній мірі знаходилося там поза волею кожного окремого робітника. Совітська практика знає цілий ряд випадків боротьби проти незорганізованого відходу робочої сили, навіть випадки припинення й заборони такого відходу в окремих колхозах. З другого боку сама приналежність до колхозів у тому їх стані, в якому вони знаходилися до останнього часу, не завжди в окремих робітників створювала імпульс до переходу до промислової праці. Споживчі тенденції, виплекані совітською політикою в індивідуальному селянському господарстві, були перенесені в колхози. Що більше, ґрунт для розвитку цих тенденцій в умовах колхозного господарства був ще значніший, ніж в індивідуальних селянських господарствах навіть при тих умовах, в які поставила їх совітська влада. Мінімальне зацікавлення наслідками хозяйнування в колхозах для окремих його членів, переконання, що колхоз при всяких умовах мусить харчувати своїх членів — все це в кол-

хозних господарствах створювало настрої, які для окремих членів колхозів хоч їх праця в колхозі використовувалася лише частинно, не завжди викликали активне бажання залишити колхоз і перейти до промислової праці.

Пятилітній господарський плян різким способом змінив те становище щодо потреб у нових кадрах робочої сили, яке було до того часу. Попит на робочу силу в зв'язку з новим капітальним будівництвом у зв'язку з високими темпами розвитку промисловості зріс у роках пятилітки в значніших розмірах, ніж перед тим. Самоплив не міг задовольнити потреб. Не міг задовольнити, не зважаючи на існування значних кадрів безробітних. По своєму складу за статтю й віком і за родом кваліфікацій безробітні лише в обмеженій мірі відповідали тим потребам, що виникли в зв'язку з пятилітнім пляном. Питання про нові кадри робітників стало на порядок денний із надзвичайною гостротою. Воно було розв'язане тим способом, який відповідав становищу на селі, головному джерелі нових кадрів, і зв'язаному станом робочих сил, що там знаходилися*). Замість самопливу робочих сил висувається на перший плян їх вербування, замість політики регулювання — політика плянування. Система вербування поширюється й удосконалюється тим способом, що окремі підприємства чи окремі об'єднання підприємств визначають потрібне їм число робітників; для них призначається окремі райони, де має бути набране зазначене число робітників. В кожному районі призначене до набору число робітників розподіляється по окремих місцевостях і по окремих колхозах. Кожний колхоз повинен мати потрібне число робітників. Існуюча нині система в значному ступні нагадує ту систему набору робочої сили, яка існувала в кріпацькому господарстві. Треба ствердити, що ця система єдиний вихід при тій зв'язаності зайвої робочої сили, яка настала з введенням колективізації. При існуючій кризі робочої сили за теперішніх відносин це питання могло бути розв'язане лише тим способом, як розв'язала його совітська влада.

Рівнобіжно з цим питання про нові кадри розв'язується ще другим шляхом, де момент примусу виявляється вже в цілком голій і неприкритій формі. Як засіб кари — судової й адміністративної — щораз більше висувається примусові роботи.

Скільки можна судити з тих дуже скупих відомостей, які подає в цій справі совітська література, головною галуззю народного господарства, де вживання примусової праці набирає найбільшої ролі, є лісозаготовочні роботи на півночі Росії й на Сибіру. Та хвиля репресій, що прокотилася по Україні в зв'язку з переведенням колективізації, дала дуже значний контингент робочої сили для примусових робіт усякого роду. Таким чином совітська влада, в результаті своєї політики на селі зв'язавши існуючі там

*) Треба відмітити, що на шлях використання села, як основного джерела нових кадрів робочої сили, совітська влада стала з очевидною неохотою, яка впливала з її загальних ідеологічних позицій. У постановках про забезпечку промисловості новими кадрами робочої сили ми раз-у-раз знаходимо згадки про необхідність забезпечити при комплектуванні нових кадрів „утворення серед них міцних пролетарських осередків, як із класово-свідомих робітників, з довгим виробничим стажем, так і з культурно й технічно розвиненої робітничої молоді, що здобула спеціальну підготовку". (Постанова СНК СРСР з 11 січня 1930. — Собр. зак. и расп. р.-кр. прав. СССР. 1930, № 3). Пізніше ми на підставі цифр доведемо, що це бажання створити серед нових кадрів значніші робітничі прошарки дало мінімальні результати.

запаси робочої сили, поставивши сільське господарство в умови, при яких виділення зайвої робочої сили шляхом органічним стало в високій мірі утрудненим, якщо не неможливим цілком, мусіла для їх здобуття й вияву стати на шлях заходів механічного порядку. Політика мілітаризації праці, так само збудована на примусі, що мала місце за військового комунізму, тепер, у добі п'ятилітки й колективізації відживає знову в трохи змінених формах.

Ми зазначили, що політика такого роду при теперішніх умовах є льогічним продовженням і висновком із політики колективізації й що вона неминуха. Розуміється, неминучість такого роду заходів ще зовсім не означає їх господарської доцільності. Думаємо, що теза науки народного господарства про вищу продукційність вільної праці в порівнянні з працею примусовою задержує своє значіння й свою силу також і в умовах совітської регульованої господарки.

Проте наш огляд був би неповний, якби ми обмежили його лише розглядом заходів, що торкаються самого сільсько-господарського виробництва.

Коли обставини продукційного порядку при сучасній совітській сільсько-господарській політиці впливають так, що звязують зайві запаси робочої сили в сільському господарстві, ряд заходів загальної совітської політики створює серед певних шарів селянства бажання залишити село й перейти до промислової праці. На деяких із цих заходів ми спинялися побіжно вже вище; отже де в чому нам доведеться повторюватися. Суть совітської промислової системи полягає в змаганні поставити робітника в упривілежоване становище під усіма оглядами. Тому становище робітника під багатьма оглядами забезпеченіше й привабливіше, ніж становище інших суспільних груп, зокрема селянина. Коли ті більші політичні права, які має робітник у порівнянні з селянином у совітській практиці як для одного, так і для другого є в значній мірі фікцією, то в кожному разі правне становище робітника більш забезпечене, ніж становище селянина. В кращому становищі робітник у порівнянні з селянином щодо використання прав на освіту. В кращому становищі знаходиться робітництво в порівнянні з селянством щодо можливостей одержання продуктів, фабричних виробів. Загальний життєвий рівень робітника вищий, ніж селянина. А найголовніше, для робітника відкриті можливості піднести свій життєвий рівень, тимчасом, як для селянина потрібне для піднесення життєвого рівня поширення господарства створює для нього небезпеку бути зарахованим до куркулів. Усі ці заходи загальної політики можуть творити серед певних шарів селянства певний імпульс залишати село й тікати до промисловості. Ці причини мусіли, очевидно, відігравати меншу роль в останніх двох-трьох роках, коли становище робітників почало погіршуватись

* * *

Використання існуючих кадрів робочої сили, їх підготовка, розподіл по окремих галузях і районах тісно звязані з програмою тої промислової політики, яку має реалізувати влада.

Само собою, при будові програми промислової політики не можна виходити як з одної основної підстави лише з бази робочої сили, існуючої для використання чи можливої до використання. Вихідні точки програм

промислової політики неминуче будуть ширші й численніші. Проте будувати програму промислової політики, цілком не беручи під увагу моменту робочої сили, неможливо, оскільки мається на увазі збудувати програму господарськи доцільну. Робоча сила є неминучий складовий елемент кожного виробництва, й справа робочої сили повинна бути взята на увагу при будівництві кожної програми промислової політики.

Природно, що програма промислової політики совітської влади не могла бути збудована в перших роках її існування. Тоді перед владою стояли в обсягу промисловости елементарні завдання заховання промисловости з тією структурою, яку влада перейняла, й її відбудова. Плану промислової політики в розумінні ширше розробленої системи для переведення її в життя не існувало в цих перших роках, якщо не рахувати плану електрифікації, зреалізованого в дуже незначних розмірах. Питання загального плану, загальних завдань промислової політики стало на порядок денний тоді, коли відбудова народного господарства до довоєнних розмірів в основних галузях була признана закінченою. Це сталося в часі XIV партійного з'їзду ВКП(б), який відбувся в грудні 1925 р. Прийняття загального плану промислової політики на XIV з'їзді, яке вилилося в ухвалення програми індустріялізації, стоїть у звязку з загальними ідеологічними концепціями, на яких стояла в тому часі совітська влада. Признавався тоді факт часткової стабілізації капіталізму в Європі й Америці. У протизв'язку цьому висунуто теорію про можливість будівництва соціалізму в одній країні, якою й мала бути ССРСР. Хід міркувань був такий: оскільки ССРСР знаходиться в капіталістичному оточенні, то їй треба, щоб вона не обернулася в додаток до світової капіталістичної системи, зробитися країною економічно самостійною, треба змагати до максимального поширення своєї промисловости. Отже треба допомагати розвитку промисловості в якнайшвидшому темпі, більш, ніж розвитку інших галузей народного господарства. З другого боку, щоб досягти економічної самостійности, щоб унезалежити себе від капіталістичного оточення, треба розвиток промисловости скермувати передовсім у напрямі розвитку тих галузей продукції, які виробляють засоби виробництва, а не засоби споживання. Програма індустріялізації в тому розумінні, яке йому надав XIV з'їзд, — висунення на перший план економічної політики допомоги розвитку промисловости, передовсім розвитку галузей продукції, що виробляють засоби виробництва — з того часу аж досі є основною керівною лінією совітської політики. На цих підставах збудовано першу п'ятилітку; вони так само лежали в основі розроблених проєктів другої п'ятилітки, не зважаючи на заяви агітаційного характеру про те, що проєкти другої п'ятилітки беруть під увагу також потреби розвитку споживчих галузей промисловости.

Відповідно до цих загальних тез вироблено конкретний план розвитку промисловости УССР. При переведенні його в життя однобічний план розвитку промисловости, скермований на розвиток галузей, що виробляють засоби продукції, виявився ще виразніше. Характеристичний є територіальний розподіл виконання плану індустріялізації країни. Варіантом п'ятилітки, що його прийняв на весні 1929 р. з'їзд совітів, на нове капітальне будівництво було асигновано 1.680 міль. крб., з них на капітальне будівництво на Правобережжі малося вкласти лише 22.630 тис. крб. І всі проєкти

індустріялізації, і ціла практика їх виконання концентрують насадження промисловости в районі Донбасу й Криворіжжя, залишаючи без уваги решту України й спеціально Правобережжя.

Цей напрям промислової політики мав такі наслідки. Раптове й різке піднесення темпу промислового розвитку мусіло викликати гостру потребу робочої сили. Як ми знаємо, структура розподілу окремих галузів у тій її формі, в якій вона склалася в передвоєнних часах, перечила цілком виразно прийнятій лінії промислової політики: на Україні були заступлені значніше галузі виробництва, що постачають засоби споживання, в них мався більший контингент підготованих робочих сил. Зосередження уваги на розвитку галузів промисловости, що виробляють засоби продукції, мусіло зробити особливо гострою недостачу робочих сил. З другого боку, ця гострота мусіла збільшуватися ще тому, що в плані розвитку промисловости висунуто завдання передусім індустріялізації Степової України з поминенням інших частин української території. А саме Степова Україна мала найменші запаси робочої сили; саме там навіть сільське господарство відчувало недостачу робочих рук. Тимчасом інші частини української території, зокрема Правобережжя, мали значні залишки робочої сили в сільському господарстві. Опріч того певні кадри робочої сили малися там у розмірно розвиненому ремісництві й хатній промисловості. З огляду на всі ці обставини питання про підготовку нових кадрів для української промисловости, в зв'язку з виконанням наміченої лінії промислової політики, мусіло стати дуже пекучим.

Для поладження цієї справи совітська політика вживала й вживає найрізноманітніших заходів. Виділимо насамперед ті заходи, що мали розв'язати питання про нові кадри, так би мовити, негативним шляхом: заходи, які мали на увазі зменшити потребу в нових кадрах шляхом доцільнішого й економнішого використання існуючих кадрів. Через цілу історію здійснення програми індустрілізації проходить червоною ниткою намагання піднести продукційність праці окремих робітників, піднести дисципліну, зменшити прогули, знизити плинність робітників, тощо. Робиться заходи поширити вживання машинових праці. Для досягнення від існуючих кадрів робітників якнайбільшого господарського ефекту заводиться на підприємствах єдиноначальність, провадиться жорстока боротьба з прогульниками, заводиться самозакріплення робітників на певні реченці, найчастіше до кінця п'ятилітки, організується соцзмагання й ударні бригади й провадиться боротьба із зрівнялівкою й з неосібкою. З другого боку плани визнають межі для кількості робітників, для загальної суми видатків на робітничу плату. Думаємо, що найкраще успішність цих заходів характеризують загальні наслідки. Кількість робітників регулярно протягом цілої п'ятилітки зростала значніше, ніж мали це на увазі планові передбачення. Так само вище передбачень зростали видатки на заробітну плату. Зниження собівартости промислових виробів, яка відбиває збільшення продукційности праці робітників протягом 1929, 1930 і 1931 рр., було значно нижче від планових передбачень*). В світлі цих загальних результатів треба признати, що

*) В доповіді наркома важкої промисловости Пятакова в квітні 1932 р. на IX з'їзді професійних спілок подані такі відомості про зміни в собівартості продуктів важкої совітської промисловости: в 1931 р. собівартість у важкій промисловості зросла в порівнянні з 1930 р. на 6%; найрізкіше збільшення собівартости має місце в найбільш працемістких

спроби обмежити число потрібних нових кадрів шляхом доцільнішого використання існуючих кадрів могли дати лише невеликі наслідки. Треба було звернути увагу на підготову й включення в виробництво нових робітничих кадрів.

При цьому основною частиною в заходах для підготовки кадрів в існуючих умовах могли й мусіли бути заходи, скермовані на підготову нових робочих сил із кадрів, які до того часу в промисловій праці не брали участі. Для здійснення плянів цього роду у п'ятилітці намічено певну програму. Намічено організацію цілої низки учбових закладів для підготовки нових кадрів робочої сили й підвищення кваліфікації старих робітників. Розвиток цієї сітки закладів подають такі числа:*)

Назва учбових закладів	15. XII. 1927		1. XII. 1929	
	установ	учнів	установ	учнів
Профшколи	576	62.820	626	73.797
Школи роб. молоді	212	24.645	205	25.860
Навчальні майстерні	30	2.505	36	3.140
Профкурси довгочеренцеві .	187	15.694	274	26.097
Профкурси коротчочеренцеві .	336	19.120	341	18.887
Разом	1341	124.784	1.482	147.787

Контрольними цифрами 1931 р. в УССР контингент учнів у школах типу ФЗУ-ів визначено в 280 тис. **), а в 1932 р. в 380 тис. ***).

У дальшому розвитку програм підготовки нових кадрів у 1930 р. приступлено до політехнізації нижчої школи. На 1. IV. 1931 р. плян політехнізації переведено в 77% усіх районів; число політехнізованих шкіл становило 2.357****). Поруч із підготовою нових кадрів у різного роду навчальних закладах цю підготову здійснюється й шляхом індивідуального, й шляхом бригадного навчання. Цю форму навчання тепер визнається невідповідною до вимог часу, й совітські кола визнають тепер необхідним приступити до її ліквідації.

Заходи совітської влади коло підготовки нових кадрів дали певний ефект, проте результат їх не був задовільний, коли взяти на увагу ті умови, що їх ставив розвиток промисловости. Фактична потреба в робітниках і фактичне збільшення їх числа були значно вищі тих цифр, які були визначені на початку п'ятилітки. За пляном ВСНХ УССР збільшення кількості робітників на прикінці п'ятилітки мало становити 177.000 осіб (не включаючи

гадузях. У кам'яновугільній промисловості собівартість протягом року піднялася на 30%, у здобутку терфту — на 28,5%, у залізнорудній — на 18%. За шість років від 1925/26 р. до 1931 р. собівартість вугля піднялася на 31%, собівартість гірничих металів на 12%. Дані доповіді подано в загально-союзному масштабі, але при значній питомій вазі в загально-союзній важкій промисловості української воли без жадного сумніву характеризують також і становище в УССР (За індустріалізацію, № 98. 1932).

*) Україна, 1929.

**) Зб. зак. і розп. р.-с. ур. Укр., 1931, № 5.

***)) Тамже 1931, № 38.

*****) Ком. 140 з 23. V, 1931.

сезонових робітників). В цьому числі кваліфікована робоча сила мала збільшитися на 45.392 чол. Ураховуючи природний убуток робітників, загальну кількість потрібного поповнення кваліфікованого робітництва за 5 років мала становити 94.483 чол.*). Фактичний зріст числа робітників був значно більший, що видно з отсих цифр**): Загальне число робітників української промисловості за сам лише 1929—30 рік підвищилося з 803 тис. до 1.048 тис. чол., себто більше передбачень п'ятилітки в самому її кінці. Контрольні цифри 1931 р. передбачали протягом одного року втягнення додаткових кадрів у розмірі 346 тис., а разом із сезонними робітниками в розмірі 670 тис.***)). При цьому раптовому збільшенню вимог промисловості на нові кадри довелося нашвидку перероблювати пляни їх підготовки: довелося їх збільшувати. Перевести в життя ці збільшені пляни не завжди була можливість.

Прорив у здійсненні плянів поширення шкіл ФЗУ в 1930 р. стверджує постанова СНК СРСР з 8 червня 1931 р.****).

Численні відомості совітської преси подають інформації про те, що стан учбових закладів незадовільний; для них бракує приміщень, а будову нових переводиться дуже млявим темпом. Існуючі школи перелюднені, незабезпечені ані учбовим приладдям, ані учительськими силами. В результаті нові кадри вступають до промисловості в невистарчальній кількості, й рівень їх професійної підготовки невисокий. Не зважаючи на ті різнородні заходи, які робить совітська влада для підготовки нових кадрів, результат усіх цих заходів обмежений і частковий.

* * *

При українських умовах питання про кадри ускладнялося несприятливим розміщенням головних джерел зайвої людності й головних осередків промисловості, які попитували за робочою силою. Лишки робочої сили посідають передовсім Правобережжя й Лівобережжя, тимчасом як осередки попиту на робочу силу знаходяться в окраїнних районах Східної й Південно-східної України. За довоєнних часів питання це, як відомо, розв'язувалося тим способом, що потреби української промисловості в значній мірі обслуговували робітники зайшли. Свідомість необхідності іншого підходу до цієї справи та іншої її розв'язки не була чужа совітським колам. У проєкті української п'ятилітки читаємо*): „Завдання соціально-економічної рівноваги республіки вимагають того, щоб збільшити втягнення західного населення у процеси промислового розвитку республіки. Треба посилити стимули для пересування на схід скупчених на заході мас безробітних пролетарів, зокрема й робітників розумової праці, вельми потрібних промисловим районам східної України. Треба створити аналогічні стимули і для припливу в Донбас сільського населення Правобережжя й Полісся“. Проте справи забезпечення УССР власними кадрами робочої сили, свідомість значіння якої не була чужою українським совітським колам, совіт-

*) Шляхи й темпи розвитку нар. господ. УССР.

**) Третій вирішальний рік соціалістичного наступу. Бізш. Укр. № 1. 1931.

***). Збірн. зак. і розп. р.-с. ук. Укр., 1931 р. № 5.

****). Собр. зак. и распор. р.-кр. пр. СССР. 1931, № 41.

ська політика на Україні не розв'язала. Існуюче становище характеризують отсі дані:*)

	Право- бережжя	Полісся	Ліво- бережжя	Степ
1) Населення в робо- чому віці:				
а) на 1 десятину рільн.-зем. 1924 р.	0,87	0,67	0,58	0,33
" " 1926 р.	0,73	0,64	0,59	0,31
б) Посіви. площі				
1924 р.	1,09	0,98	0,73	0,44
1926 р.	0,94	0,90	0,71	0,40
2) Умовно-чист. приб. (у крб.):				
а) з 1 дес. засіву .	57,10	51,85	51,65	35,94
б) на 1 господ. від ріжних галузів сільськ. господ. .	155,75	200,88	213,10	259,36
в) на 1 господарство разом	163,74	221,11	224,80	270,20
г) на 1 душу від сільськ. господ. .	35,31	36,62	40,31	47,09

Наведені дані яскраво виявляють загально відому й загально визнану тезу про те, що головні резерви робочої сили в сільському господарстві України знаходяться в східних районах. Проте з цих даних не треба робити того висновку, що в східних районах України, де резерви робочої сили менші, ніж у західних, зайвої робочої сили не існує цілком. Той самий совітський дослідник, у якого ми беремо наведену вище таблицю, в иншій своїй роботі**), досліджуючи вплив совітської земельної реформи на структуру сільського господарства на Сході України, стверджує, що в районі Донбасу (Донецька й Катеринославська губерні.) в 1923 і 1924 рр. виділилася сильна група селянських господарств капіталістичного типу, існування якої сприяє виділенню зайвої робочої сили й пролетаризації населення в дрібних господарствах. Завдяки цьому Донбас має також лишки робочої сили. В залежності від цього в роках НЕП-у Донбас, як і інші українські райони, серед сільського населення має перевагу відходу на заробітки перед приходом. Дані ці такі:

*) Е. Шатан. Проблема безработицы на Украине. Издание Укргосплана. Харьков. 1929.

**) Е. Шатан. Проблема рабочей силы в основных пром. районах СССР. Издание Госплана УССР. Харьков. 1927.

Дані НКП УССР про відхід і прихід по губерніях України в 1923 і 1924 рр.

Г у б е р н і ї	Березень 1923 — лютий 1924		Березень — липень 1924	
	Обраховані дані про відхід	Обраховані дані про прихід	Обраховані дані про відхід	Обраховані дані про прихід
1. Донецька	45.678	30.996	38.608	15.770
2. Катеринославська .	20.418	1.501	24.321	1.802
3. Одеська	8.997	7.052	11.671	2.432
4. Київська	29.896	1.812	27.178	4.832
5. Харківська	21.118	12.395	24.561	13.084
6. Полтавська	10.415	19.903	13.093	14.581
7. Чернігівська	6.854	422	5.222	1.958
8. Подільська	4.926	778	2.593	519
9. Волинська	409	27	546	273
Загалом в УССР .	147.711	68.585	147.793	53.251

Ці дані, при всіх їх неповноті, наявність резервів робочої сили в сільському господарстві Донбасу все таки підкреслюють.

При наявності резервів робочої сили в сільському господарстві, західня й центральна частина УССР розпоряджають певними резервами робочої сили й серед міського населення. Дані перепису 1926 р. про соціальний склад міського самодіяльного населення України дають таку таблицю:*)

	У відсотках до підсумку по району			
	Члени родини, що помагають у заняттях	Особи, що не мають або не вказали заняття	Безробітні	Разом
Полісся	19,2	10,9	3,7	33,8
Правобережжя	15,2	9,9	6,9	32,0
Лівобережжя	12,2	10,7	6,9	29,8
Степ	7,8	8,6	7,2	23,6
В тому числі:				
Гірничо-промисловий степ	3,7	6,8	5,6	16,1
Торговельний степ . .	12,7	10,8	9,2	32,7
УССР	11,6	9,6	6,8	28,0

При цьому розподілі резерв робочої сили в УССР фактичний стан щодо набору кадрів нової робочої сили характеризують такі дані:**))

*) Е. Шатап. Проблема безраб. на Україні.

**) Тамже. В таблиці взято до уваги лише перше півріччя 1926—27 р., бо в дру-

	Право- бережжя	Полісся	Ліво- бережжя	Степ	Гірничий Степ	УСРСР
Питома вага робітників із села (в %):						
а) в подачі праці за за 1925—26 р. . .	12,3	17,3	17,6	22,9	31,0	18,9
б) те саме за перше пів- річчя 1926—27 р.	8,8	19,2	15,7	15,3	19,9	14,0
в) у фактичному най- манні 1926—27 р.	28,4	41,9	30,5	37,1	42,6	34,5

Звертає увагу в цих даних малий відсоток робітників із села, що ста-
ють на працю в промисловості в районах найбільших резерв робочої сили —
Правобережжя й Лівобережжя при значному відсотку їх у царині наймен-
ших лишків зайвої людності в Степу. Пояснення цього факту лежить пе-
редовсім у темпі зросту промисловості в перенаселених аграрних районах
УСРСР. Зріст найманої промислової праці в окремих районах УСРСР був такий
(дані з кінця року):*)

Показчики	Правобережжя		Лівобережжя		Степ	
	1923 р.	1926 р.	1923 р.	1926 р.	1923 р.	1926 р.
1. Зріст числа роб. усієї ценз. промисловості .	100,0	152,8	100,0	160,3	100,0	180,6
2. Теж без цукр. про- мисловості	100,0	169,8	100,0	166,1	100,0	179,5

Ми бачимо, що темп зросту промисловості в перенаселеному Лівобережжі, а особливо Правобережжі був нижчий від зросту промисловості в Степу. Те саме відношення залишилося й у пізніших роках:*)

тому півріччя змінено систему реєстрації безробітних; високий відсоток наймання робітників із села на Поліссі є сезонного характеру. Це головним чинком короткочасне наймання для лісозаготівель, частково для цукрової промисловості.

*) Е. Шатан. Проблема безраб. на Україні.

	Право- бережжя	Полісся	Ліво- бережжя	Гірничий Степ	Торгов. Степ	УСРСР
1. Зріст кількості най- маного персон. ценз. промисл. за два роки, починаючи з жовтня 1925/26 р. (1925/26 р. = 100)	139,0	141,0	138,9	149,9	128,5	143,5
2. Теж без цукр. про- мисловості	123,6	146,0	135,6	149,9	129,3	142,0
3. Теж без цукр. промисл. й будівництва	118,8	133,7	127,3	140,1	128,9	134,6

Наведені дані характеризують темп розвитку промисловості по окремих районах УСРСР на початку п'ятилітки. За часів п'ятилітки ці темпи, ця рівномірність розвитку промисловості по окремих районах заховані були в повній мірі. На проектуваннях п'ятилітки в цій царині ми спинялися в іншій нашій роботі*), отже, щоб не повторятися, відсилаємо до неї читачів.

Беручи динамічні показники, не можна залишати без уваги тих абсолютних цифр, до яких вони відносяться. На початок 1927—28 р. з робітничого складу цілої промисловості й будівництва УСРСР було зосереджено на Правобережжі лише 15,1%, на Поліссі — 3,2%, на Лівобережжі — 16,2% при зосередженні в районі Гірничого Степу 54,7% всього пролетаріату України**). Таким чином м'які темпи розвитку промисловості перенаселених районів УСРСР, передовсім Правобережжя, не давали можливості припливу більшої кількості нових кадрів робітників із резерв робочої сили, які були в цих районах. А повільність темпів розвитку цих районів є наслідком певного напрямку совітської господарської політики, яка уважала за необхідне дбати насамперед про розвиток галузів виробництва, що слабо репрезентовані в промисловості цих районів, — саме галузів, що виробляють засоби продукції. З другого боку щодо розвитку промисловості на Правобережжі совітська господарська політика висуває застереження ще й іншого порядку, маючи на увазі його прикордонне положення. При цих умовах єдиним районом, де вміщення резерв робочої сили з перенаселених районів було б можливе в більшій кількості, залишається район Гірничого Степу. Оскільки ті резерви робочої сили, що їх мають Правобережжя й Лівобережжя, в значній своїй частині знаходяться у зв'язаному стані, використання їх у ширших розмірах могло б мати місце при наявності певної системи заходів із боку державної влади. Цих заходів не було. В наслідку приплив робітників із сел до промисловості Гірничого Степу, на який вказує наведена вище таблиця (стор. 157), відбувався за совітських часів так само, як і за часів довоєнних, передовсім коштом припливу робітників зпоза

*) В. Садовський. П'ятилітка й народньо-господарські інтереси України. Праці У. Н. І., т. III.

**) Е. Шатап. Проблема безраб. на Українне.

меж УССР. Згідно з даними НКП ССР у 1925/26 р. на Україну з різних частин ССР вийшло на заробітки 314,9 тис. чол., із них 52,7% до гірничої промисловості й будівництва*). Ті відносини, які утворилися в наслідку цієї іміграції робітничої сили з ССР до УССР, мають дані загального перепису 1926 р. Згідно з даними перепису процеси іміграції в окремих районах УССР дають таку картину:**)

Р а й о н и	Вся людність	Емігранти з УССР на територію СССР	Імігранти на терито- рію УССР з ССР	Білянс (+ приріст, — утрата)	На 1000 чол. припадає	
					емігр.	імігр.
Полісся . . .	2,959.441	214.842	46.655	— 168.187	72,5	15,1
Правобережжя	8,997.757	313.007	144.868	— 228.139	41,5	15,1
Лівобережжя .	7,066.909	601.603	147.293	— 404.310	86,0	28,1
Степ	5,568.233	349.999	156.811	— 193.188	61,0	28,0
Дніпр. пр. . .	2,391.155	172.478	105.309	— 67.469	72,0	43,9
Гірничий . .	2,036.252	88.973	295.035	+ 101.062	43,5	144,0
УССР. . .	29,019.747	1,800.903	940.944	— 859.959	63,0	32,4

Значіння цих цифр розкривають відомі факти української господарської дійсності — факти довоєнні, які задержують своє значіння й за совітських часів: у наслідку аграрного перенаселення має місце численне виселення з України, й українським елементом переводиться колонізацію нових просторів на Далекому Сході, в Сибірі й Казахстані; разом із тим при наявності такої значної еміграції має місце численна іміграція на Україну, передовсім у Гірничий район.

У світлі даних перепису 1926 р. процес еміграції й іміграції на Україну по окремих районах ССР дає таку картину: з 1.800.903 емігрантів із УССР найбільша кількість припадає на райони: Сибірський край — 367.899 чол., Північний Кавказ — 341.028, Казакська АССР — 306.734, Далеко-Східний Край — 144.245, Середньо-Волзький район — 76.755, Центральнo-Чорноземний район — 75.878; інші райони ССР дають менші числа української еміграції*). Натомість із ССР вселилося до УССР 940.944 душ, при чому поділ імігрантів по окремих українських районах був такий:***)

Райони:	Прибуло імігрантів:
Полісся	46.655
Правобережжя	144.868
Лівобережжя	197.283
Степ	156.811
Дніпрянський пром.	106.309
Гірничий	295.035

*) Е. Шатан. Проблема безраб. на Україні.

**) А. Гіршфельд. Міграційні процеси на Україні. Харків. 1930.

***) Тамже. Підсумок у цій таблиці рівняється 946.971 й різниться від показаної в джерелі цифри 940.944; причин розбіжності вяснити на підставі даних таблиці нема можливости. Правдоподібно, маємо діло з помилкою.

Імігрантів в УССР постачали передовсім такі райони ССРСР: Центрально-Черноземний — 307.315, Центрально-Промисловий — 123.122, Західний — 87.376, Північно-Кавказький — 67.742, Білоруська ССРСР — 101.217, Ленінград-Карельський — 36.118, Середньо-Волзький — 26.118. У суспільному складі еміграції з УССР та іміграції до УССР є кардинальна різниця. Еміграція з УССР носить переважно хліборобський характер; для деяких районів є також досить поважною еміграція українців-службовців*). Натомість українська робітнича еміграція мінімальна. Іміграція-ж до УССР насамперед носить робітничий характер. Так само поважну роль грає іміграція службовців, а слабо репрезентована, коли мати на увазі переважно хліборобський склад населення ССРСР, еміграція хліборобська. Загальні дані про еміграцію з УССР й іміграцію до УССР у відсотках дають таку таблицю:**)

	Робіт-ники	В тому зайняті в сільському господарстві	Служ-бовці	Госпо-дарські групи	В тому зайняті в сільському господарстві
Іміграція до УССР із ССРСР	32,2	1,7	20,0	28,6	21,4
Еміграція з УССР до ССРСР	6,9	1,5	9,0	76,5	72,0

Совітський автор, у якого ми беремо цю таблицю, додає до неї: Числа настільки красномовні, що не потребують жадних пояснень.

З наведених даних бачимо, що найінтенсивнішим районом іміграції до УССР є район Гірничого Степу, район Донбасу. Важно вияснити, чи Донбас у тій самій мірі, як і іміграцію з ССРСР, притягає іміграцію з перенаселених районів УССР. Відповідні дані такі: з інших районів УССР до Донбасу, згідно з даними перепису 1926 р., імігрувало 139.757 чоловік. Значніші цифри імігрантів до Донбасу давали такі українські округи: Маріупільська — 14.655, Дніпропетровська — 13.531, Ізюмська — 12.386, Харківська — 10.429, Старобільська — 10.050, Мелітопільська — 8.778, Запорізька — 9.026, Купянська — 6.063, Полтавська — 5.753, Шевченківська — 5.541; решта українських округ давала емігрантів до Донбасу в кількості меншій 5000 людей на округу**). Як бачимо з цих даних, при загальному незначному числі української іміграції до Донбасу, перенаселені райони Правобережжя й Лівобережжя посиляють туди мінімальну кількість людей. Рівночасно з ССРСР до Донбасу переселилось, як ми бачили вище, 295.035 чол. До цієї цифри ще треба додати тих, що вселилися до Донбасу з Басарабії та зза кордону в кількості 22.249 чол., разом 317.284 чол. Чи-

*) В українській еміграції, за даними Гіршфельда, до Центрально-Промислового району група службовців у 29.879 творить 41,5% усієї самодіяльної української еміграції; в Ленінградсько-Карельському районі вона творить 10.915 — 39,8% самодіяльної української еміграції.

**) А. Гіршфельд. Міграційні процеси на Україні. Харків. 1930.

сло робітників, що народилися в інших районах УССР і проживають у Донбасі, становить 30.704. службовців — 18.394 чол.; а з осіб, що народилися поза межами УССР і осіли в Донбасі, — робітників — 117. 137 і службовців 33.994. Таким чином зайшлий пролетаріат у Донбасі в багато разів перевищує пролетаріат, що походить із інших районів УССР поза Донбасом. У тій частині пролетаріату Донбасу (робітників і службовців), що народився поза межами району, частка осіб, що походить із-поза меж України, становить 75%. І тільки завдяки тому, що серед пролетаріату Донбасу є категорія місцевих народженців, певна перевага за групою, що зв'язана з УССР — перевага, що правда, незначна — тимчасом заховується. Відповідні дані щодо поділу пролетаріату Донбасу за місцем народження такі:*)

Розподіл пролетаріату Донбасу за місцем народження:**)

Само- діяльних робітників	З числа пролетарських народженців				
	Місцевих	Свого району	Інших районів УССР	Всіх, що народилися	
				в УССР	за межами УССР
409.132	114.158	37.854	49.098	201.110	151.131
100%	28,1%	9,2%	12,0%	49,0%	36,9%

Спробуємо перевести порівняння даних перепису 1897 і 1926 рр. щодо кількості імігрантів із СССР до УССР та районів їх виходу. Відповідні дані зведено в такій таблиці:*)

Кількість імігрантів.

Райони	1897		1926	
	абсолютн.	%/о	абсолютн.	%/о
Разом із СССР . . .	711.279	100	940.944	100
Центральн. - Черно- земн. район . . .	252.568	35,6	307.315	32,6
Центр. пром. . . .	113.150	15,9	123.122	13,1
Білоруська ССР. . .	91.893	12,9	101.317	10,1
Західній	62.625	8,8	87.376	9,3
Північно-Кавказький .	42.854	6,0	67.742	7,2
Середньо-Волзький . .	21.294	3,0	47.191	5,0
Ленінград-Карельський	18.384	2,6	26.118	3,8

В 1897 р. сім районів СССР, що давали найбільшу кількість імігрантів до УССР, дали 84,8% усієї кількості імігрантів до УССР; в 1926 р. ті самі райони дали 81,1% усіх імігрантів до УССР. Таким чином протягом

*) А. Гіршфельд. Міграційні процеси на Україні. Харків. 1930.

**) Сума двох останніх граф не дає загального підсумку графі першої; різниця в 56.891 чол. припадає на осіб, нерозподілених за місцем народження.

майже трьох десятиріч років відбулися мінімальні зміни; загальний образ назагал лишився той самий. Як не була розв'язана проблема забезпечення України власною робочою силою в 1897 р., так само не розв'язано цього питання в 1926 р.

За останні роки таких вичерпних даних, які давав перепис 1926 р., ми не маємо. Є проте багато підстав думати, що за останні роки, під час виконання в УССР п'ятилітки, розв'язка цього питання вперед не пішла.

Яких небудь заходів реального характеру, що моглиб розв'язати це питання, окрім декларативних заяв*), ми не маємо, а зріст централізаторських тенденцій з боку загально-союзного центру, переведення на Україні капітальних будівельних робіт, роботи коло Дніпрельстану, що їх обслуговували зайшли робітники, в кожному разі припливу чужих робітників до УССР зменшити не могли.

* * *

На попередніх сторінках ми дали матеріал, що характеризує шляхи й способи, якими змагалась і змагається совітська влада розв'язати робітничу проблему на Україні, — створити постійні кадри міських промислових робітників, нерозривно зв'язаних із виробництвом, що своєю кількістю та своєю фаховою підготовкою забезпечувалиб нормальний хід і розвиток української промисловости.

Ми бачили, що попередній господарський розвиток УССР лише частинно й дуже неповно розв'язує питання про кадри робітництва на Україні постійного складу. Мусимо ствердити, що совітська політика так само на розв'язку цього питання не спромоглася, що її заходи позитивних наслідків для полагоди цієї проблеми не дали. В результаті ми маємо в УССР стан робітництва, який можна схарактеризувати даними, що їх наводимо нижче.

В 1929 р. переведено загально-союзний вибірковий перепис робітників і службовців. Серед матеріалів цього перепису виїшов том, присвячений робітникам металової промисловости (робітникам промисловости для обробки металів і машинобудівництва й робітникам металургічної промисловости). Робітники металової промисловости, як відомо, творять серед робітників високо-кваліфіковану групу, відмежування якої від інших суспільних груп є більше, ніж серед других частин робітництва. Дані щодо складу робітників металової промисловости сприятливіші ніж дані щодо інших груп українського робітництва. Тому й цікаво в'яснити, як виглядають ці максимально сприятливі для українського робітництва дані. Перше питання, що його в'яснити дозволяють матеріали перепису, це питання про розподіл робітників металової промисловости в залежності від початку роботи в промисловості. Наводимо таку таблицю:**)

*) У постанові СНК ССР з 11 січня 1930 р. про план забезпечення нових заводів кваліфікованою робочою силою й постанові ЦИК-а ССР з 10 січня 1931 р. про підготовку кваліфікованої робочої сили є згадка про необхідність створення національних кадрів кваліфікованої робочої сили. Щоб у наслідку цих постанов повстала якась акція в цьому напрямі в УССР, нам не відомо: в совітській літературі ми про це не знаходили жадних згадок.

**) ВЦПС. Перепис рабочих и служащих 1929 года. Том I. Металлисты СССР. М. 1930.

	Кількість робітників, узятих на обрахунок	З них уперше почали працювати в промисловості (в % до підсумку)						
		до 1905 року	1906— 1913 р.	1914— 1917 р.	1918— 1921 р.	1922— 1925 р.	1926— 1927 р.	1928 р. і піз- ніше
1. Обрібка мета- лів і машино- будівн. УССР	16.571	20,4	17,9	13,6	10,9	22,3	8,8	5,5
		38,3			47,5			
2. Металюргія УССР	21.393	14,7	14,3	11,1	9,3	24,3	18,9	7,4
		29,0			59,9			

Дані таблиці вказують, що основну масу робітників металювої промисловості становлять нові кадри — кадри, які почали працювати в промисловості або за часів великої війни, або ще пізніше, за часів совітської влади. Нові совітські кадри 1918—1928 і пізніших років становлять у металюобрібці й у машинобудівництві 47,5%, у металюргії — 59,9%. Таким чином металюргія, яка до ступня кваліфікації робітника ставить менші вимоги, дає до 60% нових кадрів. Кадри військового часу, які, як ми знаємо, були нижчого складу в порівнянні з довоєнними, дають для обрібки металів і машинобудівництва 13,6%, а для металюргії — 11,1%. Таким чином на довоєнні кадри припадає в обрібці металів і в машинобудівництві 38,3%, а в металюргії — 29,0%. Треба відмітити, що наявність у металювій промисловості старих кадрів у зазначених розмірах у 1929 р. ще не вказує на те, що ці кадри весь час були зайняті промисловою працею. Є серед них певне число робітників, які довший час через упадок промисловості були відірвані від праці і в результаті не могли не підпасти певній декваліфікації. Серед загального числа обрахованих робітників в обрібці металів і машинобудівництві, що вступили до праці до 1921 р., — 10.512, — 2.645 робітників або 25,1% було таких, що в рр. 1922—1929 вернулися до промислової праці після перерви, яка тривала більше двох років і припала на рр. 1918—1921. В металюргії ця група при загальному числі робітників, що вступили на працю до 1921 р., в 10.584 чол., нараховує 2790 осіб або 26,3% загального числа.

Повстає питання, чи це співвідношення старих і нових кадрів не є наслідком природних причин, наслідком умирання й відходу від праці через непридатність робітників старших груп. Матеріал для відповіді дає отся таблиця:*)

*) ВЦСПС. Перепись, т. I.

належного місця за „самопливом“ робочої сили вимагатиме від держави відповідної політики в обсягу охорони праці в вузькому розумінні цього слова — в справі регулювання часу праці, законодавства про заробітну плату, регулювання безпечності праці та її гігієнічних умов, відповідної житлової й харчової політики. Зрікаючися системи плянування й примусу, державна влада мусить подбати про те, щоб робітникам були гарантовані такі умови праці, за яких приплив робочої сили — не з примусу, а з вільної волі працівника — був би забезпечений. Напрям, в якому мають бути сконструйовані відповідні норми, знову таки вказується західньо-європейським законодавством.

При тій складності проблеми кадрів, на яку ми багато разів звертали увагу в нашій праці, поагода її в заходах державної політики мусить зайняти особливо визначне місце. Поагода цієї справи лише частинно визначається заходами в сфері стисло робітничої політики. В значній мірі усунення гостроти цього питання буде зв'язане з напрямом промислової й земельної політики.

Робітнича політика західньо-європейського типу неможлива без співділення й контакту органів державної влади з робітничими організаціями. Отже муситься створити такі правні умови, що забезпечили б можливість вільного розвитку робітничих професійних організацій.

Той напрям, яким мусіла б йти перебудова сучасної совітської робітничої політики, ми намічаємо лише в найзагальніших рисах. З самої своєї суті завдання конкретизації цієї програми нині ще передчасне. З другого боку, коли ми як основну тезу приймаємо тезу кінечности переходу від совітських принципів робітничої політики до принципів західньо-європейських, стає для нас ясним напрям, яким повинна йти ця конкретизація, якщо в ній виникне реальна потреба.

Головна трудність у наміченні шляхів ліквідації совітської робітничої політики полягає не так у виясненні основних напрямних її перебудови, як у зазначенні тих способів, за яких перехід від сучасного до нового міг би відбутися найбезболісніше, з найменшими ускладненнями й зрушеннями. Найскладнішим і найважливішим завданням є визначення й намічення політики перехідного періоду.

Складність завдань, які стоятимуть у тому часі перед владою в царині робітничої політики, в високій мірі збільшується тим, що влада для переведення своїх заходів розпоряджатиме мало задовільними й невистарчальними засобами. Можливості переведення всяких заходів у царині робітничої політики спираються на подвійну базу. Влада повинна мати належно підготований апарат, влада повинна мати можливість переводити свої заходи, спираючися на контакт і співділення з робітничими організаціями. В одній і в другій справі ситуація за часів перехідного періоду ледви чи може бути особливо сприятлива. Доведеться, мабуть, рахуватися з тим, що ті кадри, з яких можуть бути зорганізовані уряди праці, будуть обмежені й неналежно підготовані. Доведеться стрінутися з фактом цілковитої розпорошеності й розєднаності робітництва, якому організації урядового совітського типу ледви чи могли прищепити організаційні навички.

Перехід від совітської системи робітничої політики, який відбуватиметься одночасно й паруч із змінами цілого курсу господарської, земельної

й фінансової політики, поведе за собою ускладнення, що можуть мати різний характер і різний зміст. Треба спинитися на двох теоретично можливих родах ускладнень. Це — можливості, що виникнуть на ґрунті диспропорції між існуючими кадрами робочої сили й існуючими потребами промисловості, яка в своєму розвитку, після ліквідації совітської господарської системи, вступить на нові шляхи. Ця диспропорція може мати конкретно дві форми вияву: вона може виявитися в надмірі існуючих кадрів робочої сили в порівнянні з потребами промисловості й у поширенні, наслідком цього, безробіття, або — друге — в недостатці цих кадрів, у браку робочих сил.

На нашу думку, треба припустити, що державній владі доведеться передовсім рахуватися з браком робочих сил, а не з їх надміром. Навряд чи слід думати, що перехід до нових обставин зможе викликати поширення в значних розмірах безробіття. Нові кадри, як ми бачили, складаються з контингенту робітників, у великій своїй частині зв'язаних із селом. Опинилися вони в промисловості почасти в результаті примусового вербування, почасти внаслідок того, що той лад, який існує тепер на селі, поставив їх у становище цілковитої господарської безвихідності. Ліквідація примусової колективізації на селі, створення там можливостей для будови й розвитку господарств торговельного типу, неминуче викличе вплив на села певної частини робітників із нових кадрів. А наскільки питома вага цих нових кадрів дуже значна, вплив робітників із промисловості може набрати великих розмірів. Тому думаємо, що для певних галузей промисловості загроза недостатці робочих рук підчас переходового періоду може стати цілком реальною.

З другого боку, зміна напрямних розвитку промисловості викличе потребу перерозподілу робочих сил, бо не можна припустити існування такої програми відбудови промисловості, яка держалаб сучасні диспропорції в промисловому розвитку Правобережжя й Степу, або диспропорції розвитку важкої й споживчої промисловості. А все це ставитиме вимоги перерозподілу кадрів робочої сили. Ця ситуація за часів переходового періоду вимагатиме пильної уваги й відповідних заходів з боку державної влади. І булоб великою помилкою з боку державної влади, колиб вона стала в цій справі на шлях пасивності, на шлях полишення полагоди ситуації впливові стихійних процесів.

Очевидно, що віднайти якийсь єдиний засіб для радикальної розв'язки ситуації це цілковита утопія. Може йти тут лише про цілу низку заходів, які спричинилисяб до відпруження ситуації. Серед них можуть стати придатними такі заходи, як негайна, ще за часів переходового періоду, організація державного посередництва праці в державному масштабі, яке регулювалоб попит і подачу робочої сили, або як поліпшення матеріального й харчового стану промислового робітництва, що зменшилоб стимули залишати виробництво.

На цій останній справі слід зупинитися трохи докладніше. Постійне проклямування совітською владою, що вона є владою робітничою, що вона дбає про інтереси робітництва й їх обстоює, витворило в громадській психології — маємо на увазі настрої в УРСР, щодо яких певні натяки стрічаємо в совітській пресі — переконання, що робітництво є справді упривілейованою групою. Ці настрої можуть викликати після ліквідації совітської

системи дуже небезпечну й шкідливу реакцію. Матеріал, який ми подаємо в нашій роботі, дає багато ілюстрацій до того, щоб судити, як мізерно й сумно виглядає ця „упривілейованість“ робітництва. Державна влада, в інтересах заховання в промисловості потрібного контингенту робочих рук, в інтересах нормального ходу відбудови народного господарства мусить поставитися різко й виразно негативно проти таких „протиробітничих“ настроїв, якщо вони виникнуть. Трудно говорити, які поліпшення в матеріальному й харчовому стані робітництва можна буде перевести в тих конкретних умовах, в яких буде переводитися ліквідація совітської системи. Припускаємо, що певні можливості для такого поліпшення будуть, наскільки нинішні дефекти в становищі робітництва часто стають наслідком не так об'єктивних обставин, як органічної нездібности й неналагоджености совітського бюрократичного апарату. Ті можливості, які будуть існувати для поліпшення матеріального й харчового стану робітництва, влада за часів переходового періоду мусить використати. Тим створиться підстави для найбезболіснішого переходу від совітської господарської системи до нормальних господарських відносин європейсько-американського типу, які, не зважаючи на всі песимістичні прогнози людей, переляканих сучасною світовою кризою, всетаки й надалі визначатимуть напрям господарського розвитку цілого культурного світа на ближчу історичну добу, що може підлягати передбаченню.

Цими загальними увагами про можливі шляхи ліквідації совітської системи робітничої політики ми й обмежимося. Конкретизація наших уваг, констrukція детальніших схем це справа майбутнього.

ГОЛОВНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА

- Архив истории труда в России, т. II. 1921.
- Балабанов. Очерки по истории рабоч. класса в России. М. 1926.
- Брандт. Иностранные капиталы, т. I—II.
- Быков. Фабричное законодательство и развитие его в России. СПб. 1909.
- Вигдорчик, др. Теория и практика соц. страхования. II. 1923.
- Вишневецкий. Развитие законодательства о социальном страховании в России. Изд. 2. М. 1926.
- Воблий, акад. Нариси з історії російсько-української цукрово-буякової промисловості. К. 1928.
- Вопросы заработной платы. Сборник статей, М. 1923.
- Вопросы труда в цифрах. Стат. сб. М. 1930.
- Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XXVIII. М. 1930.
- ВЦСПС. Перепись рабочих и служащих, 1929, т. I. Металлисты СССР. М. 1930.
- Гіршфельд, Міграційні процеси на Україні. Х. 1930.
- Горелик и Липкес. Киевский рабочий в 1923 году. К. 1923.
- Гриневецкий, проф. Послевоенные перспективы русской промышленности. Х. 1919.
- Гриневичъ, Професіональне движеніє рабочихъ вь Россіи.
- Гухман Б., Численность и заработная плата пролетаріята СССР. М. 1926.
- Диференціяція заробітної платні в промисловості України в 1925/26, 1926/27, 1927/28, 1928/29 рр. Статист. України, №№ 101, 79, 80, 60 а, 176.
- Дифференциация заработной платы в фабрично-заводской промышленности СССР за 1927/28 г. М. 1929.
- Данилова. Действующее законодательство о труде СССР и союзных республик. М., т. I. 1929, т. II. 1931.
- Загорский, Рабочий вопрос в советской России. Прага, 1925.
- Зайцев, Труд и быт рабочих подростков. М. 1926.
- Зайцев, План воспроизводства рабочей силы в промышленности СССР. М. 1925.
- Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України, під редакцією Кривченка. К. 1919.
- Земские подворные переписи 1880—1913. Поуездные итоги. Сост. З. М. и Н. А. Свавицкие. М. 1926.
- История киевского Губодтела всероссийского союза „Пищевкус“. К. 1923.
- Ильинъ, Развитие капитализма вь Россіи. СПб. 1907.
- Кабо. Питание русского рабочего до и после войны. М. 1926.
- Каминская, Советское трудовое право. Изд. 4. М. 1929.

- Колесников. Профессиональное движение и контрреволюция. 1923.
 Крейзель. Профессиональное движение и австро-германская оккупация. 1923.
 Клейнборт. Очерки рабочей интеллигенции, т. I. (1905—1916). П. 1925.
 Köhler Dr. Die russische Industriearbeiterschaft von 1905—1917. Breslau. 1917.
 Литвиновъ-Фалинскій, Ответственность предпринимателей за смерть и увѣ-
 чья. СПб. 1900.
 Литвиновъ-Фалинскій, Новые законы о страхованіи рабочихъ, СПб. 1912.
 Мартов, Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России.
 П. 1923.
 Масютин. Професійна статистика в Росії та на Україні. Демографічний
 збірник. Вид. В. У. А. Н. 1930.
 Минц. Командный состав промысл., трансп. и сельского хозяйства в СССР.
 М. 1926.
 Наумовъ, Бюджеты рабочихъ г. Киева. К. 1914.
 Пазол. Производительность труда в украинской металлургии. Х. 1930.
 Панкратов. Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику. М.
 1928.
 Пажитнов. Положеніе рабочаго класса в России. Изд. 2. СПб. 1908.
 Партия в цыфровом освещении. М. 1925.
 Порш. Робітництво України. Записки Укр. Наук. Т-ва в Київі, тт. X—XII.
 Праця в промислових закладах України в 1921, 22, 23, 24, 25, 26, 27 рр.
 Статистика України, №№ 31, 35, 40, 58, 67, 103, 127, 144.
 Прокопович. Къ рабочему вопросу въ России. СПб. 1905.
 Продукційність праці в першому році п'ятирічки. Х. 1930.
 Пятилетний план народно-хозяйственного строительства СССР, 2 изд. М.
 1929.
 Рабочий день в фабрично-заводской промышленности. М. 1930.
 Радянський апарат УССР. Статистика України. № 188.
 Рашин А., Состав фабрично-заводского пролетариата СССР. М. 1930.
 Рашин А., Зарботная плата за восстановительный период хозяйства СССР.
 М. 1928.
 Регулирование труда молодежи. Сборник статей. М. 1926.
 Робітничий бюджет в 1925, 26, 27, 28, 28/29 рр. Статистика України,
 №№ 155, 167, 168, 178, 192.
 Рожков, Очерки истории труда в России. П. 1924.
 Rosja sowiecka pod względem społecznym i gospodarczym, t. I. cz. 2.
 W. 1922.
 Святловскій. Професіональное движеніе в России.
 Страхованіе рабочихъ въ России и на Западѣ. Подъ редакц. Б. Г. Данского,
 СПб. 1913.
 Труд на Украине по данным „Сводов отчетов фабричных инспекторов за
 1901—1914 г.“. Х. 1922.
 Труд в СССР. Статист. спр. за 1924-25 г. М. 1928.
 Туган-Барановскій, Русская фабрика. Изд. III. СПб. 1907.
 Україна. Статистичний щорічник 1925, 1926, 1928, 1929.
 Фомин. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Х. 1915.
 Черный и Гинзбург. Материалы о положеніи труда на Киевщине. К. 1923.

Численность и состав рабочих Украины по данным первой всероссийской переписи 1897 г. и исследования А. В. Погожева за 1900—1907 гг. Х. 1922.

Шатан. Проблема безработицы на Украине. Х. 1929.

Шатан. Проблема рабочей силы в основных промышленных районах СССР. Изд. Госплана УСРР. Х. 1927.

Шляхи і темпи розвитку народного господарства УСРР. Х. 1929.

Шульце-Геверниц. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России. СПб. 1901.

Більшовик України.

Вопросы труда.

Вісник статистики України.

Господарство України.

Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України.

Комуніст.

Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства С. С. С. Р.

Статистична хроніка відділу статистики праці.

Труд.

STRESZCZENIE.

Zadaniem tej pracy jest zarys sytuacji robotników przemysłowych na Ukrainie sowieckiej na tle tych specjalnych warunków, jakie znajdujemy w życiu gospodarczym narodowym Ukrainy oraz na tle tych wymagań, jakie wynikają z potrzeb jego rozwoju.

Rozdział pierwszy charakteryzuje sytuację robotników w przededniu wojny światowej oraz przed wybuchem rewolucji. Autor zwraca uwagę na proces tworzenia się klasy robotniczej na Ukrainie; podaje jej liczebność, podział podług gałęzi pracy, strukturę narodową. Dalej zaznaja ją z położeniem robotnika i z rozwojem prawodawstwa robotniczego. Poprzednie warunki rozwoju ekonomicznego Ukrainy wytworzyły szczupłe tylko kadry, które mogły wcielić klasę robotniczą. Wskutek tego, proces tworzenia się klasy robotniczej był spóźniony, przemysł zaś odczuwał brak siły roboczej. Wśród robotników decydującym czynnikiem były kadry zmiennej struktury. W przeddzień wojny światowej proces tworzenia klasy robotniczej wzmacnia się, kadry zaś struktury stałej nabierają bardziej wyrazistych kształtów. Wojna światowa oraz rewolucja zahamowały ten proces tworzenia się klasy robotniczej.

Rozdział drugi traktuje o potrzebach robotników, które miały być zaspokojone po ukończeniu wojny światowej, w związku z tą sytuacją, w jakiej znalazło się wówczas życie gospodarcze narodowe. Potrzeby rozwoju ekonomicznego wymagały utworzenia na Ukrainie zastępów robotników miejscowych, któreby swoją liczebnością oraz wyszkoleniem fachowym gwarantowały normalne funkcjonowanie przemysłu ukraińskiego. W celu uskutecznienia tych zadań rząd musiałby pójść na drogę wprowadzenia w życie ukraińskim zasad zachodnio-europejskiej polityki robotniczej, oczywiście odpowiednio przystosowując ją do warunków ukraińskich.

Rozdział trzeci pracy niniejszej zaznaja ją z polityką robotniczą sowietów oraz podaje próbę oceny jej ze stanowiska, odpowiadającego potrzebom ukraińskiej gospodarki narodowej. Autor porusza tu kwestie następujące: stanowisko robotników oraz organizacji robotniczych z punktu widzenia prawnego; polityka sowietów w sprawie werbowania robotników do pracy; kwestja bezrobocia; regulowanie sytuacji robotników podczas pracy; sprawa ubezpieczenia społecznego; wpływ polityki przemysłowej i rolnej rządu sowieckiego na rozstrzygnięcie kwestji kadr robotniczych. Autor stwierdza, że wskutek różnych posunięć polityki sowieckiej daje się zauważyć zmniejszenie wśród robotników zastępów przedwojennych; zastępują ich nowe kadry, które w znacznej mierze są kadrąmi zmiennej struktury. Wśród nich żywioł robotniczy, posiadający tradycje, jest znikomy. Nic dziwnego przeto, że spotykamy tu wypadki

rozluźnienia dyscypliny robotniczej, częste zmiany miejsc zamieszkania oraz obniżenie wartości wyrobów przemysłu sowieckiego. Realizacja „piatiletki” spowodowała pogorszenie struktury robotniczej pod względem jakościowym, jak również pod względem roli, jaką odgrywały zastępy stałej struktury. Dokonywa się na wielką skalę proces rozkładu oraz rozproszenia robotników, jako pewnej grupy społecznej. Wśród tych okoliczności logicznie niezbędną staje się ta droga, po której idzie rząd sowiecki w swej polityce robotniczej, podczas tak zw. „linji generalnej”, t. zn. zaprowadzenie przymusu pośredniego lub bezpośredniego w kwestji werbowania do pracy robotników oraz w kwestji ich zatrzymania przy pracy w przedsiębiorstwach przemysłowych.

Rozdział czwarty i ostatni tej pracy ma na celu sposoby likwidacji sowieckiej polityki robotniczej. Wobec historycznej konieczności zlikwidowania sowieckiego systemu gospodarczego, również musi ulec zlikwidowaniu sowiecka polityka robotnicza. Konkretyzacja sposobów oraz metod tej likwidacji jest kwestją przyszłości. Obecnie może być tylko mowa o ogólnych wytycznych. Polegać one będą na uregulowaniu kwestji robotniczej na podstawach zachodnio-europejskiej polityki robotniczej. Ażeby to przejście odbyło się w sposób jak najmniej bolesny, należy przeprowadzić nową politykę robotniczą drogą stopniowych etapów.

RESUMÉ.

Ce livre a pour but de donner une esquisse de la situation des ouvriers dans l'Ukraine soviétique, étant donné les conditions particulièrement caractéristiques de l'économie nationale de l'Ukraine et les revendications découlant des besoins de son évolution.

Cette oeuvre se compose de quatre chapitres, dont le premier envisage la situation du prolétariat ukrainien à la veille de la guerre mondiale et de la révolution. L'auteur attire l'attention sur la formation de la classe ouvrière en Ukraine, en établissant le nombre qu'elle constitue, suivant les branches de l'industrie et de sa structure nationale. Ensuite, il donne une description analytique de la situation des ouvriers et de la législation ouvrière en Ukraine. Les conditions particulières de l'évolution économique de l'Ukraine avant la guerre provoquèrent une limitation des cadres ouvriers de type uniforme; parmi eux la suprématie était aux éléments d'une structure instable. A la veille de la guerre mondiale, le processus de la formation de la classe ouvrière en Ukraine s'intensifiait de plus en plus au point de vue du rôle joué par les éléments stables dans la structure sociale. La guerre et la révolution ont entravé ce développement.

Le second chapitre de ce livre expose les postulats des ouvriers, dont la réalisation devait se produire après la guerre, vu la situation économique d'alors. L'évolution économique en Ukraine exigeait la formation des cadres ouvriers aborigènes, possédant une structure durable. Grâce à leurs qualités spéciales et à leur nombre suffisant, ils pouvaient garantir le développement normal de l'industrie ukrainienne. Pour réaliser ces tâches, il faudrait que le gouvernement acceptât les principes de la politique ouvrière européenne, adaptée bien entendu, aux besoins de la vie économique en Ukraine.

Le troisième chapitre donne un aperçu de la politique ouvrière des Soviets, s'efforçant de l'apprécier au point de vue de l'économie nationale ukrainienne. L'auteur traite dans ce chapitre les questions suivantes: la situation de la législation du prolétariat et des organisations ouvrières; la politique des Soviets en matière d'enrôlement d'ouvriers au travail; ensuite il envisage le problème de la prévoyance sociale, l'influence de la politique industrielle et agricole du gouvernement soviétique sur la question des cadres ouvriers. En même temps, l'auteur souligne la diminution des cadres stables d'ouvriers au point de vue de l'influence qu'ils exercent. D'après son avis ce fait constitue la suite de la politique spéciale des soviets. Au moment donné dans la structure sociale du prolétariat soviétique prévalent les éléments qui n'ont pas de traditions ouvrières. Il n'est donc pas étonnant, que la discipline ouvrière se trouve bien souvent

relâchée à présent et que les ouvriers changent volontiers leur domicile. A leur tour, ces circonstances causent la diminution de la production industrielle au point de vue quantité. Le système quinquennal (piatiletka) a eu une influence néfaste sur la structure sociale du prolétariat, en empirant sa qualité d'une part, et endiminuant le rôle de ses cadres stables de l'autre, ce qui, en somme, provoque la dissolution et la dispersion des ouvriers en tant que groupe social. En même temps le gouvernement soviétique est forcé de suivre cette politique ouvrière, afin de réaliser sa „ligne générale“, caractérisée par l'application de la coercition directe ou indirecte des ouvriers au travail. Il tend même à fixer le domicile des ouvriers auprès des établissements industriels.

Le dernier chapitre de l'ouvrage en question, traite des perspectives possibles de la liquidation de la politique ouvrière des soviets. Etant donné la nécessité historique de la liquidation du système économique des soviets, il sera inévitable de liquider leur politique ouvrière. En préciser les modes et les méthodes, voilà le problème de l'avenir. A l'heure qu'il est, on ne peut qu'en tracer les principes généraux. Pendant la période transitoire il faudrait que la question ouvrière eût pour base la politique sociale de l'Europe. Afin que cette métamorphose s'effectue au fur et à mesure, il faudrait que ce changement de la politique ouvrière passât par des étapes, en gardant la gradation nécessaire à ce processus.

З М І С Т :

ВСТУП	стор. 3—5
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ	7—36
Робітництво на Україні напередодні великої війни й революції. — Обмеженість на Україні потенціальних кадрів робітництва, утворених попереднім економічним розвитком. — Брак робітників і висока питома вага між робітництвом кадрів перемінного складу. — Зв'язок робітників із землею й запізнення формування робітничої класи. — Цифрові дані щодо кількості промислових робітників та їх розподілу по території України. — Розподіл робітників по виробництвах. — Поділ за віком і статтю. — Зайшло робітництво. — Чисельність робітників української національності. — Зв'язок робітників із землею. — Постійні й перемінні кадри. — Робітниче законодавство. — Становище робітників: заробітна плата, житлові умови, робочий день, медична допомога. — Ідейне й культурне життя робітництва. — Робітничі організації й робітничий рух. — Вплив великої війни на формування робітничої класи.	
РОЗДІЛ ДРУГИЙ	37—54
Потреби робітництва, які вимагали полагоди після великої війни, й шляхи їх полагоди. — Необхідність пристосування програми робітничої політики на Україні до конкретних умов української господарської дійсності. — Справи, що вимагали розв'язки на Україні в обсягу робітничої політики після великої війни. — Проблема безпеки промисловості кадрами робочої сили постійного складу й необхідні заходи в цій справі державної влади. — Заміна кадрів зайшлого робітництва кадрами робітництва українського. — Піднесення кваліфікації українського робітництва. — Організація інституту інспекторів праці. — Житлова проблема. — Безпека гігієнічних умов трудового процесу й охорона безпечності праці. — Регулювання умов про працю й колективні договори. — Час праці. — Праця жінок і підлітків. — Заробітна плата. — Соціальне забезпечення.	
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ	55—136
Совітська політика праці та її наслідки. — Плян розділу. — Законодатний матеріал. — Правне становище робітництва. — Правне становище робітничих організацій. — Політика в справі	

притягнення робітників до праці. — Справа безробіття. — Час праці і заробітна плата. — Охорона безпечності праці. — Соціальне забезпечення. — Умови робітничого побуту: прибутковий і видатковий бюджет робітництва, житлові умови. — Аграрна й сільсько-господарська політика совітської влади та її значіння для проблеми припливу нових кадрів до складу робітництва. — Політика індустріалізації й проблема кадрів. — Справа місцевих і зайшлих кадрів робітництва за часів совітської влади. — Наслідки совітської політики в царині витворення кадрів українського робітництва постійного складу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ 137—141

Шляхи ліквідації совітської політики праці. — Можливість устанавлення лиш основних напрямних. — Перехід від системи плянування до системи регулювання. — Будова нових регулюючих норм на основі принципів західньо-європейського робітничого законодавства. — Завдання переходового періоду. — Диспропорція між потребами промисловости й подачею робочої сили. — Завдання поліпшення матеріального й харчового стану робітництва.

ГОЛОВНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА. 142—144

STRESZCZENIE — RESUMÉ 145—148

Справлення помилки.

В таблиці на ст. 121 треба справити отсі помилки: в першій частині, під 1926—1927 рр., графа 3 замість 3,5 має бути 3,6; у підсумку, графа 5, замість 31,2 — 31,1; у другій частині, під „до 1905 р.“, графа 10, зам. 89,5 — 89,8; під 1922—1925 рр., графа 2, зам. 2,5 — 2,6.

Travaux de l'Institut Scientifique Ukrainien.

- Volume I. Série statistique, livraison 1. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Etudes de T. Olosievitch, O. Pytel, V. Sadovski et O. Tchuhenko. Prix zl. 6.
- Volume II. Série statistique, livraison 2. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensement du 17 décembre 1926. Prix zl. 20.
- Volume III. Série économique, livraison 1. E. Glovinski, K. Macijevitch, V. Sadovski. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Prix zl. 6.
- Volume IV. Série philologique, livraison 1. Constantin Cechovytch, docteur ès lettres. Alexander Potchnja. Philosophe-linguiste ukrainien. Prix zl. 6.
- Volume V. Série de droit, livraison 1. Prof. A. Lotocki. Les sources ukrainiennes du droit ecclésiastique. Prix zl. 12.
- Volume VI. Série des mémoires, livraison 1. A. Lotocki. Notes et souvenirs. Prix zl. 8.
- Volume VII. Série économique, livraison 2. V. Sadovski. Le travail en Ukraine soviétique. Prix zl. 6.
- Volume VIII. Série des mémoires, livraison 2. Mémoires. L. Wasilewski-M. Galigne-S. Stempowski-A. Topchybachy-Tabouis. Prix zl. 6.
- Volume IX. Série des manuels, livraison 1. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. I (jusqu'à la moitié du XVIIe siècle). Prix zl. 8.
- Volume X. Série historique, livraison 1. A. Docenko. La campagne d'hiver de 1920. Prix zl. 10.
- Volume XI. Série philologique, livraison 2. Dr. Nicolas Fuchkar. La plus récente palatalisation des consonnes dans la langue ukrainienne. Prix zl. 5.
- Volume XII. Série des mémoires, livraison 3. A. Lotocki. Notes et souvenirs. II-me partie (paraîtra prochainement).

Праці Українського Наукового Інституту.

- Том I. Серія статистична, книга 1. Українська людність СРСР. Розвідки Т. Олещевича, О. Пателя, В. Садовського і О. Чубенка. Ціна 6 зол.
- Том II. Серія статистична, книга 2. Тимш Олещевич. Статистичні таблиці українського населення СРСР, за переписом 17 грудня 1926 року. Ціна 20 зол.
- Том III. Серія економічна, книга 1. Є. Глодінський, К. Мащевич, В. Садовський. Сучасні проблеми економіки України. Ціна 6 зол.
- Том IV. Серія філільогічна, книга 1. Д-р Константин Меховин. Олександр Потебня. Український мислитель-лінгвіст. Ціна 6 зол.
- Том V. Серія правнича, книга 1. Проф. О. Лотоцький. Українські джерела церковного права. Ціна 12 зол.
- Том VI. Серія мемуарів, книга 1. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина перша. Ціна 8 зол.
- Том VII. Серія економічна, книга 2. Б. Садовський. Праця в УСРС. Ціна 6 зол.
- Том VIII. Серія мемуарів, книга 2. Л. Василевський. М. Галів. С. Стемповський. А. Топчибаші. Табуї. Спогади. Ціна 6 зол.
- Том IX. Серія підручників, книга 1. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том I (до половини XVII століття). Ціна 8 зол.
- Том X. Серія історична, книга 1. О. Доденко. Зимовий похід 1920 р. Ціна 10 зол.
- Том XI. Серія філільогічна, книга 2. Д-р Микола Пушкар. Наймолодша паліталізація іслестівок в українській мові. Ціна 5 зол.
- Том XII. Серія мемуарів, книга 3. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина друга (друкується).